ЛННБ України ім.В.Стефаника
00997045 (Y)

2006
2014

РУСКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА
Видавництво Наук. Товариства ім. Шевченка
під редакцією
ОЛЕКСАНДРА БАРВІНЬСКОГО.
ТОМ XVIII.

ІСТОРИЧНІ

МОНОҐРАФІЇ

МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

ТОМ XI.

МАЗЕПА

ЧАСТЬ II.

в додатку: „Останні часи козаччини на Правобережі."

(Моноґрафія В. АНТОНОВИЧА.)

Ціна 1 р. 80 кр.

У ЛЬВОВІ 1896.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка, під зарядом К. Беднарского.

Головний склад в книгарні наукового товариства ім. Шевченка і Ставропигійского Інститута у Львові.

Просимо переглянути инші сторони окладинки.

РУСКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА

під редакцією

ОЛЕКСАНДРА БАРВІНЬСКОГО.

ТОМ XVIII.

ІСТОРИЧНІ

МОНОГРАФІЇ

МИКОЛИ КОСТОМАРОВА.

ТОМ XI.

МАЗЕПА

ЧАСТЬ II.

В додатку: „Останні часи Козаччини на Правобережі".

Історична монографія В. АНТОНОВИЧА.

Ціна 1 зр. 80 кр.

У ЛЬВОВІ 1896.

З друкарні Наукового Тов ім. Шевченка, під зарядом К. Беднарского.

Головний склад в книгарні наукового товариства ім. Шевченка і Ставропигійского Інституту у Львові.

Зр.

III

И-83669/11-2.

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 83678

Зміст глав XVIII тому.

МАЗЕПА ЧАСТЬ II.

ГЛАВА XIII. Поворот гетьмана Мазепи з походу. Рух шведського короля до границь московської держави. Незвістність шведських намірів. Здрадливі укази царя. Карло звертаєсь до України. Ґенерал Ляґеркрона в Стародубівщинї. Царський ґенерал Інфлянт. Вступленє усего шведского війска в Україну. Стан на березї ріки Іпути. Невдоволенє Українців против царського війска. Шляхтич Якуб Улашин. Викрути Мазепи. Хитрощі зі старшинами. Намащенє св. єлеєм. Посольство до шведского короля Бистріцького. Прибутє Меньшикова в Горск. Войнаровський. Від'їзд Мазепи з Борзни. Послїдне відвіданє Батурина. Похід до Десни. Перехід через Десну. Відкритє наміру козакам. Поодинокі побіги козаків. Мазепа у шведського короля. Пошукуваня Меньшикова за Мазепою. Меньшиков і Ґолїцин під Батурином. Манїфести царя. Призиваючі письма царя. Взятє і знищенє Батурина. Письмо Мазепи до Скоропадського. Переправа шведського війска через Десну. стор. 1—28.

ГЛАВА XIV. Неприхильність українського народу до замислу Мазепи. Вибір в Гетьмани Скоропадского. Проклятіє Мазепи. Царський манїфест до українського народу. Царські милости. Рухи шведського війска по переходї через Десну. Мазепа в Бахмачи. Універсал Мазепи до народу. Універсал Скоропадського до народу. Стан шведського короля в Ромнах. Похід Мазепи до Гадячу. Універсали Карла XII до Українців. Вірність Українців до царя. Миргородський полковник Апостол Галаган. Відповідь Мазепі від канцлєра Ґоловкіна. Коварство Мезепи. Перехвачене письмо до Лєщинського. Недовірїє шведів до козаків. Похід короля Карла і Мазепи до Веприка. Жестока студінь. Взятє Ромен москалями. Взятє Веприка шведами. Занятіє шведами Зїнькова. Похід Карла і Мазепи в Слобідску Україну. Пораженє під Красним Кутом. Поворот. Несподївана роскаль. Успіхи Москалів в Прилуках і в Рябшівцї. Вигнанє шведів з Лохвицї. Головна кватира шведів в Великих Будущах. Царскі милости Кочубею і другим. стор. 28—50

ГЛАВА XV. Запорожцї. Проби Москалів удержанє їх в покірливости. Кошовий Гордїєнко у Мазепи. Нерішучість Запорожців.

Українське посполство і Запорозці. Запорожцї присягають Карлу. Взаїмнї посольства царя і Карла. Дїяльність полковника Яковлєва. Шведи підступають під Полтаву. Зруйнованє Сїчи Яковлєвим і Галаганом. Московске вийско під Полтавою. Прибутє фельдмаршалка Шереметєва. Прибутє царя Петра до армії. Зносини межи Полтавою а армією. Тїсне положенє шведів. Взятє Москалями Старого Санжарова. Рана одержана шведским королем. стор. 56—64

ГЛАВА XVII. Перехід московского вийска на правий беріг Ворскли. Приготовленя Шведів до битви. Ніч в навечерє битви. Ранок. Напад Шведів на московські редути. Невдача у Москалїв. Виступ Меньшикова на поле битви. Полон шведских ґенералів Шлїппенбаха і Росса. Принятє Петром головної команди над армією. Ноші шведского короля. Полон Реншільда. Цїлковите пораженє Шведів. Відвага Карла і Петра. Полон Піпера і шведських ґенералів. Пир царя Петра. Тоаст за Карла і учителїв. Погоня за розбитим ворогом. Похорони убитих. Вступ Петра в Полтаву. Мирні предложеня Карла. Відповідь Петра. Царські іменини. Другий пир на поли битви. Шведскі полонники. Мазепинцї. стор. 64—68

ГЛАВА XVII. Карло пісьля пораженя. Обава Мазепи. Відступленє Шведів. Карло в Новім Санжарові. Кобиляки. Переволочна. Слухи о переправі. Упір Карла. Король згоджуєсь на переправу. Переправа Мазепи. Посьлїдні розпорядженя Карла. Поміч, оказана Запорожцями. Переправа короля і Шведів. Прибутє Меньшикова з вийском. Упадок духа в шведскім вийску. Капітуляция шведского вийска. Розпач Запорожців. Утеча Шведів і Мазепинців за Днїпром в степи. Недостаток поживи. Погоня за утїкачами. Прибутє до Богу. Переговори з турецьким пашею. Переправа через Бог. Москалї беруть в полон Шведів не вспівших переправитись. Прибутє в Бендери. Принятїє оказане сересктром. Смерть і похорони Мазепи. Новий гетьман. Історичне значенє особи Мазепи. стор. 68—84

Мазепинцї.

ГЛАВА I. Федеративність і московська полїтика. Мазепа яко Поляк. Народ український против Мазепи. Нечисленність мазепинної партиї. Лебедин. Суд і розправа над мазепинцями. Відпочинок. Дубяга. Лохвицький сотник Яременко. Гамалїя і Мартосенко. Данило Таращенко і Яков Кудин. Піп Мловский. Сульский піп з лубенського полку. Люди Ломиковського. Городецький і Пекалицький. Миргородський полковник і другі переходять назад від Мазепи до Петра. Полтавський полковник Левенець. Гамалїя і Андрій Горленко . . . . . стор. 64—89

ГЛАВА II. Перехід мазепинців до царя в день полтавської битви. Судьба їх. Андріяш. Невінчаний. Запорожцї. Бігцї українські в турецких владїнях. Вибір Орлика в гетьмани. Его договор

з Запорожцями і українськими бігцями. Протекторат шведського короля. Поміч від Туреччини. Спокуса Орлика. Грозьби і віроломство Татар. Міри предприняті против Орлика. Прутский мир. Як піймали єго змисл українські еміґранти. . . стор. 89—102

ГЛАВА III. Козацьке посольство в Царгородї. Дані тому посольству інструкциї. Вплив козаків на питанє о помиреню Туреччини з Москвою. Хитливість турецької полїтики. Цар переказує зібрати і прислати в Москву рідню українських еміґрантів, укриваючих ся в Туреччинї. Їх маєтности. Архимандрит Одорский і другі українські духовні. Своячка Мазепи. Служба Мазепи. Компанїйський полковник Новицький. Доносництво в Українї. Данило Забіла. Гадяцький протопоп Лисовський. Лубенський полковник Дамаскин. Письма Шафірова з Царгороду. . стор. 102—108

ГЛАВА IV. Письмо віцеканцлєра Шафірова з Царгороду. Проба Димитрія Горленка помиритись з царем. Єго письма до Скоропадського. Свояки мазепинців пишуть, під загрозами собі смерти, письма до них в Туреччину. Нова хитість турецкої полїтики. Остаточне помиренє Туреччини з Москвою. Переписка Димитрія Горленка з кн. Голїцыним і з гетьманом Скоропадським. Пробутє Димирія Горленка і єго товаришів в Україну. Від'їзд в Москву. Чолобитня царю від повернувших українських еміґрантів. Їх положенє в Москві. . . . . стор. 108—114

ГЛАВА V. Войнаровський. Єго укаранє і заслане. Григорій Герцик. Єго укаранє і судьба. Участь прочих Українців держаних під сторожою. Заслане на Сибір родини Мировичів. Їх освобожденє стор. 114—116

ГЛАВА VI. Дїяльність Орлика за границею. Єго письма до европейських дворів. Проби утворити і утвердити воєнний союз против Москви. Орлик в Бреславі. Посилка в Туреччину, до хана кримського і до Запорожців. Посланіє Орлика побуджуюче Запорожців против Москви. Проба Орлика помиритись з царем. Письмо Орлика до митрополита Стефана Яворського. Орлик в Солуни. Безкоролївє в Польщї по смерти короля Августа II. Проби ввести на польський престол Станїслава Лещинського. Орлик у кримського хана. Невдачні стараня видвигнути українське питанє в ряд полїтичних питань европейської полїтики. Нове посланіє Орлика до Запорожців. Наслїдки еміґрацийних інтриґ. Орлик в Франциї. Мирович і Нахимовський в Кримі. Предположенє гетьмана Розумовського о средствах против еміґрантам. Еміґрацийний рух усмиряєсь. стор. 116—125

В додатку „Послїднї часи козаччини на правобережї“ стор. 126—274

Азбучний показчик імен ґеоґрафічних і історичних стор. 275—295

Спис похибок друкарських.

Глава XIII.

Після кари над Кочубеєм та Искрою, гетьман одержав власноручний наказ царський, щоб відрядити усю кінницю козацьку, і як мога самому з нею йти. Мазепа відповідав, що він своє військо радий сам вести на війну, але єму перешкожають болести, та опріч того не можна й Україну кинути, бо ворог зараз скористує ся, і, підсилаючи до несталого і малодушного народу, збунтує єго. Оттак гетьман, пильне ховаючи свій таємний замір зрадити цареви, накидав підозріннє про зраду на весь нарід український. 19. липня гетьман писав до канцлєра, що має замір отаборити ся в осередку лївобережної України недалеко від Нїжина. Між тим Карл вийшов з Радосович 6. червня, а 15. числа того-ж місяця перейшов Березину; 3. липня біля Головчина*) була нещаслива для Москалїв сїча, а 16. липня Карл став у Могилеві, звідкіля тільки що вийшло московске військо. У Могилеві король шведський стояв до 8. серпня. Усей час до него знов приходив потайний аґент Мазепи, розстриженний архиєрей болгарський. Через него гетьман наказував шведському королеви поспішати на Вкраїну, а то як Шведи загонять ся, то козаки почнуть приставати до війска царського. Квартирмайстер Гіллєнкрок радив королеви не йняти віри Мазепі, на Україну не йти, а простувати до Витебска, щоб бути близче до Лїфляндиї, звідкіля король чекав запомоги від корпусу ґенерала Лєвенгавпта. Тої-ж думки був ґраф Піпер і переконував короля, не підступити до Укра-

*) Тепер місточко могилївського повіту на річці Бабичі.

їни, поки до него не прилучить ся з своїм корпусом Левенгавпт, а то на відсталого нападе цар. Але другі ґенерали шведські, Реншільд та Майерфельд, — супротивники перших, — раяли королеви инакше: вони хвалили жвавість та силу козаків, ганьбили московські ратні сили, запевняли, що цар напасти на Левенгавпта не посьміє, а Карл, як вступить на Вкраїну, то побачить на своєму боці увесь український нарід. Карл тоді піддав ся сим зрадливим надїям. Він надїяв ся на запомогу з Турещини, але не знав, що падішах не ухвалив политику великого везіра, котрий обезпечив Шведам запомогу; він покладав надію на бунти, що вибухнули по царській державі, але не знав, що сї бунти вже вгамовано, він надїяв ся на повстанне на Украіні, як обіцяв ему Мазепа, але він не знав українського народу так саме, як не знав его й сам Мазепа, що більш двадцяти років кермував сим народом. На останку, Карл надїяв ся, що ґенерал Лїбекер, відряжений до Петербурга, звоює его, але не знав, та й не можна було знати, що Лїбекера захопить недоля. Окрім того бадьорив Карла забобон якогось Урбана Ґіарна, котрий пророчив, основуючись на Парацельзови та других ворожбитах, які за 170 років писали, що північний Золотий Лев з малими силами подужає Орла, затупить его пазурі, розпросторить свою владу на Азию та Африку, викоренить папізм і скрізь насадить віру істинну, то-б то лютеранську. Ся віра викликала у нему таку чванливість, що він вдруге не згодив ся на Петрове проханне згоди. Карл відповідав, що уложить згоду в Москві, коли зовсїм одоліє царя.

А Мазепа, підганяючи свого потайного союзника, вдавав з себе незмінно-вірного, як і попереду, слугу царя Петра, справно наказував Українцям відбивати Шведа, як він увірветь ся на Вкраїну. Мазепа звелїв збудувати у Чернигові маґазин для харчів Москалям і зібрати туди 15,000 чєтвертий хлїба, зробивши розкладку на мешканців чернигівського полку — по четверику житного борошна з хати, розіслав по всїх полках унїверсали, якими переконував нарід не зраджувати цареви, звелїв скрізь по церквах прилюдно правити молебні, щоб Бог допоміг цареви звоювати єретиків-Шведів, а мешканцям велїв ховати свої запаси у землю й самим, спасаючись від ворога, утїкати до міст. Він видав накази, щоб

укріпити міста: Стародуб, Чернигів, Ромен, Гадяч, маючи на увазї швидкий напад Шведів.

Нї цареви, нї московським маґнатам й маршалам не приходило й в голову нїчого з того, що вияснило ся через яких два місяцї.

1. серпня гетьман стояв у Києві, чекаючи указу, куди єму послати кінницю. 4. дня того-ж місяця Петро звелїв єму, не відходячи від Києва, послати три або чотири (як єму зручнїйше) тисячі кінницї у Польщу на запомогу ще ранїйше виряженим туди полковникам київському й білоцерківському, „щоб зруйнувати й Поляків, що спочувають ворогови, й усе, що може стати у пригодї ворогам“. Другу ватагу наказано вирядити у Литву до Пропойску, щоб запомогти московському війску, що повинно було відбивати шведську силу, що вже наближалась. Гетьман виконав волю царя і в Литву до Пропойска відрядив 4.500 мійських козаків з ріжних полків і 1,600 компанїйцїв, а у Польщу на запомогу полковникам, що були там, післав 2.000 Гадячан, що попереду стояли у київській фортецї, й до них додав 1000 „молодиків“ (козаків, що тільки що починали свою службу). Опріч того, з царської волї, до Смоленьска було відряжено два полки — нїженський та переяславський — дві тисячі піхоти і 1000 компанїйцїв. Після того гетьман скаржив ся, що з невеликим гуртом людий лишаєть ся, а 16. серпня просив вернути до него тих, що було відряжено під Смоленьск, щоб частину їх розмістити у київській залозї. Мазепі зовсїм не випадало розкидати козаків на ріжні сторони і він скаржив ся, що багато свавольно утїкає.

З шведських жерел ми довідуємо ся, що властиво у сей час Карл переняв ся думкою увійти на Украйну і 16. вересня він відрядив передній гурт ґенерала Ляґеркрони взяти Стародуб. Сей Ляґеркрона був людина дуже самонадїйна й чванькувата, хоч й зовсїм не талановита; він підлестив ся до короля й не хтїв і чути нїякої поради. Коли він уступив у стародубський полк, то туди-ж з царським війском увійшов і московський ґенерал Інфлянт; два ворожих ґенерали мали спромогу виграти на тому, — хто вспіше швидче увійти у Стародуб. Ляґеркрона пійняв віри селянинови, що узяв ся вести шведське війско найкоротчим шляхом. Сего селянина підіслав

стародубський полковник й він обдурив шведського маршалка й повів зовсім не туди, куди треба-б було, а сим часом ґенерал Інфлянт увійшов у Стародуб.

У слїд за Ляґеркроною швидко рушив і король, а 21-го вересня з восьма тисячами увійшов у Гетьманщину, стати на постій. У слїд за ним йшла решта війска. Воно отаборило ся над річкою Іпутою. Головна кватера, яку Карл звелїв окопати, була в Дрокові*). Країна, куди увійшли Шведи, здалась їм багатою та людною; військо, що стало по селах, мало спромогу спочити від важких походів; хлїба та скоту було так багато, що Шведи не мали-б недостачі, як би їм довело ся стояти там кілька місяцїв. Шведи простояли там два тижні. Тим часом Левенгавпта, що йшов з Ливонії через Литву, 27-го вересня Москалї розбили під Лїсним біля Пропойску і він прибув у головний королївський табор з рештою своєї сили. Король звелїв сю решту роздїлити по усїй армії.

У листї своєму Орлик сповіщає, що Мазепа, як довідав ся, що король шведський повернув на Вкраїну, то вигукнув перед старшиною: „От чорт єго сюди несе! Та він усї мої кметування зніївечить й впровадить за собою у самий осередок України московське військо на конечне руйнованнє й погибель нашу!“ Мазепа хоч й заманював старшин на свій бік, але усе ще відкривав їм про свої зносини тільки на половину і вдавав, що пристати до Шведа він відважить ся тільки у останню годину, коли вже війну буде перенесено на Вкраїну й усїй Українї погрожати ме небезпешність, зазнати руйнования від обох ворогів.

Петро-ж, вирядивши у Стародубщину ґенерала Інфлянта, наказав й гетьманови працювати за одно з ним. Мазепа, одержавши сей наказ, закликав Ломиковського та полковників: миргородського, прилуцького й лубенського, показав їм наказ й промовив:

„Я опасуюсь, чи не приманюють мене до сего ґенерала, щоб узяти до рук. Чи йти нам, з царського наказу, на сполученнє з сим ґенералом?“

„Нї, нї, не йди! — гукнули усї в один голос. Більш не

*) Тепер село Старий Дрокїв, суражського повіту.

гай ся й посилай до шведського короля просити протекциї: як би нам зійтись з Шведом на кордонї й не пустити московське військо на Вкраїну!“

Але тут єго хтось спитав:

— Ти, гетьмане, виголоси нам, на віщо ми маємо надїяти ся з цїлою Украйною та військом запорожським й що ти поклав підвалиною сеї машини“.

Мазепа розсердив ся й промовив:

„На віщо вам заздалегідь про се знати? Здайтесь ви на мою совість та на мій підлий розумець, на який ви більш не розведетесь. — Я з Божої ласки один маю більш розуму, нїж ви усї“.

Звернувши до Ломиковського, Мазепа промовив: „Свій розум ти вже вистарів“, а показуючи на Орлика, Мазепа додав: „У того розум ще молодий, дитячий. Сам я буду знати, коли післати до шведського короля“.

Але після того, нїби задовольняючи їх недовірія до себе, гетьман дістав з скриньки унїверсал, що було надіслано від Станислава через ксьондза Заленського, й звелїв Орликови прочитати єго, щоб усї чули. Здавало ся, нїби усї задовольнились ним. Але навряд чи були там потайні умови з Станиславом, укладені через болгарського архирея-розстригу. Украйнцї не задоволнили ся-б ними, та навряд чи й Мазепа до якогось часу зважив ся-б виголосити їх старшинї. Мазепа був з гурту тих людий, що, придбавши владу, пильнують про те, щоб вбити підданцям сталу віру до своєї мудрости, й через те усего, що надумають, зумисне не відкривають відразу, щоб тим самим привчити їх у всему з побожностю покладати ся на свою голову або господаря (владику). За 20 років свого гетьманованнія Мазепа вже привчив старшину до такої слухняности й тепер він тільки потроху піднимав їм ту завісу, що закривала єго таємний замір. Він спокушав старшину марою незалежности Украйни, вказував їм, що тепер з'явив ся випадок, визволити ся з під усяких налогів та податків, що вигадує уряд московський: сам Бог, щоб спасти їх, посилає шведського короля. Зробивши їх учасниками заміру у єго головній ідеї, він не відкривав їм багатьох подробиць, але кожного разу питав ся у них поради, що єму чинити, і вдавав, нїби усе те ведеть ся не з єго почину, а з їх загального бажання й від

поміж ними не більш, як тільки розумний сповнитель загальної волї. Щоб сховати ся від тих, кому він не хтїв відкрити секрету, він напускав на себе старечу неміч, казав, що ледве може сїсти на коня, навіть ходити й стояти на ногах, лягав у постїль, обмотував себе обвязками з пластирями; оттак, лежучи у постелї, він приймав царських посланців, скаржив ся їм на свої муки й балакав з ними так, що ледви було чути. Воно й правда, що Мазепу мучила стареча неміч, але він й збільшував її, бо задля єго таємної мети у той час було користно перед царськими людьми уявляти з себе людину близьку до могили. І сам цар, і царські міністри відносили ся до гетьмана з довірієм, потуряючи й не примушували занадто виконувати свої обовязки. Попереду вимагали, щоб він сам їшов під Стародуб, але як він сповістив, що через слабість він не має змоги, то єму дозволено випрядити з козаками наказного гетьмана. Тодї гетьман, щоб допомогти ґенералови Інфлянтови й послав гурт козаків нїженських, лубенських та переяславських.

Але перш, нїж прийшли сї козаки у стародубському полку, вибухнув страшний переляк. Ґенерал Інфлянт, увійшовши у край, звелїв мешканцям з своїм майном утїкати до фортец, а села, хутори, пасїки, млини, токи звелїв палити, щоб не дати ворогови захисту й спроможности содержати себе. Мешканцї й старі, й малі з переляку почали утїкати й потягли за собою надісланих козаків. Тільки частина останних злучила ся з чотирма баталїонами та 400 драґунів, з яких складала ся стародубська залога. Від утїкачів по усїй Українї пішли чутки, що ті Шведи, що увійшли у стародубський полк, не чинять мешканцям нїчого лихого, а московське військо, що прийшло нїби боронити край, навпаки, палить села, грабує, обдирає мешканцїв, силоміць заганяє у фортецї, примушує до незвичайної працї, безчестить й зневажає їх, називаючи зрадниками. Утїкачі розповсюднили поміж козаками такий жах, що кілька сот чоловіка товаришів з полків миргородського, лубенського, й прилуцького прибули у обоз до гетьмана біля місточка Салтикової-Дївиці й подали супліку, написану від кождого полку окремо, але на один лад.

У звязку з такими випадками, що викликали ворогованнє до московського війска, стоїть сучасна тодї скарга чернигів-

ського полковника на „салдатів“ майора Геннінґа, що чинили мешканцям обрáзи: якогось „Шевлюгу трохи не на смерть прибили“, а майор, коли Українці пішли до него скаржити ся, вигнав їх, а одного атамана так ударив у бік дулом (люфою) рушниці, що той, полетівши у низ головою по східцях, вельми забив ся.

Незадоволенне поміж Українцями на Москалїв усе більш та більш розгоряло ся й було на руки Мазепі, коли він намірив ся привести на Вкраїну Шведів, як спасителїв від московського уряду. Але тут трапив ся випадок, що мало не видав заміру Мазепи. Коли ґенерал Ляґеркрона увійшов у стародубський полк, зараз почали розповсюджуватись заклики, котрі Москалї звуть „прелестними“ листами. Шведський ґенерал переконував Українців не бояти ся Шведів, спокійно мешкати у своїх господах, а з Стародуба нехай вийде до него на зустріч бурмістр та значнійші мешканці й нехай везуть до него на продаж хлїб й усяку харч. Мешканці не піддавали ся на сї спокуси, а не оглядаючись тїкали, спасаючи себе як від Шведа, так і від кацапа. Межи розносителями таких „прелестних“ листів попав ся польский шляхтич Якуб Улашин: він віз лист від пана Понятовського, що був резидентом Станислава біля шведського короля. Лист був до Мазепи. Понятовський просив українського ґетьмана, на спогад доброго привіту, що було зроблено колись Мазепі у Луцку, випустити на волю полоненого єго брата. Улашин чогось здав ся небезпечний й ґенерал Інфлянт 1-го жовтня вирядив єго до похідної канцелярії, що була тодї у Почепі. Улашина мордовано огнем й він, не стерпівши муки, виголосив, що Мазепа похитнув ся що до вірности цареви, й Понятовський послав до него переказати на словах, щоб він, як Швед увійде на Україну, відписав до Понятовського й з Божою запомогою пристав до Шведа з усїм військом запорожським. Улашина ще раз піджарили, але він вже більш нїчого не виявив. Тому, що посьвідчив Улашин, віри не пійняли, а відбиток з єго посьвідчення послали до ґетьмана. Не тілько усї схожі випадки, що трапляли ся перед тим, настроїли царя й єго мінїстрів, дивити ся на усї обвинувачування на Мазепу, як на брехні, але у сей саме час Мазепа виявляв свою прихильність, сповіщаючи Ґоловкіна, що Станислав з шведським та польским військом про-

стує на Волинь, щоб з відтіля увірвати ся на Вкраїну; просив швидче прислати реґулярне військо, бо Українці можуть зрадити й пристати до ворога. — Разом з тим гетьмана знов звали, злучити ся з царськими силами. Мазепа відповідав, що посьвідчення Поляка Улашина не більш, як лукаві вигадки ворога, котрий хоче зрушити царську віру до гетьмана й тим посіяти на Вкраїні колотнечу. „Нїякого брата Попятовського у мене немає, я про него й не чув“, писав гетьман. Щож до вимагання, їхати самому до московського війска, то Мазепа спекував ся тим, що по Україні повстав безлад через пяниць-бродяг, що купами Бог зна, що роблять по полках: полтавському, гадячському, прилуцькому, миргородському, лубенському й переяславському й се лихо вже переходить у полки: чернигівський, нїженський та стародубський, де попереду вело ся. смирнїйше Гетьман сповіщав, основуючись на надісланих ёму сповістках, що з'явило ся дві ватаги розбишак: одна під приводом Перебийноса з 800 чоловік, друга-ж під проводом Молодця з 1000 чоловіка. Вони свавольничали, грабували й вбивали людий у придніпрянськім краёви й до них, як вода, стїкають ся купи бродяг. Як гетьман з військом відійде у стародубський полк, то свавольцї нападуть на міста й знайдуть собі межи поспільством однодумців. Полковники й полкова старшина нарікають й кажуть, що як їх поведуть у Стародубщину, то се буде остання погибель їх родинам та руїна їх добра, бо тодї поспільство захоче грабувати й вбивати людий чесних й заможних. Опріч сего гетьман завважав на можливість швидкого нападу на Вкраїну від Станислава.

Зовсїм натурально, що Мазепі хтїло ся, не вважаючи ні на віщо, лишити ся з козаками на Вкраїнї до того часу, поки не прийде Швед, а тодї раптом й несподївано оголосити себе ворогом Петра. Але попереду, нїж шведський король з'явив ся з своїм військом, щоб укупі з ним воювати Шведа. У такім разї вже не зручно крутнути у супротилежний бік. 6-го жовтня, коли Мазепа одержав новий наказ, злучити своє військо з московським й самому прибути у головну кватирю царську, він покликав на раду усїх своїх однодумців й питав: чи їхати ёму до векикого господаря. Старшини загукали: „Нї. Як поїдеш, то загубиш й себе й усю Україну“. Тодї Мазепа звелїв написати й послав лист, про який згадувалось попереду. Але, як

нотує Орлик, Мазепа питав старшин тільки для годить ся й вивіряв: він навіть вдавав перед ними, що вже налагодив ся їхати по царському наказу, а справді, то й не гадав про таку їзду; навпаки, він бояв ся, щоб міністри не заманили єго й не взяли у свої руки, тим більш, що по Польщі, як сповіщали Мазепу, скрізь лунали чутки про тайне єднанне єго з Станиславом й про зносини з Шведом.

10-го жовтня Мазепа одержав відповідь на лист писаний 6-го числа того-ж місяця. Царські міністри сповіщали, що, порадившись з фельдмаршалом Шереметєвим, вони ухвалили послати царський наказ до київського воєводи князя Дмитра Михайловича Ґолїцина, щоб він з царськими ратними людьми, що були у Києві, та з чималою артилєриєю йшов у осередок України, маючи на метї не допускати „хибкости“ поміж Українцями. Для сеї-ж мети гетьман повинен послати єму козацький гурт з ріжних полків свого реґіменту, а сам з усїм останним військом зараз же повинен йти до Новгород-Сїверська, розставити там своє військо понад Десною, а самому, своєю особою, приїхати у головну армію порадитись з фельдмаршалом. Між инчим зазначала ся така потреба єго приїзду: поміж народом ходили чутки, нїби у час ворожого нападу на Вкраїну гетьман кидає її, от гетьманови й слїд з'явити ся при царському війску й розвіяти такі чутки. До того-ж єму відомі норови й звичаї місцеві й він має змоги навчати царських міністрів та військову старшину (воєначальників). Свавольства, що почали ся по Вкраїнї, швидче затихнуть, як нарід побачить, що московське військо вкупі з козаками може вгамувати їх.

Мазепа страшно стурбував ся. Він повинен був хоронити ся й кожну хвилину бояти ся, що от-от єго хитрощі відкриють ся, от-от міністри догадають ся. Й справді, здаєть ся, міністри вже почали спостерегати, що у поводженню гетьмана є щось непевне, але нїхто не насьмілював ся сказати про се цареви, бо Петро не переставав йняти віри чесности та щирости свого гетьмана. Петро так єму вірив, що як єму доручили те, що розказував Улашин, то він піклував ся про те, що сим можна стурбувати гетьмана, й писав до Меншикова, щоб князь побачив ся з гетьманом й заспокоїв єго, бо „ледачі знов почали єго обижати своїми злочинствами“. Щоб певнїйше спекатись від усякого недовіря царського до себе, гетьман того-ж

таки жовтня вирядив до Петра військового осаула Максимовича одного з своїх співробітників, — просити дати ему наказ, щоб ствердити й розмежувати землї, що він скупив у панів рильского повіту, і дозволити заселити їх прийшлими вільними людьми. Хтоб міг помислити після сего, що сей чоловік намірявть ся відірвати ся від царської держави, колиж він у сій самій державі здобуває собі земельну власність! Від імени гетьмана, Максимович подарував цареви 2000 червінців, а цареви тодї мабуть було сутужно на їх. Тодї-ж Мазепа поздоровляв царя з побідою під Лїсним, вітійно скомпонованим листом, де, по своєму звичаю, бажав цареви „до кінця“ знищити своїх ворогів.

Після побіди біля Лїсного цар пробував у Смоленьску й, по своєму звичаєви, що сповняв ся після кожної військової вдачі, сьвяткував побіду, триюмфально в'їздив у місто, тодї як палили з гармат; за ним везли відібрані у ворога корогви й гармати; він посилав ріжні накази на Дон, де князь Довгорукий добивав Булавинців, і на північ, де Апраксін розправляв ся з шведським ґенералом Лїбекером, а 20 жовтня з Смоленьска виїхав на Вкраїну до війска.

Треба було попередити приїзд царя й якось ощукати царських мінїстрів до тої пори, поки ближче підійде Карл. Цар вимагав, що Мазепа, конечно повинен приїхати до військової старшини московської на раду. Мазепа відповідав, що царський приказ виконає, хоча-б довелось й умерти на дорозї; він з Салтикової-Дївицї попливе у човнї проти води по Деснї, а потім по Борзнї до міста Борзни; сухопуттю-ж та ще й у осени по грудї ему через хираґричні та подаґричні припадки нїяк не можна їхати. А сим часом він зібрав старшину й промовив:

„Мене кличуть у царське війско. Але у мене там є щирі приятелї; от вони й застерегають мого канцеляристу Болбота, щоб я не їхав до царського двору, а о скільки мога дбав захистити й себе й український нарід; нехай кожний закопує у землю все, що має найдорожчого, бо цар, не маючи надїї на сталість Украïни, як нападе на неї ворог, хоче щось недобре вчинити й над гетьманом й над усїм народом“. Се розказувалось, яко найбільший секрет.

Трохи згодом впявилось, що все се було вигадкою, справдїж було зовсїм инче. Канцеляристови Болботу говорили, що цар до гетьмана милостивійший, нїж до Меньшикова, і нїкого, хтоб про него що лихого не казав, не слухати ме. — Що до поради закопувати у землю все дороге — то сю пораду, як ми вже бачили, гетьман давав і попереду, застерегаючи від Шведів.

Цар та єго мінїстри й справдї нїби піклували ся про здоровля гетьмана. До него послали Семена Протасєва з указом, що дозволяв недужому гетьманови лишити ся при обозї на лївому боцї Десни, а за Десну обміркувавши може послати легке військо компанїйців та сердюків. Протасєв побачив гетьмана у Борзнї, куди той прибув з Салтикової Дївиці*) водою. Мазепа лежав у постелї, ледве балакав й здавалось, що він от-от умре, але все таки уявляв, що він налагодив ся йти далї, хоча-б довело ся везти за собою й домовину; хвалив мінїстрів за те, що вони вказали Ґолїцинови боронити Україну від народного баламутства. Повернувшись, Протасєв казав Ґоловкінови, що гетьман, здаєть ся, зовсїм умирає.

Трудний Мазепа прохав київського митрополїту Йоасафа Кроківського, що вертав ся з Москви, де єго й висьвячено, щоб той заїхав до Борзни й маслособорував єго. — Мінїстри й після того, як навідував ся до Мазепи Протасєв, не переставали засилати до него листів та гонити, щоб швидче виступав у похід, а Мазепа у своєму листї до Ґоловкіна, скаржив ся, що нїби не ймуть віри єго немочі, тодї як здоровля єго і саме життє справдї безнадїйні. В своїй відповіди Ґоловкін запевняє гетьмана, що єму він цїлком вірить й жалкує, що він занедужав; що нїякий брехун про гетьмана погано не посьміє й казати, бо єму не повірять.

А тим часом з Орликового листу ми довідуємо ся, що в Борзнї у гетьмана дїялось ось що:

Уже кілька день Ломиковський та полковники вимагали, щоб Мазепа посилав до шведського короля. Мазепа усе відкладав, вказуючи на усякі перешкоди. На останку, у Борзнї, ввечері, гетьман кличе до себе Орлика й каже: „Йди до Ло-

*) Тепер місточко чернигівського повіту на р. Десні та Дївиці.

миковського й до полковників, нехай рішуче скажуть, чи посилати до короля, чи залишити сю посилку". „Я думаю, — каже Орлик у своєму листї, — що сим Мазепа нас спитував".

Ломиковський й полковники вислухали се запитанне й з досадою казали: „Ми бачимо у Мазепі оспалість та ваганне; скільки разів ми доводили й просили єго про се; до короля треба було посилати ще тодї, як він тільки доходив до границї, а Мазепа усе гаяв ся й через се навів на руїну та всенародне кровопролитте московське вийско на Украйну; й тепер, коли Шведи вже під носом, він невідомо, чого вагаєть ся". Таким робом гетьман довів старшину до того, що вони так забалакали, нїби гнївають ся на гетьмана. Через що він, відповідно їх загальній волї, не пристає до шведського короля? Перечувши через Орлика такі речи, він покликав Ломиковського та инчих однодумців. — „Се все чорт лисий — Ломиковський каламутить", промовив він.

Як прийшлі однодумні, Мазепа вдав з себе розгнївaного й казав: „Що се? Ви не радите ся, а тільки мене судите! Ат, нехай вас чорт візьме! От я возьму з собою Орлика й поїду до царського двору, а ви тут собі хоч пропадїть!" Але пройшло кілька часу, він заспокоїв ся і вже, не гнїваючись, питав ся: „Ну, то щож, чи посилати до короля?" Єму відповіли: „Як же не посилати! Се вже давно-б треба було зробити й тепер не треба відкладати".

Тодї Мазепа, нїби на підставі того, що почув від старшин, звелїв покликати Бистрицького. Се був Поляк, управитель Мазепин у єго гетьманській шептаківській волости. Він, як кажуть, доводив ся гетьманови якось чи родичем, чи свояком. Поперед усего гетьман звелїв єму заприсягти перед усїма, що він держати ме у секретї те, що єму доручать. Се Бистрицький виконав. Тодї Мазепа звелїв Орликови скомпонувати по латинї до ґрафа Піпера інструкцию, а своєму аптекареви перекласти її на нїмецьку мову й укупі з латинським оригїналом доручити Бистрицькому. На сїй інструкциї не було нї печати, нї підпису. Особисто від себе Мазепа теж нї до короля, нї до ґрафа Піпера не посилав нїякого листу. Зміст сеї інструкциї був такий: гетьман доручав Бистрицькому переказати свою радість з приводу того, що король шведський вступив на Украйну, просив Карла в справі визволення з під

важкого московського тягара, подати запомогу гетьманови війска запорожського й усему народови українському. Він запевняв шведському військови безпечність, просив, щоб наперед для оборони як швидче прислати до него помічний віддїл, а для переправи єго через Десну обіцяв збудувати у Макошинській пристани*) пороми.

Відряжаючи Бистрицького з непідписаною і неприпечатаною інструкциєю, не додавши власноручного листу до неї, Мазепа зробив те, що як би Бистрицький попав ся у руки Москалїв, то єго визналиб за один з тих засобів, яких, як запевняв Мазепа, вживали багато разів єго потайні й видимі вороги, силкуючись довести, що Мазепа — царський зрадник. Певно, що Мазепа се і мав на увазї, пускаючи Бистрицького з таким недоробленим писаним видом. У істориї, що написав Теофан Прокопович, цитуєть ся лист нїби післаний від гетьмана до шведського короля; але-ж сьвідоцтво Орлика про те, що Мазепа відрядив Бистрицького з непідписаною інструкциєю, має більше певности, яко звістка особи, що стояла тодї ближче до сего дїла. Одначе, може бути, що той лист, якого Теофан цитує у перекладї, мав у собі тільки зміст інструкциї, даної Бистрицькому, тоб-то те, що той повинен був переказати від гетьмана ґрафу Піперу.

Відрядивши таким чином Бистрицького до Шведів, Мазепа того-ж таки дня послав до Ґоловкіна лист, де сповіщає, що він уже більш десяти день не їсть й не спить і ледве живий а тільки сподївається ся на чудотворне полегченнє маслособорования.

Шведське військо простувало до Стародуба. Видно було, що вони прямують до Новгород-Сїверська. Московські проводарі рішили йти за ворогом. Меншиков післав до Мазепи і просив єго приїхати на раду, а сам з своєю кавалєриєю 20. жовтня став у Городку**). Але замість Мазепи до Меньшикова приїхав небіж гетьмана Войнаровський й привіз від дядька лист. Мазепа сповіщав Меньшикова, що вже швидко єго кінець: через подаґру та хираґру з ним сталась епілєпсия. Меньши-

*) Макошин — село на Десні, сосницького повіту у Чернигівщинї.

**) Тепер місточко гродненського повіту на р. Снові.

ков про се сповіщав царя й шкодував, що гетьман занедужав, й укупі з сим не хвалив козаків, що з царського наказу гетьман відрядив проти Шведів за те, що вони розбігаються ся.

Й справді, виряжені у похід однодумні з гетьманом полковники рапортували єму, що козаки миргородські, прилуцькі та инчих полків збунтували ся й просять, щоб за Десну не посилати їх, бо Москалї їх братії роблять ріжні образи та утиски. Такий настрій козаків, що вказував на ворогованнє до московського війска, тодї був на руку Мазепі й єму можна було мати надїю, що на Вкраїнї Карл знайде співчуттє.

Бистрицький, що рушив вкупі з шведським вязнем, нагнав шведського короля у селї Панорівцї*), що на шляху від Стародуба до Десни. Пущений зараз же й назад він не привіз до Мазепи нїчого писаного, але переказав, що король обіцяв бути біля Десни 22 числа у пятницю, у той самий день як вернув ся й Бистрицький. 23. числа вельми хапаючись, прибіг у Борзну Войнаровський й сповістив, що вслїд за ним їде у Борзну Меньшиков й прибуде у недїлю у обіди. Сам Войнаровський казав, що він, покинувши і свої вози й челядь, пишком утїк від Меньшикова, бо почув, як один офіцер — нїмець казав другому: „Помилуй, Господи, сих людий! Завтра вони будуть у кайданах“. „Я й досї не знаю, — каже Орлик, що переказує про випадки тих днїв, — чи Войнаровський справдї чув се, чи Мазепа навчив єго так казати, щоб усїх нас одурити“. Але з листів Меньшикова до царя видно, що Меньшиков справдї намірив ся тодї відвідати Мазепу.

Гетьман, одержавши звістку, що до него приїде Меньшиков, зараз, висловлюєть ся сучасник, „порвав ся як вихор“ й подав ся до свого Батурина. За ним поїхали і старшини, що були з ним. До Батурина він прибув вже пізно у суботу. Остання ніч, яку провів Мазепа у своїй резиденції, пішла на упорядкованнє. Треба було збути ся царського полковника Анненкова й гетьман відрядив єго до Меньшикова з листом, у якому просить пробачення своєму небожеви — Войнаровському, що пишком втїк від него й називає єго вчинок легкодушним.

*) Тепер місточко стародубського повіту на р. Ревцї, 26 верстов від Стародуба.

Після того гетьман доручив сердюцькому полковникови Чечелю, гарматному осаулови-нїмцю Кенїгзену та батуринському сотникови — на імя Дмитрови Батурин. Військової сили у Батуринї з ними зостало ся: чотири полки сердюцьких (Чечелїв, Покотилів, Денисів та Максимів) й частина городових полків лубенського, миргородського й прилуцького; другу частину сих полків гетьман повів з собою. Урядові особи, що лишили ся у Батуринї, були вже наструнені відповідно Мазепиному замірови. Гетьман наказав їм, щоб, як прийдуть Москалї, не віддавали міст, а боронились від них й чекали шведської запомоги; він обіцяв їм, що швидко повернеть ся назад, щоб визволити їх, й приведе з собою самого шведського короля з его хоробрим військом. У недїлю рано гетьман на віки попрощав ся з своїм Батурином, перебрав ся через Сейм й тогож таки дня над вечір прибув до Коропа*), переночував там з 24. на 25. жовтня, а у понеділок 25 числа біля Оболоня**) переправив ся через Десну. Козаки були певні, що гетьман з царського наказу веде їх проти ворога. З Мазепою переправилось війска від чотирех до пяти тисяч. Другу частину від пяти до шести тисяч зоставлено на лївому березї Десни. Через те що инші полки козацькі заздалегідь розіслано на царську службу у ріжні місця, то замість двадцяти тисяч озброєного люду, обіцяного Карлови, Мазепа ледве спроміг ся привести чверть сего числа. Але й з тими треба було ще балакати. Опріч небагатьох однодумців ні з старшин, ні з рядових нїхто й не гадав несподївано почути від свого ватажка, що він веде їх зовсїм не для того, щоб бити ся з царським ворогом. Після переправи через Десну, рушивши трохи вперед, гетьман звелїв козакам вистроїтись й почав говорити промову. Тільки тепер гетьман сказав своєму козацтву, що він веде его не проти короля, а проти царя-гнобителя козацької вольности. Гетьман перелїчував ріжні утиски, що чинив цар Українї, й головним чином завважав на те, що він хоче повернути козаків у Москалї. Така чутка проміж козаків вже давно ходила. Гетьман запевняв, що, часто балакаючи з царем, він від него самого

*) Тепер заштатне місто кролевецького повіту на р. Коропі.

**) Тепер місточко кролевец. повіту на р. Десні, 38 верстов від Кролевця.

довідав ся про єго секретні заміри: він хоче потоптати усї права і вольности України і настановити у сему краєви московський уряд. Мазепа добре знав, чим найдужче вразити козацьке серце. Козакам противний був уряд, що замість тубольців мав скластись з Москалїв; ще за попередних гетьманів турбував козаків страх такого уряду й сей страх переходив з роду у рід.

„Я — казав Мазепа, — багато разів пильнував відвернути царя від погибельних замірів для усього українського народу. Але з того нїчого доброго не вийшло: тільки сам я підпав під єго гнїв та злобу і не знайшов инчого способу спастись як звернути ся до шведського короля. Він обовязуєть ся поважати наші права й вольности і боронити їх від усїх тих, що вже й тепер зазїхають на них та й далї зазїхати муть. Браття! наша пора прийшла; покористуємось з сего випадку; віддячмо Москалям за їх довгочасне насильство над нами, за всї жорстокости і неправду, що вчинено нам, оборонїм на прийшлі часи нашу волю й права козацькі від їх зазїхання. Ось коли прийшов час скинути з себе ненависне ярмо і нашу Украйну зробити вільною стороною й не від кого незалежною. От до якої будуччини я вас кличу. Ви, браття, певне досягнете сеї мети з вашим лицарством й з допомогою шведського короля, що закликає вас укупі з Шведами воювати з Москалями“.

Промову гетьмана вислухано без відповіди. Кожен з непосьвячених у заміри гетьмана заздалегідь не сьмів суперечити єму: кожен думав, що вже напевне біля гетьмана є багато тих, що згоджують ся чинити єго волю, значить відкрите перечення не зупинить розпочатого, а тільки може пошкодити тому, хто почне перечити єму. Через се, багато з тих, що відразу не схотїли йти показаною стежкою за гетьманом, вважали за краще, не перечучи єму, у слушний час втїкати від него.

Гетьман післав обозного Ломиковського й писаря Орлика до начальників передньої варти шведської, що складалась з двох драґунських полків. Вони стояли у слободї за Орлівкою*).

*) Тепер місточко новгородсївeрського повіту на р. Убідї, 37 верстов від Новгородсївeрська.

Командирами були Гєльм та Гіллєнстієрна. Вони були вельми здивовані таким несподіваним прибуттєм посланців. Полковник Гєльм зовсім не повірив їм і вбачив тут ворожі хитрощі. У єго полку служив один Італіянець, що попереду був у московській службі й знав Мазепу особисто. Гєльм післав єго до козаків напевне взнати, що се значить. Італіянець не довго виконував порученнє своє; він швидко вернув ся й сповістив полковника, що сам гетьман прибув з ним.

Гєльм витав Мазепу чесно, як і подобало витати високий чин голови народа й війска, і гетьман пробув у шведських полковників аж до 28. жовтня. А полковники зараз же про усе сповістили свого короля, що з головним кошем стояв у Горках*) над самою Десною.

Король повинен був чекати прибуття козацького гетьмана, бо ще ранійш Бистрицький сповіщав єго про се. Але король не йняв віри щирости чоловіка, що так довго й вірне служив своєму цареви, а ще більш через те, що королеви ставали відомі гетьманські універсали до Українців, які посилано на показ до Москалів й через те не говорили про прихильність до Шведів. Через отсе саме король й не поспішав переходити за Десну, тодї як Мазепа бажав, щоб король перейшов сю річку попереду, ніж гетьман оголосить себе єго прихильником. Певне гетьман розміркував, що край, який лежить з лївого боку Десни, більше буде корити ся єму ніж инчі: мешканцї сего краю з етноґрафічного боку були дійстні Українцї, а до того сей край прилучено до московської держави з остальною Україною тільки за Богдана Хмельницького, тодї як правобереже Десни ще здавна, у XV. та XVI. столїттях, підбито під Московщину. Певна річ, що се саме й примушувало гетьмана бажати, щоб шведський король швидче перейшов Десну, а тодї вже гетьманови можна було прямо виступити з своїм заміром. Карл, як нотують сучасники, вагав ся й через те, як дійшов до Десни, та отаборив ся на правому боцї ї.

Поки сповіщали шведського короля, Мазепа знов скликав своїх козаків й звелїв їм заприсягти, що вони єднають ся

*) Тепер місточко новгородсївєрського повіту, 10 верстов від Новгород-Сіверська, на шляху до Сосниці.

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 83678

з Шведами, щоб визволити Україну з під московського тягару. Тут тільки Мазепа побачив, яку обмаль війска доводилось показати своєму спільникови. Одні звістки кажуть, що з ним лишило ся півтори тисячи чоловіка, другі — кілька сот — багато до тисячи. Усї останні розкусили, у чім річ і що думають з ними робити, не спитавшись їх попереду, й пустились навтїкача.

28. жовтня у вечері Мазепа приїхав до шведського короля. Гетьман був у короля на другий день 29. жовтня. Біля короля тоді були значнїйші вельможі й військові начальники, між ними були: канцлєр ґраф Піпер, ґенерал-квартирмайстер Ґіллєнкрок, верховний суддя, два ґенерал-ад'ютанти і кілька полковників. За Мазепою внесли ознаки єго гетьманства — бунчук і булаву. Мазепа виголосив перед королем коротку, але складну промову на латинській мові. У сїй промові він просив короля обявити заступництво козакам й дякував Богови за те, що посилає визволеннє від царського рабства. Шануючи лїта та подаґричні муки гетьмана, єго попросили сїсти. А король, балакаючи з ним, стояв.

Бесїда шведського короля з гетьманом тяглась так до півдня. Шведи з зацїкавленнєм дивились на Мазепу й слухали єго річ. По звістцї секретаря Карла XII., перед ними був дїд 66 років, середнього зросту, худенький, без бороди, але по польскому звичаю з вусами. Взагалї він мав поважне обличе, але часами шуткуючи уявляв проміння веселої й живої вдачи й своїми гострими жартами не аби як розвеселяв слухачів; в єго промовах помічали великий такт й багато розуму. Видно було, що він був чоловік вельми вихований й дуже добре володїв латинською мовою. Він відразу вподобав ся Карлови й єго вкупі з найближчими до него особами з ґенеральних старшин, запрошено до королївського столу. Для инчих козаків було заслано два великих столи й, опріч того, декотрих з них запросили до себе на обід ґраф Піпер та ґенерал Реншільд.

Після обіду король пішов у свої покої, а за ним й Мазепа з бунчуком та булавою; в ознаку своєї покірливости королївській волї Мазепа поклав сї знаки до ніг шведського короля. На останку гетьман попращав ся з королем й, як заграли у трубн Мазепині люди, сїв на коня.

Прийшла звістка, що вже вислано партію царського війска схопити Мазепу, не пустивши переправитись за Десну, й вона заволодїла кількома екіпажами з его обозу, що не встигли переправитись. Тогож таки дня ввечері король післав з шведською кавалєрією й козаками полковника Дельдорфа у низ по Десні до Оболоня, висліджувати шлях ворога й закривати лїве крило. З 25. до 30. жовтня головна квартира шведська усе стояла ще у Горках.

29. числа царське війско перейшло за Десну. Москалї, йдучи позад Шведів, поспішались ранійш переправитись за Десну й було звелено задній частинї війска, що зоставалась ще на тому березї, палити оселені місця, між иншим Почеп*) та Погар**). Головний командир московський Шереметєв довго ще не спостерегав Мазепиної зради й того самого дня, як переходив за Десну, писав до него, переконуючи розіслати по по всїй Українї унїверсали, щоб нарід не здавав ся на „прелестні“ шведські унїверсали, що було розпущено по краєви. Тим часом у недїлю Меншиков рушив у дорогу, щоб, як він обіцяв, особисто відвідати гетьмана; але доїхавши до Мени***), він зустрів полковника Аненькова, що їхав до него. Той подав Меньшикову Мазепиний лист й звістив, що Мазепа приїхав до Батурина. Меньшикову вже не приходилось їхати в Борзну й він сказав Аненкову: пошли-ж швидче умисного післанця до гетьмана сповістити, що я їду до него“. Але тут приїздить київський ґубернатор князь Дмитро Михайлович Ґолїцин. Він мабуть був десь недалеко, бо на нїм лежав обовязок дивити ся за спикоєм народу по Вкраїнї. Обидва начальники московського війска почали догадуватись, що дієть ся щось непевне: останні вчинки Мазепині усїх й навіть самого царя примусили кмітувати і придивлятись, хоч нї цар, нї вельможі не зважувались ображати гетьмана натяканнєм про те, що спостерегають его зраду.

У ночі з 24. на 25. жовтня Ґолїцин й Меньшиков переправились через Десну й швидко побігли до Батурина. У селї

*) Тепер місточко мглинського повіту на р. Судости.

**) Тепер заштатне місто стародубського повіту на тійже річці.

***) Тепер місточко сосницького повіту на р. Менї, 21 верства від Сосницї й 65 верстов від Чернигова.

Обмачові під Батурином до Меньшикова прибув якийсь Соболевський й виголосив: „слово й дїло царське“. Єго покликано у одну селянську хату, побачити ся з Меньшиковим.

Він промовив: „Мазепа поїхав до шведського короля, а у Батуринї дав приклад не впускати Москалїв, як їх буде багато, поки він сам не прибуде з шведськими силами; а як буде мало, то впустити, але затримати московських начальників“.

Така звістка була дивовижною. Меньшиков ласкаво обійшов ся з Соболївським, але цїлком ще не повірив єму. Обидва московські провідцї поїхали далї до Батурина й приїхали туди опівднї. На батуринському подвірі лишили ся московські офіцери й Москалї Аненкового полку. Вони звістили, що учора, у недїлю, гетьман виїхав до Коропу. Сердюки й Батуринцї утїкли в замок й там зачинились. На мурі стояли зазброєні люди; наведено гармати. Меньшиков відрядив Аненкова перебалакати з залогою. „Що се означає? — питав ся Аненков, під'їхавши до муру. — Нащо ви узброїлись, нїби проти ворога? Відчиніть ворота, пустіть у місто князїв, а з ними й царських ратних людий“.

З муру єму відповідали: „Гетьман звелїв нїкого з Москалїв не пускати, бо через них Українцям чинить ся велике знищенне й через них вже не мало зовсїм пропало міст та сел“.

„Але деж гетьман?“ питає Аненков.

Єму відповіли: „Він поїхав до Коропу, щоб звідтіля рушити до царського війска“.

„Злий у них вчинок!“ промовили військові начальники й рушили на Короп, де сподївались застати гетьмана. Вони доїхали до місточка Нових-Млинів*). Там вони одержали звістку, що Мазепа переправив ся за Десну під Оболонь.

„Тепер, — промовив Меньшиков, — вже ясно, що він поїхав до ворога! От через що Войнаровський у ту пятницю, у ночі, поїхав від мене, не попращавшись зо мною й з того часу гетьман не обзивав ся до мене! От через що, їдучи з Ба-

*) Тепер місточко сосницького повіту, на р. Сеймі 15 верстов від Сосницї.

турина, він не взяв з собою нїкого з Москалїв, а заздалегоди розсилав їх у ріжні сторони! Про се не можна міркувати инакше, як тільки Меньшиков рушив до Макошина*). Туди до него почали прибувати сотники і ріжні козаки з близьких міст, ствержали звістку, що Мазепа поїхав до ворога, гудили єго вчинок і просили попіклуватись за них перед царем, бо вони зовсїм не причиняють ся до зради гетьмана. Меньшиков відрядив до царя курєра, сповіщав про те, що сталось, і радив швидче „ствердити“ простий нарід через публичну оповістку, виставивши усї злочинства й тягарі, які за часів гетьманського реґіменства Мазепи чинили ся народови, щоб таким робом нарід не прихиляв ся до єго „прелестий“. — Тим часом Меньшиков нї між полковими старшинами, нї між посполством не помічав нїчого лихого.

Зрозуміло, як така новина могла вразити царя; нї для кого вона не була такою несподїваною, як для него, бо нїхто так твердо, як він, не був переконаний у щирости та вірности до себе Мазепи. Але нїяка несподїванка не могла вразити й перетурбувати Петра, він все й скрізь вмів викрутитись й догадатись, що робить. Лист він одержав 27 числа рано у Погрібках, а другої ночі до Меньшикова послав таку відповідь.

„Ми ваш лист про несподїваний нїколи злий випадок гетьманської зради одержали з великим дивованнєм. Треба працювати, як би запобігти сему лиху й не допустити козацке військо переправлятись через Десну через гетьманську „прелесть“: зараз же пошли до тих міст, де вони відрядили кілька полків драґунів, щоб перешкодити їм. А полковників й старшину звели, яко мога ласкавійше кликати й казати їм, щоб вони зараз їхали сюди обрати нового гетьмана. А як миргородський полковник де поблизу обрітаєть ся, то звели єго відшукати й прислати до нас, обнадежуючи єго нашою милостю, бо він був великий ворог Мазепи. І ви приїздїть не гаявшись“.

Нї цар, нї близькі єго порадники не знали ще, який вплив мати ме на український нарід поєднанне гетьмана з Шведами й через те, перше, за що вони ухопились тодї,

*) Тепер село сосницького повіту на р. Деснї, 13 верстов від Сосницї.

було повертатись з Українцями ласкаво, щоб прихилити їх до себе й відвернути від гетьмана. Цареви взагалї були мало відомі взаємні відносини старшин у Гетьманщинї й через те у листї до Меньшикова, що писав ся з гарячу, звертаєть ся увага на полковника миргородського, що вважав ся за ворога гетьманового. Нїкому й у голову не приходило, що сей нїби ворог є один з найперших однодумців заміру Мазепи.

Того таки дня написано манїфест: цар усе козацьке вій-ско, що стояло біля Десни й по иньших місцях, а також і усїх духовних й мирських чинів на Вкраїнї сповіщав, що гетьман Мазепа пропав кудись у безвість й виникає сумнїв, чи немає тут ворожих „факцій“. Через се усїм ґенеральним старшинам, полковникам й иншим ставило ся за обовязок зараз же, не гаючи часу, їхати на раду до царського обозу, а як що виявить ся, що гетьман зрадив, то заразом й обрати нового гетьмана. Було видно, що цар так вельми вірив гетьманови, що й тепер ще вагав ся виголосити, що гетьман зрадив. Сей манїфест у багатьох копіях було розіслано по всїм полкам з власноручним підписом царським, а на обкладцї означено приказ, пильно розсилати его від сотнї до сотнї.

Другого дня до царя прибув канцеляриста Андрій Кандиба, що втїк з Батурина та й принїс ему певну звістку: гетьман з декотрими ґенеральними старшинами й полковниками утїк до Шведів, а для оборони Батурина лишив сердюків та козаків.

Тодї видано другий манїфест, де вже прямо оголошено, як запевне відоме цареви: гетьман Мазепа забув страх Божий й свою присягу і поїхав до ворога — шведського короля, як ще раніїше умовив ся з Карлом та з Лещинським, щоб з їх запомогою як й попереду піддати Украіну під польску руку й віддати на унїю церкви Божі та славетні манастирі. Усїх старшин ґенеральних й полкових запрошено з'їздитись у Глухів, щоб обрати нового гетьмана відповідно стародавним козацьким правам — вільними голосами.

29 жовтня цар розіслав запрошуючі листи до полковників обох боків Дніпра й до кошового отамана на Сїч. Цар усїх їх переконував відкаснутись від „прелестий“ зрадника, бо він наважуєть ся віддати український нарід Полякам й заве-

сти унїю; кожного запрошував до Глухова обрати гетьмана, а тих, що через зраду справжних були наказними заздалегідь обіцяв настановити справжними. Тодїж було послано лист й до полковника Чечеля, що був реґіментарем. Не виказуючи й на крихту сумнїву у певности самого Чечеля, цар рає впустити у замок один полк московської піхоти, щоб не так боятись ворога й обіцяє, що швидко й сам він приїде до Батурина.

Про Мазепину зраду цар тодїж таки написав до своїх любимих ґенералів, що були у ріжних сторонах: до Толстого Апраксиних, Шереметєва, Довгоруких та инч. У одному з таких листів до ґрафа Федора Матвієвича Апраксина цар висловлював ся: „Потреба вимагає уявити, що зробив новий Юда — Мазепа, бо 21 рік був вірним, а тепер коло домовини став зрадником й продав свій нарід. Одначеж правосудний Бог нїколи не попустить таким лиходїям виконати свій замір. Й от ми чуємо, що житте єго було без Бога, то він більше лихо собі склопоче (чому допоможе й кров Самійловича), а нїж той, кому він бажав зла“. Так уперше згадав московський цар про нещасного Самійловича, тодї як останнїй вже встиг і вмерти у засланнї та убожестві, а єго сїмя та рідня гибла на радість шановному у царя Мазепі, що тільки тепер виявив себе, чим він був справдї.

30 жовтня у Погрібки*) прибув Меншиков й тодї відбула ся військова рада, на якій ухвалено взяти Батурин, а як що буде оборонятись зруйнувати єго, яко головний пункт ворожої до царя української сили. Поперед Меньшикова до Батурина приїхав князь Дмитро Михайлович Ґолїцин і послав у замок царський указ. Старшини й товариші, що були там дали таку відповідь: „Без нового гетьмана ми не пустимо у замок Москалїв, а гетьмана належить обрати усїма вільними голосами, тепер же, коли у нашій землї стоїть ворог-Швед, гетьмана обрати не можна“.

31-го жовтня о півднї до Батурина прибув Меньшиков з московським військом і послав у замок Андрія Марковича. Замок було замкнено з усїх боків, ворота засипано землею, але війти туди сотникови допомогли, витягши єго по стїнї.

---

*) Тепер село новгородського повіту на р. Десні.

Роздратований натовп спершу відчесав Марковича й він ледве добив ся, щоб єго відвели до сердюцького полковника Чечеля. Опріч Чечеля та арматного осаула Фридриха Кенїґсена, яким Мазепа доручив боронити Батурина, там були значними персонами: Левон Герцик, що був полтавським полковником, ґенеральний осаул Гамалїя, реґент Мазепиної канцелярії, батуринський сотник та батуринський городничий. Маркович вговорював від княжого імени, відімкнути ворота й впустити у Батурин царське військо. Єму відповіли: „Сего ми не сьміємо зробити, бо гетьман не звелїв“.

„Але ваш гетьман зрадив, переїхав до ворога, — доводив їм Маркович. — А ви вірні підданцї царя, а Меньшиков мінїстер нашого царя, то як же вам можна перед ним замикати ся?“.

Єму відповідали:

„Ми не сьміємо без реґіментарського приказу, а щоб наш гетьман зрадив й від'їхав до ворога, тому ми нїяк не можемо поняти віри“.

Сотник даремне вговорював їх не вдавати з себе несьвідомих, даремне доводив їм, що у царському війску про се вже усї доволї знають, всї запевнення не мали нїякої ваги.

Над вечір царські полковники почали рештувати полки до переправи через річку Сейм: там й попереду були містки, але перед тим, як мала прийти царська сила, обложені розкидали їх. Треба було наводити їх й лагодити, аж ось несподївано з замку виставлено шість гармат й направлено на царське військо.

Полки рушили у низ берегом й стали у фронтї: невідомо, що вони вважали там зручнїйшим: чи будувати містки, чи перебродити. — Побачивши рух у царському військови, з замку виїхало пять чоловіка Мазепинцїв й закричали через річку: „не йдїть, а як підете силою, то почнемо вас бити“.

З царського війска їм закричали: „Нехай до нас прийде два, три чоловіка на розмову“. З Батурина на се відповіли лайкою.

Тодї ватажки на двох човнах перевезли 50 ґренадєрів на другий бік й ті Батуринцї, що вислано з замку з гарматами, зараз же з великим ґвалтом побігли у місто, а Москалї вільно почали направляти містки, щоб у ночі перебрались за

річку. „Не видно у них нїякого почуття до добра й усї вони кажуть, що до останнього чоловіка хотять тримати ся“, писав у вечері 31. жовтня Меньшиков у своїй реляциї цареви.

Настала ніч. Меньшиков пробував у хатї на хуторі за річкою. Тут до него прибули депутати з Батурина: вони запевняли, як що гетьман й справдї зрадив цареви, то вони лишають ся у попередній вірности й згоджують ся вступити у батуринський замок царське військо, алеж щоб зараз се обмірковати, просили, дати їм три днї строку. Меньшиков догадав ся, що се говорилось з звичайною політикою, й Батуринцї думають вигадати час, поки Швед прийде виручити їх. — „З вас доволї й одної ночі намислитись до ранку“, — відповів їм Меньшиков. Депутати пішли, чекаючи одначе писаної відповіди.

Настав ранок. Не одержавши писаної відповіди, Батуринцї почали палити з гармат у той час і у містї знялась пожежа. Се вказувало, що, збираючись боронити ся й зігнавши мешканців у замок, Мазепинцї наважились стояти до останньої краплї крови й руйнують житла навколо замку, щоб не було де засїсти ворогови. Меньшиков, нїби відповідаючи на їх лист принесений у ночі, післав до них писану умову. Сей лист він післав з якимсь Зажарським. Батуринцї впустили єго у замок, зібрали раду й хтїли читати Меньшиковий лист, але тут загаласували: „Нам нїколи читати відповіди“. На самого Зажарського так розлютувались, що трохи-трохи не розшматували, одначе від того, щоб вбити, вдержались а тільки вигнали з міста з такою рішучою відповідю: „Усї помремо тут, а президію ми не пустимо“.

У ночі під 2. листопада усе змінилось. Межи козаками у батуринському замкови була частина прилуцького полку; один з полкових старшин, Іван Ніс, прибув до Меньшикова й показав єму секретний спосіб дістати Батурин. Як кажуть, Ніс вказав у батуринському замкови нї для кого непомітну фіртку, якою у ночі можна було царським людям увійти по одному у замок. Меньшиков туди відрядив Москалїв. Тайник відчинено; за першими, що увійшли туди, пішли другі, а з другого боку було зроблено напад; Батуринцї відбивались дві години й на останку піддались. Додають ще, що коли у Батуринї почули, що тайник відчинено, туди побігла купа обло-

женних за приводом дияконa; з ним була нерозлучне єго дочка дівка. Й батько, й дочка побігли на Сїч.

Петро був вже у Воронїжі*), коли одержав звістку, що Батурин узято. Він був вельми задоволений з сего й зараз подякував Меньшикова листом а долю взятого міста здав на волю й суд побідителя: як знайде, що Батурин може відбивати ся від ворога, то лишити у нему залогу, а як нї, то спалити єго й швидче вивезти звідтіль усю артилєрию, а також узяти з собою булаву, корогви й усю гетьманську канцелярию.

Тодї Батурин спалено. Мешканцїв від малого до великого усїх перебито, виключно осіб начальних, що лишено на смертну кару. Багато одначе встигло заздалигоди утїкти й лишити ся цїлими. Се видно з того, що згодом у Батурин на свої місця повернуло ся багато селян. Кенїгзен, якого тяжко ранено, думав сховати ся, але єго схоплено. Чечель встиг утїкти, але в одному з найближчих сїл єго впізнали козаки й віддали Меньшикову. Взагалї-ж усї сьвідоцтва одноголосне кажуть, що мешканцїв Батурина перебили безмилосердно. Сам Меньшиков про се не писав до царя, відкладаючи про се розповісти єму у розмові. Трупи вбитих козацьких старшин Меньшиков звелїв привязати до дощок й пустити по річцї Сейму, щоб вони подали звістку про погибель Батурина другим.

Звістка про долю гетьманської столицї викликала по Вкраїнї страшний переполох. Мешканцї околичних городків та сїл кидали свої житла й утїкали безбач, не знаючи й куди; лунали голоси розпуки: „Москва лютує, Москва зруйнувала ввесь Батурин, усїх тамтешних людий перебила й не пожалїла навіть немовляток!“ — „Ой не зарікаймо ся, братцї, у московській крови бродити по колїно!“ вигукували, розпалившись, ті, що чули про се козаки, а як хто, підслухавши тую балачку, завважав, що так не годить ся говорити, то на того кидали ся, як на зрадника, били, знущали ся, навіть звязували й закидали у льохи. Один з таких утїк з рук завзятих патріотів і доносив про се Меньшикову, але ті, кого обвинувачувано за се, казали, що доносчика того садовлено у острог

*) Тепер велике місточко глухівського повіту на р. Осаці, 34 верстви від Глухова на шляху у Новгород-Сїверск.

за пянства та буянство, а тепер він, щоб помститись, наважив ся виказувати на других. А в тім такі вибухи народного обурення швидко втихомирювали ся й для Мазепиної справи не були вельми користні.

Меньшиков, рушаючи після славного вчинку до царя у Глухів, попереду розбив кілька великих гармат й віз з собою частину артилерії, ознаки гетьманства й закутих старшин, одного з них Кенїґзена не довезли до Глухова; він умер у Конотопі, де єго мертве тїло сколесували й таким робом й над мертвим вже виконали те, що чекало єго живого у Глухові. Мазепа післав до стародубського полковника Скоропадського лист. Тут гетьман виводить причини, що довели єго до зради: здавна ворожий московський уряд за останні часи намірив ся прибрати до своїх рук українські міста, пограбити й вигнати з них мешканцїв а нагнати натомість свого війска. Таке витворяли Москалї не тільки по полках стародубському, чернигівському й нїженському з брехливого приводу, нїби се вони роблять через те, що наближають ся Шведи, але й по инчих полках, що стояли далї, й де Шведів нїяк не сподївали ся. „Приятелї нишком сповістили нас, що Москалї хтять прибрати до рук гетьмана, ґенеральних старшин, полковників й запроторити у тяжку неволю, а після того всїх козаків повернути на драґунів, звести з сьвіту саме імя запорожське й навіки покорити увесь український нарід“. З такою думкою Меньшиков та Ґолїцин й приманювали гетьмана у московський обоз. Але гетьман, за згодою ґенеральних осіб, полковників та усїх старшин війска запорожського, піддав ся заступництву шведського короля, сподіваючись, що той оборонить Україну від тиранського тягару московського й не тільки верне козакам ті права й вольности, що відібрано, але ще збільшить їх і се король запевнив своїм словом, ще й писаним завіреннєм. Гетьман вговорював Скоропадського, погодившись з переяславським та нїженським, викорінити у Стародубі московську залогу, а як що сам він не мати ме стільки сили й засобів, то утїкати до Батурина, тільки-ж пильнувати не попастись у московську неволю. Шведські історики кажуть, що стародубський полковник попереду разом з Мазепою думав відступити до Шведів, але, як ґенералу Лїбекеру не поталанило під Петербургом, зрік ся свого попереднього заміру, міркуючи собі, що

щастя може зрадити Шведам. По офіціяльних жерелах не має нїчого такого, щоб підпирало таке шведське сьвідоцтво, але те, що Мазепа звертав ся до Скоропадського, показує, що сьвідоцтво се, у якійсь мірі могло бути правдивим. Про брата жінки гетьмана Скоропадського, сина простого козака, Марка, якого вивів у люди й наділив маєтностями новий гетьман, є офіціяльна звістка, що він був „при супротивній єго царської величности сторонї“, а якийсь Кендзєровський, чоловік гетьманшиної сестри, служив за покоєвого біля Мазепи й покинув Мазепу тільки після полтавської пригоди. Заздалегідь оголошено царську волю, що такі особи не могли вже скористувати ся з прощення та ласки царської, але Скоропадський, покладаючись на силу свого гетьманства, змовчав про се й навіть наділив свого зятя маєтностю, відібравши її у Горленка, що брав участь у Мазепиній зраді. — Якіб там не були заміри у Скоропадського, але він нїчогісенько не зробив з того, що бажав гетьман, та навряд чи й зробив би він що, як би спокусивсь на се, бо єго навкруги облягло московське військо. На останку 4. й 5. листопада Шведи на силу перейшли Десну.

Глава XIV.

Мазепина зрада цареви нїяким чином не могла збити нарід український на той самий шлях, а надто через те, що московське військо прибувало у Гетьманщину з самим царем на чолї. Правда, Українцї часто зазначали велике незадоволеннє з царських урядовців; через се по всїй Українї розлягались острі й ворожі вигуки проти московського панованнія. Але вельми-б помилив ся той, хто на підставі сих випадків подумав би, що український нарід прилучить ся до всякої чужоземної сили, що почала-б підбивати єго проти московського уряду. Нарід зневірив ся в поліпшенне через повстанне; напружена безуспішна боротьба Хмельниччини й Руїни зоставили по собі гірку апатию. Нарід зневірив ся й у старшинї, звісно і її економічна полїтика була єму противна неменч московського утиску; найменч популярним був між народом гетьман. До сего часу Мазепа головним робом держав ся тільки могутностю московського уряду; для Українців се був польский

пан, що перейшов на московську сторону, але на все лишив ся з польскими панськими привичками: все було вельми багато таких, що зрадїли-б, як би почули, що цар зміняє єго. Московські ратні люди з полковником Аненковим, що все стерегли особу Мазепи, й гостї, що навідували ся до Гетьманщини, помічали, що коли-б не сї сторожі, то Українцї хутко позбули-б ся свого гетьмана. Коли в українському народови, як все доносив Мазепа, й була яка прихильність до бунтів й перенначення устрою, то вже нїяк не в дусї Мазепиних ідеалів. Народ, в сприяючих обставинах, міг у якійсь мірі піддати ся впливови запорожцїв та нерозлучних з ними гультаїв (тоб то непосидющих бурлаків, що шукали самі, не знаючи чого), — міг почати зневеченнє панів та орандарів, але сей рух, як показало дїло Петрика, легко спинити, нїяк не міг настежити на те, щоб він пішов тепер за Мазепою, заступником й патроном тих самих панів та орандарів. До сего часу Мазепа все був ворогом такого руху і в сїм разї він був солїдарний з московським урядом. Як би він тепер і почав потуряти народним інстинктам, то єму-б менч, нїж кому инчому, поняли віри. Гетьману нїяким чином не можна було покладати надїю на народне спочутте, коли він обпирав ся на чужоземну шведську силу, що вступила у границї Гетьманщини й якої нарід зовсїм не знав, та на Поляків, яких народ звик ненавидїти з колїна в колїно. Після сего не дивно, що як тільки стало відомо, що Мазепа пристав до Шведів — царських ворогів, то Українцї у своїх „чолобитних“ почали виявляти прихильність до престолу московського. До царя прийшли „чолобитні“ з Прилук, Лубен, міст — Лохвиці, Новгород-Сївєрська, з сотень полків: прилуцького (варвинської, сребненської, іченської), лубенського й миргородського, — тих полків, з яких полковники утїкли за Мазепою, — усї в одну душу, з обіцянкою „в потомні часи за православного монарха, за милую Украіни нашої вітчину без жадної нашої зради і зміни єдин на другому навіть до смерти на ворогів наших до відпору від роду в роди присно готовими обіцяємо бути, на чім і цїлованнє хреста перед маєстатом Божим в храмі єго виконали“.

1. листопада по заклику царської грамоти у Богданівцї*)

*) Тепер село новгород-сївєрського повіту, коло р. Шостки, 15 верстов від Новгород-Сївєрська й 3 від Десни.

до царя прибули полковники: стародубський - Скоропадський, чернігівський — Полуботок й наказні: переяславський — Тамара і ніженський — Журахівський. Кожен приходив з гуртом сотників й військових товаришів свого полку. Місцем вибору Петро назначив Глухів, і раду, що мала обирати, поручив зібрати ближньому бояринови царському, князеви Грицьку Федоровичу Довгорукому, біля якого повинен був бути для посольского приказу Родостамів з двома піддячими. Для безпечности у дорозї цар дав їм білозерський драґунський полк. Усе робило ся по стародавним звичаям, так як і завше було при виборі гетьмана. 3. листопада всї прибули до Глухова. Сотник Туранський зустрів їх, як хозяїн місця, куди вони прибували. Того-ж дня у вечері полковники й останні значні особи були у князя Довгорукого й з ним обмірковували, кого обрати. Другого дня, 4. листопада, туди прибув і сам цар.

Князь Довгорукий, що таким чином перебалакав з полковниками довів цареви, що козаки достойнїйшим гетьманського знаку вважають двох полковників: чернігівського й стародубського. Полуботок вельми хитрий, — промовив Петро, — з него може вийти другий Мазепа. Нехай оберуть краще Скоропадського".

Обставини не сприяли виборови вільними голосами, бо виборцїв, що брали участь, було вельми мало. Вибори справляли єдине задля людського ока, а гетьманом мав стати той, кого захоче цар.

5. листопада справляли зложенне Мазепи з уряду гетьманського. Справлено єго театрально: спорудили котівницю, на котівницї — шибеницю й винесли манекін з орденом Андрія. Манекін зображав Мазепу. Після того Меншиков і Головкін зійшли на підмостки і розідрали патент на чин кавалєра. Далї прочитано довге письмо, де викладало ся про добродійства Петра, про довгочасне царське довірїв до гетьмана й невдячність останнього. На останку з манекіна здерто Андрієвський орден, кат зачепив манекіна мотузком й повісив на шибеницї. Така кара на смерть ворога, якого не було у руках, відповідала часови. Мало не тодї-ж у Франциї, з приводу полїтичної ворожнечи межи Францією та Анґлїєю, таким самим робом зневажали образ анґлїйського короля Вільгельма III., а у Льондонї — образ Людовика XIV. У вечері 5. листопада полков-

ники, яких по одному закликалось до Довгорукого, виголосили, що вони усе робити муть з царського наказу.

Рада відбула ся 6. листопада. Після обідні та молебня у церкві св. Троїцї, усї вийшли на шлях, де стояла вже купа козаків і поспільства. Князь Грицько Федорович висловив вступну промову до них, а посольский дяк Родостамов, прочитав, вилїзши на стіл, царську грамоту.

„Тепер, — сказав князь Довгорукий, — по стародавному звичаєви вашому, нехай військо украïнське й нарід, що з'їхали ся обирати гетьмана, подають голоси, кому бути за гетьмана".

Він відійшов. Виборцї повинні були радити ся. Але все вже було зговорено заздалегідь.

„Бути за гетьмана стародубському полковникови Івану Іличу Скоропадському! — оголосили значні люди, — бо він чоловік вірний царській величности, значний у війску украïнському й бувалий у бувальцях".

„Я старий, — відповідав Скоропадський. — Менї не можна знести такого важкого уряду. Гетьманом має бути чоловік молодий та заслуженний. Вибиріть чернигівського полковника Полуботка".

Більшість козаків й справдї прихиляла ся тодї до вибору Полуботка. Єго усї любили. До того-ж Полуботок все був вірний цареви і не приставав до заміру Мазепи, та й сам Мазепа не відважив ся-б відкрити єму про свій замір: попередні відносини гетьмана до него, а найбільш до єго батька Леонтія, нїяким чином не виробили-б з него приятеля Мазепі. Але цар, якого заздалегідь сповіщено, що знайдуть ся такі, котрі побажають обрати за гетьмана Павла Полуботка, висловив вже, що не хоче єго. Старшина, котра знала се, перебила усї балачки: ще раз виголосила імя Скоропадського, ухопила єго попід руки й постановила на столї, з якого перед тим посольский дяк читав царську грамоту. Скоропадський кланяв ся й казав, що єму не личить така честь. „Нї, нї, — кричала старшина, — ти достоїн! Ти — старий і вірний слуга пресьвітлої царської величности". Після того всї кланяли ся єму і витали, яко обраного за гетьмана.

Князь Довгорукий, відповідно звичаєви, який вже заведено попереду, доручив вибраному гетьманови один по одному

клейноти: бунчук, корогву, булаву, царську грамоту й печать України, котру зроблено на зразок тої, яку вживали попередні гетьмани. Коли скінчено сю церемонію, усї рушили до церкви. Там після єктеній, у якій за іменем царя помянуто імя нового гетьмана, Скоропадський заприсягнув з присяжного листу, який було видано з посольского приказу. Сею присягою, опріч звичайної обіцянки бути вірним, гетьман накладав на себе обовязок не мати переписки і зносин з царськими ворогами, а більш того з Мазепою, якого скинуто з гетьманства, і сповіщати царя про усяке баламутство й прихильність українського народу зносити ся з ворогами. Виголошеннєм присяги кермував Борзаківський, глухівський протопіп. Полковники стояли тут же з своїми полковими старшинами, але заприсягли потім, 9. листопада, коли до них пристав з своїми полковими старшинами наказний полковник Василь Савич, що прибув на раду, яка мала вибрати гетьмана.

Увесь час ради цар перебув у хатах Меньшикова. Вибраний гетьман з полковниками та полковою старшиною прибув до царя на поклін. Цар поздоровив єго, а за царем поздоровили й вельможні Москалї. Від царя гетьман поїхав „з честю“ у каретї, запряженій шестернею; з ним їхав князь Довгорукий. Того-ж дня у гетьмана був обід й до єго столу запрошено полковників та полкову старшину. Увесь день стріляли й від імени вибраного гетьмана розкидали народови завинені у папір гроші від семигривеника до гривни у кожному завитку. Тільки що поїхав від царя вибраний гетьман, як прибув чернигівський архиепископ Іван Максимович, що був й на виборі. Він доручив цареви образ Пресьвятої Богородиці Чернигівськоі і єго з усїма духовними, які були з ним, пущено до „царської руки“, а потім він рушив на своє подвіря.

Цар, близькі вельможні та похідна канцелярия зостали ся у Глухові на кілька день. 11. листопада прибув туди з своїм духовенством митрополита Йосаф Кроковський та переяславський епископ Захарія Корнилович. 12. листопада у тій самій Троїцькій церкві, де присягав гетьман, відправлено після служби молебен, на якому були цар, вельможні Москалї та значні українські люди, а після молебня урядові духовні особи виголосили анатему й вічний прокліп злодїєви й зрадникови Мазепі.

Новгородсіверський протопопа Атанасій Заруцький виголосив проповідь, у якій широко нагадував про попередних зрадників й виправдував прокляття, яке накладено на Мазепу. Українські архиєреї — чернигівський та переяславський, видали від себе пастирське послание до народу, яким звіщали про прокляття Мазепи і переконували корити ся вибраному гетьманови Скоропадському. У той самий день й у Московському Успенському Соборі урядові духовні особи, відповідно заздалегідь надісланій царській розправі, виголосили Мазепі анатему. Тут були: царевич Олекса Петрович й вельможні царські люди. Митрополита рязанський, що доглядав патриярщого престолу, Степан Яворський, сказав проповідь відповідну випадкови. Він пригадав й хвалив колишні лицарські вчинки й добродійство Мазепи, потім ганьбив єго зраду і, кінчаючи свою бесїду, сказав: „Нам, що зібрані во імя Господа Бога Ісуса Христа та Єго сьвятих апостолів, від самого Бога дано звязувати й розривати, і як що ми звяжемо на землї, буде звязано й на небесах! Іван Мазепа — зрадник! За нарушенне присяги та зраду великому цареви: анатема!“ Сї слова він виголосив тричі: „анатема, анатема, анатема, буди проклятий“.

Цар, як пробував у Глухові, видав до українського народу два манїфести. Одним з 9. листопада, він переконував всїх Українців не йняти віри „прелестнымъ“ универсалам ворогів, що пильнують запевнити нарід, буцїм московський уряд нарушає права та вільности єго. „Без сорому можемо висловити, що під сонцем не має нї одного народу, який похвалив ся-б такою волею та пільгами, як Українцї, бо з усеї України у казну ми не беремо нї одного шага“. Цар раяв селянам ховати своїродини та спадки. Відбитки сего манїфесту звелено прибивати на мійских ратушах та „приходських“ церквах, а до того ще й перечитувати їх народови. У другому манїфестї з 10. листопада, цар прощав усїх тих, що знали про лихий замір Мазепи, „але не сповістили, бо бояли ся єго уряду, а через те й були з ним у згодї“. Манїфест з 10. листопада давав часу один місяць. Як у протяг сего речинця винні прибудуть, то було обіцяно лишити їм їхні знаки й маєтности, нїчого не зменчаючи, а як нї, то їх буде виголошено царськими зрадниками й буде відібрано знаки, уряди та маєтности й усе те буде віддано инчим, вірним цареви, а жінок й дїтий

зрадників вирядять у заслання; а як уловлять самого зрадника, то скарають на смерть.

Цар, перебуваючи у Глухові, показав свою милість до тих, що за часів Мазепиної зради були вірними. 14. листопада наказні полковники одержали титул справжніх полковників і „жаловані“ грамоти на ріжні села та маєтности; Іванови Носови, що одержав прилуцьке полковництво, дано „похвальну“ грамоту за допомогу, як брали Батурин. Найщедрійше надїлено тоді чернигівського полковника Полуботка: єму дано маєтности єго шурина Михайла Василевича, що був гадяцьким полковником й якому Мазепа без упину робив усе на перекір, й опріч того багаті маєтности по чернигівському полку: місточко Любеч і 9 сїл з млинами, перевозами й т. п. — усе те за вірність цареви, як висловлено у „жалованій“ грамотї.

Шведи, як переправили ся через Десну, то відразу побачили, що нарід й не думає прихильно приймати їх як своїх спасителїв; навпаки, усї селяни розбігали ся, як прибували непрохані гостї. Винятком були, й то не відомо через що, одні Атюші, де зустріли Шведа з хлїбом-сіллю. 12. листопада Шведи переправили ся через Сейм біля Батурина. Страшно було й глянути на гетьманську резиденцию, де ще недавно Мазепа сподївав ся приймати своїх спільників і благодїтелїв. Усе стало поганою купою угля й жужелицї; повітря було заражене парою з напів-обгорілих, мертвих людий та скоту, що гнили й так смердїли, що не було чим дихати. Король на кілька день зупинив ся у Городищі. Мазепу вельми стурбував вид Батурина. Він почав жалкувати, що вдарив ся на такий замір, з якого, як єму тепер здавалось, не буде пуття. „О, лихі й нещасливі наші початки! — казав він своєму писареви. — Бачу, що не благословив Бог мого заміру. Але Бог менї сьвідок, не бажав я християнської крови, а міркував так: прибуду до Батурина з шведським королем, а тодї й напишу до царської величности вдячний лист за єго протекцию й заразом пропишу про усї наші попередні й сучасні обиди: про відібранє прав та вільностий, про останнє знищенне й погибель, що готувала ся усему нашому народови, а наостанку додам, що ми, як піддали ся під царя з доброї волї, ради єдиного православія східного, так і тепер, як нарід вільний, відходимо з доброї волї, дякуємо царську величність за протекцию й не хочемо про-

стягати наші руки на кровопролиття, а чекати немо під протекцією шведського короля останнього нашого визволення. Я мав надію досягти волї не війною, а миром, з трактату: я усїма заходами запобігав прихилити шведського короля до такої згоди з царською величностю. А тепер усе піде инакше: Україна налякана долею Батурина й бояти меть ся стати за одно з нами". Дїйсне-ж, не зруйнованнє Батурина стурбувало Мазепу: він чув з усїх боків, та й єму самому у якійсь мірі стало видно, що нарід тягне не туди, куди він думав навернути єго. Навіть й поміж однодумцями, що вкупі з ним пристали до Шведа, він почав помічати хитаннє, особливо-ж після маніфесту Петра, де цар обіцяв амнестию й схороненнє знаків та маєтностий усїм тим, хто схоче вернути ся від ворога до царя „законного". — Се підбило Мазепу, усїх їх попрохати до себе у Поросючку під Бахмачем, де зацїлїла єго палата від руїни, яка стала ся над Гончарівкою у Батуринї. Там Мазепа порадив ся з ними й вони заприсягли оден одному на євангелії. Мазепа заприсяг, що він приняв протекцию шведського короля не через свої приватні користи, а на добро вітчини — України та усего війска запорожського". Старшини, полковники, сотники та значні товариші військові, що були тодї з ним, присянули лишати ся вірними гетьманови й мати надію на протекцию шведського короля. З їхньої поради, Мазепа розіслав у ріжні сторони унїверсали, де викладав причини, що примусили єго відступитись від царя й шукати протекциї короля шведського. Причини до такого вчинку відомі нам з унїверсалу Скоропадського з 8. грудня, написаного проти сих причин. Мазепа писав, що „Москва хоче спустошити міста, усю старшину ґенеральну і полковників запровадити у неволю, козаків повернути у драґуни та жовнїри, нарід — властиво поспільство перегнати у Московщину, або за Волгу, а наш край оселити московськими людьми". Приятелї, що були біля царського двору, остерегли гетьмана. Мазепа виставляв вступ Ґолїцина та Меньшикова в Україну, як поганий замір над Українцями, хоча всїм старшинам та ґенеральним полковникам добре відомо, що такий вступ московського війска зроблено через єго-ж власний клопіт, щоб відвернути бунти, про які він брехав урядови, як висловлюєть ся у своїм унїверсалї Скоропадський. В додаток, одною з причин Мазепа приводив

й те, що Шведи все брали верх над царським військом, а останнє утїкало. Властиво кажучи, віра у могучість шведського короля та слабість московської держави супроти побідоносного лицаря півночи, й була справжня і єдина причина зради: Мазепа увесь свій вік звик порівнювати свої вчинки з тим, що ёму здавало ся користнїйшим в сїй хвилї, от і тут він зостав ся вірний собі самому. Скоропадському не трудно було відкинути обвинувачування царя на Москалїв взагалї: самі найближчі люди до Мазепи не йняли віри тому, що він вигадував тодї.

Мазепа не омежував ся на унїверсалах, що розсилав скрізь з своїми аґентами, а посилав й особисті листи до урядових осіб. Полтавський полковник Левенець, якого довго обвиновачувано в прихильности до Мазепиних замірів, відповідав канцлєрови Ґолїцину на єго запросини приїхати у Глухів і відрядив до него Мазепині листи, але того, хто привозив їх, не встиг уловити. — У листї, що послано до Запорожцїв, Мазепа запевняв, що він піддав ся шведському королеви, щоб захистити Україну від московської тиранії; („ради захисту від Москви, що бажає осадити по українських містах своїх людий й, роблячи не мало кривди, здирства й знущення, прагне наших людий „пожакувати“, зрабувати і загнати у Московщину на вічне тяжке, неключиме мучительство“;) а через се він і переконує запорожцїв пристати до него і викорінити „городки московські“, що побудовано біля Сїчи.

У Нїжинї стояло московське військо; нїжинська фортеца була царському урядови точкою влади над околицею й Ґоловкін звелїв привезти туди жінку Мазепиного управителя Бистрицького, яку схоплено на дорозї. Нїжинський полковник Журахівський підтримував інтереси царя. Мазепа бажав вдержати коло себе нїжинський полк, писав до веркієвського сотника, переконував не слухати московських наказів і обіцяв швидку запомогу до Шведів.

Полковники, що були вкупі з Шведами, теж і від себе розсилали унїверсали, якими підбивали стояти за Мазепу. Так миргородський полковник Апостол, 16. листопада, з Красного-Колядина писав до обозного свого полку Онисимовича, сповіщав, що обозний з полковим судею і зо всїма сотниками повинен поспішати на поклін до гетьмана; а тих, що вештати

муть ся з грамотами царя та нового гетьмана Скоропадського, звелено ловити і приводити у шведський табор.

16. листопада шведський король рушив на Голенки, й звідтіль післав ґенерала Лїмрота до свого війска, що йшло позаду. Але козаки напали на него, вбили, а на останку знущали ся над ним та Шведами, що були біля него. Лишив ся тільки один шведський вояка, та й то ранений на смерть, котрий і сповістив про се короля. Се був, мовляв, перший вираз почуття, яким Українцї зустрічали своїх спасителїв Шведів.

17. листопада король був у Дмитрівцї*), а 18. у Ромнах.**)

На другий день, 19. листопада, Мазепа з гуртом Шведів, під командою полковника Дальдорфа, рушив до Гадяча. Вони увійшли в місто без бою. Мазепа лишив частину своїх козаків з Дальдорфом, зробив деякі найпотрібнїйші упорядкования, що до укріпления міста, і знов рушив у Ромен, щоб пробувати біля короля.

Шведська армія отаборила ся від Ромен й Гадяча до Лохвицї й Прилук на протяг десяти чи дванадцяти миль навкруги. Сей край був доволї людний. Сїл та хуторів було багато і відразу усе обіцяло Шведам великі достатки; тільки Українцї зразу так привитали їх, що Шведи почали сумнїватись: чи справдї вони бажані гостї у сїм краєви. Наприклад, у містї Сьмілому***), мешканцї нї за що не хтїли впускати Шведів, яким визначили там постій, й на їх очах впустили гурт московського війска ґенерала Рена. Після сїчи, що була доволї кривава й у якій розбито два шведських полки, Рен утїк, а король післав спалити Сьміле. Московське війско стояло на кордонї Гетьманщини та Слободської України. У осередку Гетьманщини зістало ся два гурти війска царського: один — у Миргородї, другий — у Нїжинї.

Король розповсюджував по Українї свої унїверсали, у яких запевняв, що прийшов визволити Українців з під московського

---

*) Тепер село конотопського повіту на р. Ромнї, 44 верстви від Конотопу, на Лїбаво-Роменській заїзницї.

**) Ромен, инакше Ромни, повітове місто полтавської ґубернії.

***) Тепер велике місточко роменського повіту, на р. Бишкинї, 25 верстов від Ромен.

панування і переконував нарід корити ся гетьманови Мазепі, бо він поєднав ся з Шведами не через легкодумство, або на власну користь, а бажаючи визволити свою вітчину й з сталого бажання й прохання первих осіб у народї. Сей універсал Гермелїн уложив латинською мовою, а переклав на українську мову якийсь Мазепинець (певне Орлик), й его видано двічи. Цар відповів на него манїфестом, у якому виправдував ся від тих обвиновачувань, які здіймав на него ворог. Так поміж ворогами, що проміж собою воювали зброєю, виникла полемїка манїфестами, що звертали ся до українського народу. І той, і другий хтїв виправдити ся перед сим народом й обвинувати свого ворога. Але, як признають ся самі Шведи, унїверсали Карлові та Мазепині з усїма запевненнями в бажанню повернути занедбані московським урядом права та вільности народа, впливали на український нарід менч, пїж царські манїфести та унїверсали Скоропадського, бо останні краще зрозуміли, чим вплинути на дух народа, а особливо запевнили нарід тим, що поміж паперів, знайденних у Мазепиних палатах у Батуринї, знайдено умову гетьмана з Станиславом, якою гетьман віддавав Польщі Україну. Зараз же, як Мазепа з королем дістали ся у Ромен, до скинутого гетьмана, на его заклик, прибули сотники: лохвицький, лукомський, чигириндубровський, пирятинський, чернуський та сїнецький — і Мазепа звелїв їм зібрати з лубенського полку на харчі Шведам: 24.000 волів, 40.000 свиней, 60.000 осьмачок житного та 40.000 осьмачок пшеничного борошна. Але зібрати було не можна, бо нарід утїкав, а Шведи, не ждучи того, що їм дадуть, почали самі силоміць брати собі усе, що було потрібне й тим ще більш обурили проти себе Українцїв. Лохвицький сотник Яків Яременко, одержавши наказ від шведського ґенерала Майерфельда, який стояв у Лохвицї з чотирма тисячами Шведів, поїхав збирати харч у Сїнчі, а тамтешнїй отаман випрядив его у Сорочинцї до московського ґенерала Волконського, а той післав его до Лебедина у головну кватиру на розправу. Під тягаром шведського війска одначе не багато знайшлось сотників, що послухали Мазепу; багато сотників відразу зрікли ся его вимагання, на пр. у Опошнї, Грунї, Котельві й за їх певність Ґоловкін похвалив їх. Полтавський полковник стояв за царя, хоча, як казано вже вище, его підозрівали; бо его

сусїда — ахтирський полковник Осипов, що вже, як було зазначено ранійш, вважав ся за вірного чоловіка, ще з Кочубеєвої справи, писав до Ґоловкіна, що полтавський полковник Левенець не тілько не хоче корити ся царській волї і йти у Глухів, а навіть звелїв по церквах молити ся не за царя, а за шведського короля.

Одначе, хоч Левенець на заклик Ґоловкіна й не поїхав у Глухів, але за се ёму не дорікали, бо він вибрехав ся тим, що ёму треба бути у Полтаві, на случай шведського нападу, й з охотою, з наказу ґенерала Волконського, впустив у Полтаву військових московських людий, а вслїд за тим й унїверсалами підбивав свій полк вірне служити цареви й сам привіз у Харків свою родину, як заложників своєї певности, і віддав своїх синів у тамтешню школу. Самі запорожцї, що через який час міцно стали за Мазепу, спочатку не звіряли ся на него й допитували ся; яку долю готує їм гетьман, коли відводить їх від московського царя. На Правобережі гетьманови було ще гірше. Білоцерківський полковник Омельченко, не вважаючи на те, що Мазепа колись був ёму заступником, доводив цареви, що на Правобережі усї козаки вірні „законному“ урядови й ненавидять імени Мазепи, властиво за те, що тут Мазепа повертав козаків у мужиків і силував їх відбувати ріжну панщину. У Чигиринї, Корсунї, Богуславлї мешканцї похапали Мазепиних аґентів, що приїздили туди з бунтарськими закликами і представили у Київ. Тодї-ж у Білоцерківській фортецї забрано Мазепину казну, яку він відправив туди, щоб сховати там; другу — чималу казну, що належала Мазепі, князь Ґолїцин забрав з Київо-Печерського манастиря. Цар видав манїфест, яким звелїв мешканцям відшукувати Мазепине майно; всїм доводив, що хто знайде яку власність зрадникову, то бере собі половину, „бо зрадник роздає свої спадки однодумцям, щоб бунтувати нарід“.

Мужики, підбиті унїверсалами Скоропадського, почали складати купи й розбивати Шведів; „й нас, — звіщає Адлєрфельд, — несподївано примушено все бити ся з мешканцями того краю, у який ми прийшли, як з ворогами. Се дуже вражало старого Мазепу; а коли він почув, то Москалї захопили ёго Біло-Церківські скарби, на які він покладав надїю, то на него напала невимовна туга“.

Поміж Українців, що накладали за одно з Шведами й перебували вже у шведському таборі, почали з'являти ся охотники скористуватись з обіцянок царського прощення й милости. 21. листопада з шведського табору утїкли полковник миргородський Апостол та ґенеральний хоружий Іван Сулима. У слїд за ними рушили й деякі другі, що з першу багато покладали надїй на шведського короля. Адлєрфельд каже, що Мазепа звелїв привезти їх родини у Ромен й через се вони почали утїкати. Але з деяких дат виходить, що вони утїкали з секретної відомости самого Мазепи, що почав губити надїю на силу свого співробітника й думав, як би ухилити ся від него та помирити ся з царем. Єму, як у день, стало видко, що він ошукав ся й не має спромоги прилучити до свого заміру український нарід. 21. листопада Апостол приїхав у свою маєтність Сорочинцї й зараз же написав до Скоропадського, просячи поклонити ся перед царем, щоб помякшити царський гнїв, запевняючи, що єго підбив Мазепа, що сам він нїчого не знав і мусїв корити ся з неволї, поки не трапилось вислобонитись. „Та й сам, — ваша вельможність — добрий сьвідок, у якім ми „оного риґорі“ і суворости усї зіставали ся“.

Цар покликав Апостола у Лебедин, дозволив побачити свою особу, привитав вельми ласкаво, виголосив, що єму лишають ся попередні єго знаки та маєтности, а на пришлі часи обіцяв царську милость. Тодї Апостол сповістив царя про секретне внесенне Мазепи. Сю звістку цар приняв у добрім гуморі, але зазначив, що се непевно, бо Мазепа не прислав з Апостолом нїякого листу; однак же се Мазепине внесенне цар доручив Ґоловкіну переглянути. Канцлєр покликав до себе миргородського полковника і звелїв самому єму перш за усе заприсягти на вірність, потім секретно допитував ся й вимагав пояснення. Апостол доводив, що, як він був з Мазепою, то бачив у него привилей Станислава Лещинського, яким обіцяно Українї після війни усї ті вільности, якими славили ся Корона Польска та Велике Князївство Литовське; Мазепа показував єму і листи, що одержав від великого канцлєра коронного Яблоновського та підканцлєра литовського Щуки, які запевняли, що привилей Станислава сойм ствердить, але нї з привилею, нї з листів Апостолови не можна було зробити відбитків. У купі з тим Апостол доводив, що Мазепа післав

з Бахмача до Станіслава якогось Нахимовича з листами від себе й від шведського короля, просив поспішати на Вкраїну і для его польского війска обіцяв постій у трех полках: київському, ніжинському та переяславському. Він, Апостол, чув, що у ворога такий плян: шведський король піде на Москву, але ще не відомо доконче, якою дорогою, а Станислав — у слободські полки. На останку, що найголовнійше, миргородський полковник довів, що Мазепа обіцяв видати цареви шведського короля та значнійших ґенералів, але неодмінне прохав, щоб умову з ним про его безпешність запоручували чужоземні двори, на які він покаже. Ґоловкін зупинив ся трохи у ніяковому стані що до поруки, але Апостол відразу, з слів Мазепи, сказав, що без сеї умови нїчого не вийде. Тодї Ґоловкін виголосив, що згодять ся й на поруку, але усе таки не дуже то звіряв ся й не дозволяв Апостолови, відповідати Мазепі.

Через кілька день від Мазепи до Апостола прибув цирульник, що служив у Войнаровського і тодї Апостол написав до Мазепи, — одначе доволї не ясно висловлював ся про ствердженне его внесення. Трохи згодом з шведського стану прибув новий утїкач, охочекомонний полковник Гнат Галаган, й у друге принїс від Мазепи теж саме внесенне. Тодї вже Ґоловкін написав до Мазепи, що цар згоджуєть ся на его внесенне й нехай він піклуєть ся „добути головну особу“, або принаймні других значних осіб. Апостола обдаровано вельми щедро. Єму гетьманським унїверсалом не тільки вернуто усї давні маєтности, але, вважаючи на втрати від ворожого нападу, додано ще нових. І Апостол, і его товариші, що вернули ся з шведського стану, підписали ся на „виборі“ гетьманом Скоропадського у ряд з тими, що брали участь у сім виборі.

О скільки йняли віри не тільки Мазепиному внесенню, а навіть й щирости тих осіб, що переказували се внесенне, ми не знаємо, — але царська полїтика, відповідно тодїшним звичаям, не цуралась нїяких випадкових пригод, коли вони траплялись й ними можна було відняти у ворога надїю на дальший успіх. Внесення Мазепиного про згоду не ухвалено; бо й Мазепі, очевидячки, не можна було вносити его щиро; внесенне се робив чоловік здатний усїх й кожного ошукати й пристати туди, куди вимагають обставини. Мазепа почав зносини з царем, обіцяв продати свого нового спільника, але, не зна-

ючи, як глянуть на се Москалї, тим часом працював на користь Карлови так само, як попереду працював на користь Петрови тодї, як нишком умовляв ся з Карлом, щоб зрадити Петрови Він ще не одержав від миргородського полковника нїякої звістки, а 5. грудня відрядив до Станислава Лєщинського лист, де у друге переконував єго поспішати з військом, щоб укупі працювати зброєю проти „Москви“, що бунтує по Українї простий нарід своїми грамотами. Але Мазепиного посланця задержано у Лисянцї і відряжено у Київ; там у него знайдено власноручний Мазепин лист з єго печатю й послано до Петра, а Петро звелїв віддати єго Скоропадському, щоб той переклав й оголосив народови й тим вивів Мазепині брехнї на чисту воду; бо Мазепа запевняв земляків, буцїм він відступив ся від царя на те, щоб Україна була незалежна й не була нї під царським, нї під польским урядом, а як прийшлось до дїла, то він сам себе зробив брехуном, бо у своїм листї називає себе підданцем Лєщинського, а Україну називає єго дїдвщиною й тим показує, що у него був замір віддати український нарід у польску неволю. Опріч того, у селї Коренцї біля Глухова, схоплено Мазепиного посланця козака Грицька Пархоменка. Він сьвідчив, що Мазепа післав єго з листами до чернигівського архиєпископа й до князя Четвертинського і віддав сї листи. Коли-ж єго почали мордувати, то він признав ся, що він ходив бунтувати нарід, а з ним не було нїяких листів, а Мазепа звелїв єму оголошувати тільки про такі листи, щоб на осіб, що не приставали до єго замірів, накинути людське підозрінне та царську немилість. І сей випадок, укупі з звісткою про лист Мазепин до Станислава, що перехоплено, цар оголосив манїфестом, щоб збудити у народї огидливість до злоби та лукавства колишнього гетьмана. Певне, що Станислав Лєщинський не одержав Мазепиного листу, що попав ся у руки Петрови, але вірив єму й заохочував своїх Поляків, вказував на приклад Мазепи, як на лицарський вчинок, з якого треба навчитись.

Отак Мазепа сам попсував той шлях, яким хтїв дійти до згоди з царем. Певне, що цар, як одержав дати, що Мазепа не кидає своєї зради, більше не схотїв і зносити ся з ним. Але й Шведи, після того, як утїк миргородський полковник, перестали йняти вірн Українцям: так сьвідчили ті, що один

за одним прибували у московський стан і які попереду були у Ромнах. За Апостолом хтїв утїкти лубенський полковник Зеленський, але Шведи довідали ся про єго замір і постановили у єго дворі варту з 50 чоловіка: одні стояли на воротах, другі — у сїнях, а третї — у хатї. Зеленського тримали у такій тїсноті, поки не прибула у Ромен єго жінка й тільки тодї єму стало вільнїйше. Ґенеральний осаула Максимович теж був під вартою за те, що хтїв, як казали, писати до царя лист. Й за другими старшинами ходила варта: по два чоловіка Шведів біля кожного. Більше йняти віри стали старшинам тодї, як до них поприїздили жінки, але усе таки й тодї Шведи стерегли то одних, то других і не дозволяли виходити з хати разом чоловікови та єго жінцї. Біля Мазепи була „почесна“ варта, буцїм то задля чести, а дїйсне то й єго доглядали. Головна сила Мазепи була у компанїйцях, яких полковник Кожухівський мав 500, а полковник Андрияш 150 чоловіка. З старшин були близькі до Мазепи: Орлик, Чуйкевич, Ломиковський та Горленко; а решта стояла на благородній дистанциї від него. Сам Мазепа, як звернув ся з походу під Гадяч, все слабував й лежав у постелї обкладений пластирями. Недовірє Шведів до козацьких старшин скінчило ся тільки тодї, як пройшов у речинець царської амнестиї та й то не зовсїм. Таким чином як би цар мав привід заново розпочати умови з Мазепою, як ранійш розпочинало ся, то вже сам Мазепа мало мав спромоги не то що чимсь прислужитись цареви, як обіцяв, але навіть вести далї переговори з Ґоловкінім.

З половини грудня розпочали ся повсякчасні й на довго військові події межи Москалями та Шведами. У Лебединї, у головній царській кватері зібрано військову раду й вироблено плян, як вигнати Шведів з Ромен. Для сего ухвалили попереду напасти на Гадяч — передовий пункт Шведів; надїяли ся виманити туди короля, сподїваючись на те, що він з своєю палкою вдачею не витерпить, щоб не піти на запомогу своїм, а тим часом, як вийде він з Ромен, відрядити туди другий гурт Москалїв і осїсти у сему містї.

Плян, що ухвалено у Лебединї, удав ся; під 18. грудня Москалї без усякої перешкоди увійшли у Ромен. Мазепа за дві години до того, як мали увійти Москалї, утїк з Ромен й єго мало що не забрано у полон. Мешканцї роменські, каже су-

часник, зрадїли, але їх радість зараз же відмінилась на печаль: Москалї почали грабувати та безчесно поводитись, а командири не спиняли їх й зовсїм свобідно попустили спалити місточко та „пригородні“ села. Опісля Петро, з приводу сего випадку нарочито послав туди вчинити слїдство й покарати винних.

А Карл, втративши Ромен, вже не вертав ся туди й постановив частину війска лишити у Гадячі, а з другою йти далї. Не встиг він дійти до села Красна Лука*), як захопила така страшна стужа, що далї йти не можна було. Частина війска повернула до Гадяча, але там не вистарчало житла. Саме місто було невеличке, а тут ще й Москалї спалили цїлу третину, й от багато Шведів мусїло ночувати на снїгу, бо не було де.

З загального сьвідчення сучасників ся зима була люта по всїй Европі. У Швайцариї снїгові замети були такі великі, що заховали під собою й верхи дерев. Балтийське море замерзло; по озерах вода вимерзла зовсїм; у середній Европі загибли усї овочеві дерева; навіть у Іспанії та Італії, де нїколи не бачили на річках леду, позамерзали річки й болота, а земля замерзла доволї глибоко. На голих українських степах морози більш дошкуляли ще й через те, що там лютували метелиці й заверюхи. Снїгу випало так багато, що не можна було проїхати, й через те порвали ся звязки з заселеними країнами. Тодї від трех до чотирех тисяч Шведів загинуло від стужі. Верховцї задубіли на конях, піхота примерзла до дерева, або до возів, на які сперлись у останні хвилини боротьби з смертю. Сам король приморозив собі носа і повинен був довго відтирати его, поки повернулась потрібна циркуляция крови. Инчі Шведи здумали гріти ся горілкою, якої вельми багато було по Українї, але горілка запомогла їм швидче тільки стати здобичию смерти. Гадяч повернено у лазарет, бо туди, як тільки можна було, тягли на пів живих від холоду; з хат було чути галас, що роздирав душу. То голосили недужі, у яких хирурґи відпилювали відмерзлі члени, а перед хатами валяли ся шматки відрубаного людського тїла

*) Тепер село гадяцького повіту на р. Грунї; 7 верстов від Гадяча.

й межи ними повзали ще живі, але вже божевільні з болю та розпуки, каліки. — Невтомний король шведський не хтів марнувати часу: 27. грудня він рушив до Веприка й доконче хтів узяти єго. Обложені почали обороняти ся з розпукою. Комендант Веприка не хтів піддавати ся й не звертав уваги ні на які страхання та переконання; тим часом мороз не пускав; мерзли воли й коні, гибли бідолашні жовнїри, що лишили ся на дворі. Шведи відступили й пішли до Зенькова. Там засїли озброєні мужики, що не хтїли пускати до себе ні Москалїв, ні Шведів: вони все були пяні та горячі. А „городок“ Зеньків була поганенька фортечка: окіп був не високий, рів не глибокий. Уся стїна мійська була деревяна. Шведи запалили пригородне село й кинули ся розбивати мійські ворота. Тодї обложені здали ся на ласку побідителїв.

У Зенькові Карл стрів новий 1709 рік. Мороз не відпускав, а Веприк не сходив з думки у Карла. На останку мороз почав пускати й 6. сїчня король знов підступив до Веприка. 7. сїчня о півднї Шведи почали приступати, але обложені відбивали їх і стрільбою, і камінням, і лили на них окріп; шведські ядра відскакували від окопу закутого ледом, й шкодили самим Шведам.

На останку комендант згодив ся піддатись. Відімкнули ворота. Увійшли Шведи й взяли у полон 1400 Москалїв та 400 Українців; у обложених було тільки чотирі гармати. Залогу, що забрано у полон, відряжено у Зеньків, багато полонених замерзло у дорозї, а ті, що дістали ся у Зеньків, мали добрі харчі й ходили мало що не зовсїм на волї. Мазепа обстояв й усїх Українців: чоловіків й жінок випущено на волю.

З того часу, як король втеряв Ромен, що ним заволодїли Москалї, головна єго кватера була у Зенькові. Ті, що були у шведському таборі, казали, що невідомо, через що за Мазепою все і у Зенькові ходила варта шведська, тодї як Москалям, що забрано в полон у Веприку, вільно було скрізь ходити без варти. — Була надїя, що прибуде Станислав з Поляками своєї партиї.

Король не дождав ся Станислава і найголовнїйшим дїлом вважав, вигнати Москалїв з Гетьманщини й перенести війну за її кордони. Граф Піпер, все розсудливий та обережний, а че-

рез те часто не сходячись у плянах з палким та задиркуватим королем, навпаки, радив відійти за Дніпро й розпочати зносини з Поляками партиї Станислава. Мазепа як тільки можна було підбивав короля, задержати ся у Гетьманщині й відхилив від поради, переходити за Дніпро. Се було натуральне: перейти на Правобереже, се значило показати, що та мета, задля якої Мазепа заманив короля у Гетьманщину, занехана. От через що сучасники й приписують Мазепиному впливу на короля те, що Карл хтів вигнати Москалїв з Гетьманщини і заволодїти Полтавою."

У ночі під 28. сїчня король з двома тисячами верховців лїсом рушив до Опошні а звідтіль з своїми драбантами, з сема чи восьма полками кавалєрийськими та полевою артилєриєю увійшов у Слободську Украïну. Москалї чекали, що король піде на Ахтирку, а через те й вкріпили ахтирський замок і спалили околицї, щоб не дати ворогови отаборити ся там. Але король рушив на Красний Кут. Тут відбулась сїча з московським військом. Сю сїчу Шведи лїчили для себе побідою, а Москалї приписували собі побіду. Звістки про се дїло — темні: напавне відомо тільки те, що ся сїча зовсїм не користна для Шведів, як і взагалї увесь похід у Слободську Украïну, що знесилив шведську армию.

Москалї вже боялись, як би сьміливий король, якому, мовляв, й море по колїно, не надумав прорвати ся до Воронежа, щоб стребити там судна царські; ґеоґрафічна сьвідомість Шведів про південні краї Росиї була остільки мізерна, що вони, як почули, що цар будує судна у Воронежі, то думали, що се місто лежить біля Чорного моря.

Мазепа, з свого звичаю, любенько промовляв: „війна для вашої величности йде вельми щасливо: ми вже тільки за вісїм миль від Азиятської межі!" Король відповідав: „Sed geographi non conveniunt" (з сим не згодять ся ґеоґрафи). „Се, — замічає сучасний історик, — примусило доброго дїда почервонїти". — Мазепа знав, що король часто балакав про царські вчинки Олександра Македонського і, щоб не робив, все брав собі за зразок сего — колишнього лицаря, й от щоб догодити королеви, вигадав, буцїм то у сїй сторонї недавно знайдено „александрийський" камінь, що поставив Олександер Македонський.

Коли військо отаборило ся на спочинок, король сказав своєму ґенерал-квартирмайстрови, що Мазепа єму казав, нїби звідсїля недалеко до Азиї. „Може се було у жарти,“ промовив той. „Ідїть і певнїйше довідайтесь від Мазепи про шлях у Азию“. Ґілєнкрок пішов до Мазепи. Той стурбував ся, як довідав ся, який вплив зробила на короля єго балакучість і признав ся, що казав королеви, жартуючи тільки. „З нашим королем базїкати Бог зна-що про такі речи небезпешно, — промовив Ґілєнкрок. — Сей володар більш за все любить славу і легко підпадає бажанню рушити туди, куди немає потреби йти задля єго мети“.

Після лютої зими, як пустило та як розтаяло, то йти та ще невідомим шляхом було не можна. Короля переконали відкласти свій замір й вернути ся у Гетьманщину. Але, вертаючись назад, не обійшло ся без втрат та трудностий. Маленькі річки порозливали ся невимовно широко. За зиму навернуло силу снїгу й тепер як відразу почало розпускати, то усе залило водою. Піхота цїлі днї брела по кісточки у водї й як не траплялось до ночи сухого місця, то так й ночували у водї. Скрізь розлило так здорово, що неможна було впізнати, де річки та потоки; а на річках, вкритих водою, лед став такий крихкий, що багато Шведів, які ненароком скочили на лїд, потопили ся з кіньми. Багато Шведів наложило головою у сїм походї, але ті, що вернули ся цїлими, хвалили свого короля за те, що він терпів усякі недостатки нарівнї з простим жовнїром.

Тодї, як король даремне ходив у Слободську Украйну, позад него, у Гетьманщинї, Москалї брали верх. Ще у сїчню князь Грицько Довгорукий, що був у Нїжинї, післав ґенерал-майора Ґінтера, взяти Прилуки. Шведи, що володїли сим містом з кінця листопада, не ждали, поки прийдуть Москалї, а втїкли звідтіль й за ними поїхали і деякі родини осіб, що пробували там, бо пристали до Мазепи. Ґінтер заволодів Прилуками, настановив там коменданта й до царя послав зроблений ним опис сего міста. У слїд за Ґінтером прийшов прилуцький полковник Ніс, недавно настановлений царем; підданцї зустріли єго з покірливостю й він зараз же звелїв привозити у Прилуки харчі. 22. сїчня князь Довгорукий з Нїжена післав туди солдатський ямбурґський полк з гарматами й ко-

мандиру сего полку Вестову наказав держати ся до останнього. Невсипучим дїячем на користь цареви став тодї миргородський полковник, що ще недавно був спільником Мазепи. Він шпарко працював проти ворога, відбивав шведські й Мазепині вози, відбив від Шведів Гамалїя та свого зятя Горленка з жінками їх; вкрощав і розбивав свавольних розбишак, що користували ся війною та колотнечою. — Мазепа багато покладав надїї на правобережних козаків, але й тут ошукав ся. Нема чого казати про те, що білоцерківський полковник майже чи не перший виголосив себе за царя, й по других містах тільки й дїла, що ловили і доставляли московському ґенералови Інфлянтови Мазепиних комісарів, що бунтували проти царя нарід й перебраних то чумаками, то як-небудь инче; так з Черкас мійський отаман прислав перехожого, що казав: „Усїх нас цар мав на Сібір загнати, так ви єго тепер не слухайте, що він листами позасилав. Здоров би, мовить, ще наш Мазепа з Шведом, той не піддасть нас у московську неволю“.

У лютому Шведів вибито з Рашівки. Тодї Шереметєв покусив ся взяти Лохвицю, де стояв шведський ґенерал-поручик Крайц й куди Мазепа відрядив задля безпечности свою щоденну гетьманську казну. У Лохвицю прийшли й ті Шведи, що утїкли з Прилук; там були й козацькі панї з родин Мазепиних співробітників, що рушили з Прилук за Шведами. Ґенерал Крайц розумів, як важно не випустити з своїх рук гетьманської казни та українських пань, що були заложницями вірности до шведського короля їх чоловіків. Крайц зняв ся й рушив з Лохвиці, перейшов Хорол, потім у Савинцях*) — Псьол. Москалї пробували не дати їм переправитись й захопили декілька возів, де межи инчим були й Мазепині пожитки. Отут з Москалями запобіг слави й миргородський полковник, що захопив у полон, як вже було вище казано, двох Мазепиних співробітників — ґенерального осаулу Гамалїя та свого зятя Андрія Горленка, сина прилуцького полковника: обидва запевняли, що йшли слїдком за Шведами, щоб утїкти від них і віддатись Москалям. Шведи отаборились понад правим берегом Ворскли, а головну кватиру було переведено у Великі-

*) Тепер село миргородського повіту на р. Псьолї.

Будища*). Шереметєв стояв у Голтві**). Так стояло вороже військо у марцї 1709. року. Поки не скінчить ся розлив, а він у сїй країнї кінчав ся тільки у червнї, нїхто не сподївав ся якихсь значних військових подій; бо низини звичайно заливало водою й навіть мешканцї ріжних міст на сей час рвали межи собою відносини.

Сей час можна вважати за кінець першого періоду війни Карла проти Москалїв на Українї. — Починаєть ся другий період, що завершив ся Полтавською сїчию.

Минулою зимою вийшло кілька милостий царських Українцям, що посьвідчили вірність своєму цареви. Перше місце межи ними належить Кочубеєвій родинї. У Ровненський хутір на Коломаці прибув від Меншикова їх родич Жученко з листом до Кочубеєвого сина. Зміст листу такий: „Пане Кочубею! У туж годину, як одержиш сей лист, їдь до царської величности у Глухів й візьми з собою свою матїр, Искрину жінку й дїтий, бо велика царська милость повертаєть ся до вас“.

На жаль нам нїчого не відомо з подробиць царської зустрічи з удовами нещасливих вірних своїх служак. Але з царського наказу вдові Кочубея, її дїтям і сестрі, вдові Искри, що зостала ся без дїтий, вернено всї маєтности покійних чоловіків з деякими придачами нових. Майже що тодїж, 16 грудня, подаровано маєтности ріжним військовим товаришам Андрію Лизогубови, Іванови Бутовичеви, та инчим. Після того цар видав грамоту про забезпеченнє українських мешканців від „безчинства“ та сваволъства Москалїв, що малими гуртами без офіцерів, сваволно вривали ся у місточка та села, силоміць брали у мешканцїв хлїб, усяку живність, коний, різали товар, вривали ся навіть у комори й вибирали звідтіль хозяйську одежу. Щоб скільки небудь зменьшити поміж Українцями вплив, який зробила руїна Батурина та різня мешканців єго з волї царської, Скоропадський видав унїверсал, яким дозволяло ся розігнаній та зацїлїлій людности батуринській знов оселити ся у своєму місті.

---

*) Тепер місточко зїньківського повіту. 47 вер. від Зїнькова.

**) Тепер місточко кобеляцького повіту, на р. Псьолї, де зливаєть ся з нею Голтва.

Тодї-ж згадано про одну з перших жертв Мазепи — Палїя, що нудив ся по сібірських пустелях.

Перший, що подав думку про єго визволенне, був князь Грицько Довгорукий, що пробув у Нїжині й мав можливість прислухати ся до народної гутірки й довідати ся, що поважна згадка про Палїя лишила ся поміж єго земляками; а се у той час, коли Скоропадський та миргородський полковник пильнували прихилити запорожцїв до царя, здавало ся особливо важним.

Цар видав наказ, щоб вернути Палїя з Сібіру.

Глава XV.

У половинї лютого цар поїхав до Воронїжа, де все будувала ся єго фльота. Петро намірив ся пустити у Чорне та Азовське море декілька кораблїв, щоб переняти Турок поважаннєм до своєї сили, на случай, як би Туркам замайнуло порушити згоду. Тодїж царський посланець, Товстий, о скільки можна було, пильнував у Константинополї, щоб посварити Диван з Карлом XII. та єго спільниками. Військову справу на Українї головним робом впорядковував князь Меньшиков. Головною метою було вдержати на своїй сторонї запорожцїв й відхилити їх від з'єднання з Мазепою. Щоб усовістити запорожцїв, на Сїчу післано було межигорського архимандриту Іродіона Журахівського. З ним царські стольники та гетьманський посланець повезли грошову царську плату та ще й опріч того особливі подарунки грошові кошовому, старшинї й усїм товаришам. Лїтописець український звіщає, що задиркувата купа гультаїв зневажила духовну особу та гетьманського посланця, що прислано до них: погрожали спалити або втопити їх. Таке поводженнє з особами, яких запорожцї повинні-б поважати, було не рідке у грубій запорожській громадї й було звичайним випадком, який часто не мав нїяких наслїдків. На який час тепер на Сїчі взяла верх партия старих козаків, що все стояла за спокій та покірливість цареви. Вони післали до Мазепи лист, де називали себе царським військом й сповіщали, що вкупі з царем пильнувати муть вигнати з України чужоземцїв. Петро писав, що треба найбільш дбати про те, щоб

утвердити у вірности кошового отамана, яко головного начальника та проводиря запорожців. Кошовим отаманом тоді був Кость Гордієнко — завзятий ворог московського уряду — і от сей то чоловік знов звів побратимство на супротилежний шлях.

12. марця, у суботу, зібрали раду. Прочитали довге посланіє Мазепи. У посланію викладало ся про ріжні тягла, що Вкраїна терпіла від московського ярма, а для Запорожа сї тягла виставляли ся ще дошкульнійшими. Мазепа запевняв, що сам чув, як цар казав: „Треба-б викоренити сих злодіїв і поганців запорожців". У короля шведського — пояснював Мазепа, — зовсім не має лихих замірів ні против України, ні проти Запорожа. Король слідкує тільки свого ворога — Москалів, що самі розлютували Шведів, а тепер не мають сили уперти ся проти них і кинули ся на Вкраїну, де чинять гірше, ніж Шведи, яких виставляють чужими ворогами. Запорожці, вкупі з Українцями, повинні радувати ся, що прибув шведський король, бо се усім дає можливість скинути з себе московське ярмо і стати вільним, щасливим народом. Після того, у Мазепиному посланію, приводила ся колишня казка про замір царя, перевести Українців за Волгу.

Посланці Мазепині привезли кошовому гроші. Кость Гордієнко зараз же почав роздавати їх товаришам і ті, як вислухали Мазепин лист, гукнули: „За Мазепою, за Мазепою!" Правда, — тоді балакали на сій раді, — цар прислав на Січ гроші, але за се ми не повинні служити цареви проти шведського короля та Мазепи: гроші, що прислано до нас, попереду були відібрані Москалями у наших же братів-козаків". Мабуть вони тут розуміли вдержане жалованнє, що призначено на Січ, з приводу скарги турецького паші за грабіжку турецьких судів. На Запорожців зробив великий вплив і лист, що відібрано від турецького хана: він радив тримати ся Мазепи і обіцяв запорожцям у нуждї запомогу. Кость Гордієнко написав до шведського короля, що всї запорожці — єго, просять єго протекциї, ладні на усякі силкованнія, аби вернути свою волю і благають Бога про добрі здобутки шведського короля. Кошовий обстояв, щоб з сим листом відрядити й депутатів. Запорожським депутатам справлено гостину, але фельдмаршал Реншільд спостеріг, що запорожці пють без пуття,

*

й умовив ся з ними, щоб з них десятеро, що представлять ся королеви у останній авдиєнциї, раніїш обіду не напивались, бо король не любить пяних. Запорожцї ледве-ледве додержали свою обіцянку.

Тодї, як сї запорожські депутати були у шведському таборі, їх другі брати, підбиті Костем Гордїєнком та Нестулеєм, почали ворожі подїї проти Москалїв. Вдача відразу підбадьорила низову вольницю, набрало ся з 15000 сїчовиків та гультаїв; вони брали „городки“ по Орелї та Ворсклї, порозганяли московські залоги; а мешканцї тої країни, що не знали, до кого приставати й перед тим з переляку ховали ся у лїсах, тепер повертали ся у свої житла, корили ся запорожцям й підвозили харчі Шведам.

26. марця у Будища прибув сам Кость Гордїєнко з своїми товаришами. Мазепа не допустив їх до Будищ за пів милї, послав на зустріч до них якихсь двох полковників з гуртом у 2000 чоловіка, щоб провести їх до Диканьки, куди запрошував Костя, щоб побачитись. Кость Гордїєнко вступив до хати, де вже був Мазепа (певне то була хата Кочубея, господиня якої була тодї у Слободській Українї). Гостий запорожських зустріли Мазепині старшини й Кость Гордїєнко, у ознаку поваженння, уклонив перед ними свій бунчук. В другій хатї стояв Мазепа перед столом, на якому лежали єго клейноди. Гордїєнко уклонив ся єму, уклонив свій бунчук перед ним і промовив: „Ми військо запорожське низове дякуємо милости вашій за те, що ви, як і подобало головному ватажкови українському, прийняли близько до серця долю, що найшла на нашу країну, і взяли ся визволити її з московської неволї. Ми певні, що через сю мету, а не через власну вашу користь, не через якісь особисті погляди ви поважили ся пристати до шведського короля. Ми вірно хочемо допомагати вам, ми вкупі з вами будемо жертвувати і кровю, і життєм своїм, у всїм будемо корити ся вам, аби тільки дістати бажаної мети. Молимо вашу милість понести на собі сей тягар; а ми, як зможемо, так й допомогати мемо вам. Дякуємо рівно вам і за те, що сповістили нас про заміри та про прихильність до нас шведського короля. Ми й прибули сюди того, щоб випросити собі у єго величности протекцию, й маємо надїю одержати її, як допоможе ваша вельможність. Перед Богом готові заприсягти

на вірність та покірливість вашій милости; але бажаємо, щоб і ваша вельможність заприсягла працювати у згоді з нами і допомагати нам спасти вітчину".

Мазепа відповів: „Дякую вам, запорожці, за те, що вірите менї. Славлю ваше пильне бажанне добра вітчинї. Бог менї сьвідок, що, як я піддавав ся під шведського короля, чинив не з вільнодумства й не з приватних замірів задля себе, а з любови до батьківщини. У мене нема нї жінки, нї дїтий; менї можна перебрати ся у Польщу, або кудись инче й там спокійно доживати свого віку; але який час піклуючись, вірно кермував я Украïною, о скільки ставало у мене на се кебети і я, як велить честь та любов сердечна, не можу скласти руки й лишити сей край на волю гнобителя. Менї добре відомо, що цар намірив ся усїх нас перегнати у инший край, а вас, запорожці, усїх повернути у драґуни й житла ваші зруйнувати до решти. Як ви, запорожці, ще схоронили вашу волю, то ви мусите дякувати за се тільки менї, Мазепі. Як би царський замір вдав ся, усїх би вас повязано, заковано й загнано у Сібір. Меньшиков уже рушив з страшною силою війска й треба признати особливе піклованнє про нас Провидїння, що в сю саме пору післано у наш край шведського короля і всїм добромислячим людям подано надїю визволити ся з під гнобителїв. Я вважав своїм обовязком вдати ся до шведського короля й надїю ся, що Бог, визволивши нас недавно з небезпешности, допоможе нам скинути з себе докірливе ярмо. Нумо, запорожці, за одно! Я заприсягну, а ви теж заприсягнїть і менї на непорушну вірність та приятельство".

Усї, що були з Гордїєнком слухали сю розмову. Запорожці не дозволили-б своєму кошовому балакати з гетьманом без сьвідків. Нїщо не підтримувало так волї у запорожському товаристві, як звичай, що все виконував ся, щоб ватажок нїчого не казав инче, як від імени своїх товаришів й при них. Через се, чи щасливо скінчило ся їх дїло, чи нї, — за се нїхто не відповідав, бо всї брали участь на радї і кожному вільно було висловити свою думку.

Запорожцям не легко було вдержатись від своїх звичайних засобів грубіянства та дикости. Після того, як їх покликано до гетьмана, Запорожцїв запрошено на обід; кошовий та старшини сидїли за одним столом з гетьманом; усїх доволї й рівно

вгощено. У протяг обіду всї вони хвалили ся своєю прихильностю до гетьмана й тим, що ладні у всїм слухати єго; але коли попили ся й почали розходитись уже до дому, себ то у кватири, що відведено їм, то почали хапати й заносити з собою ріжну посуду. Дворецький хтїв не дозволити такого неладу й звернув ся до запорожців з суворими висловами, хоча за обідом пив укупі з ними не менче других. „Ви, — казав він запорожцям, — радіб розграбити сю хату; такий вже у вас звичай, — робити отаке, куди ви тільки заберетесь". Запорожцї не стерпіли таких заміток від чоловіка, якого вважали з дїда й прадїда низьким, й поскаржили ся своєму кошовому. Гордїєнко вважав, що ображено навмисне й єго одного і що Мазепа сам напустив Дворецького. З досади Гордїєнко звелїв усїм запорожцям сїдлати коний і хотїв їхати й не прощати ся з гетьманом. Але Мазепа завчасу довідав ся і післав до Гордїєнка сказати, що жалкує, що трапилось отак, але, щоб довести свою невинність у сїй справі, віддає їм на розправу Дворецького. Таке попущеннє втихомирило Гордїєнка й єго товаришів. Дворецького видано їм головою. Запорожцї повалили єго на землю, потоптали ногами, перекидали єго проміж себе, на останку один ударив Дворецького ножем у живіт й убив.

На другий день після сего Гордїєнко та 50 товаришів візитували у короля в Будищах. У своїй промові Гордїєнко висловив вдячність королеви за обіцянку бути їм й усїй Українї заступником проти загального ворога. Державний секретар Гермелїн від імени короля відповів їм на латинській мові, а комісар Сольдан переклав її. У сїй відповіди запевняли запорожців у непорушній приязни короля до них й зазначено, як багато гарного вони можуть придбати, як скористують ся з обставин, щоб ствердити свої колишні вільности, на останку хвалили запорожське лицарство, що виявило ся під Цариченкою. — „Ми, — промовив Гордїєнко, — вже післали на показ кримському ханови з сотню Москалїв і сподїваємо ся, що коли Татари побачать їх, то стануть за одно з нами".

Запорожцї й українські козаки наклали одні на других обовязок працювати обопільно, а Мазепа, як козацький гетьман, заприсягнув на тому-ж за все українське козацтво на евангелії й на розпяттї, у якому була частка св. мощий. Ма-

зепа знов занедужав, не виходив з покоїв і заприсяг у себе. Запорожці присягали у будущанській церкві.

Тоді уложено й проєкт умови з Шведами; ся умова складалась з чотирох точок й Мазепа подав її на ствердженнє королеви. Шведський король обіцяв помирити ся з царем не инакше, як на тій умові, щоб Україна й Запороже були на все визволені з під московського уряду й мали усї привилеї й права, якими користували ся вже так давно, що й не згадають. Король обіцяв ставити своє військо, за увесь час пробування Шведів на Українї, так, щоб Шведи своїм постоєм не шкодили мешканцям. Король обіцяв простити мешканцям-селянам те, що вони кидали свої житла й вороже відносились до Шведів, як вони вернуть ся у свої житла й почнуть підвозити харчі. Король видасть наказ до свого війска, щоб воно тримало сувору дисциплїну у відносинах до всїх Українців. — Усе те підписав шведський король.

Тодї запорожцї висловили королеви бажанне, як би швидче розпочати з ворогом ґенеральну сїчу. На се король дав відповідь такого змісту: військові операциї залежать від часу та замірів ворога, заздалегідь не можна зазначити нї часу нї місця сїчи; але король хвалить Запорожців за їх військову бадьорість й буде, о скільки мога, допомагати їм. Запорожцї задовольнили ся такою відповідю й махали шапками та шаблями. Після того вони поїхали.

Гуторив з Мазепою і присягав у будищанській церкві Гордїенко та 50 чоловіка, — як кажуть шведські історики: то, певне, були курінні отамани, але з ними у кватиру короля приходив не малий гурт і сїчовиків. Як вони рушили від короля, то проїздили повз Полтаву. Москалї побачили їх з муру й почали стріляти на них. Тодї, як звелїв Гордїенко, сотня запорожців прискочила до мійського муру, вистрелила й вбила кілька чоловіка. Один Запорожець добре вцїлив кулею о офіцера царського війска, що стояв на баштї у вимереженому золотом мундирі, й Гордїенко замітив Шведам, які були біля него, що таких стрільців з рушницї поміж них знайдеть ся чоловіка з 600. — Запорожцї узяли ся провезти волоха Сандула, що служив у шведській армиї, з листом від Мазепи до сераскира. Останнього Мазепа сповіщав, що тепер найкращий час атакувати Москалїв. Шведський король тодї був вельми

не задоволений дїяльностю турецького двору й казав: „Турки ослїпли й не бачать способу повернути провінциї, відібрані Москалями“.

Те, що запорожцї стали за Мазепу, хоча й на короткий час, підняло Мазепину справу на ноги. Українське посполство не любило гетьмана Мазепи, бо здавна звикло дивитись на него, як на Ляха, що пристав у козацтво, але під'упадало впливу запорожцїв, які з давних давен лїчили ся обороною простого люду, й князь Грицько Довгорукий не дурно писав до царя дня 3. квітня: „Злодюга — кошовий свою отруту розповсюджує й далї і без впину пише за Днїпро, щоб били свою старшину і переходили через Днїпро до него й уже пройдисьвіти збирають ся Днїпром і розбивають пасїки“.

На Сїчі, як не було Гордїєнка, за наказного отамана був Яків Симонченко. — Невсипущий миргородський полковник прислав на Сїч з писаним усовіщуваннєм не слухати Гордїєнка й надалї зоставати ся вірними цареви. Симонченко Апостолового листа звелїв прочитати на радї й запитав поради, що робити. Запорожцї загукали: лист миргородського полковника післати до кошового, а тих, що привезли сей лист, прикувати за ноги до гармат. Небагато почало казати, що так робити не варто, але їх голоси зостали ся у меньшости. Перекричали прихильники Гордїєнка, козаків прикували до пушки а лист Апостола післали до Гордїєнка й цїлком здали ся на волю останнього. Через пять день вернув ся на Сїчу осаула, що їздив до Гордїєнка й тоді миргородських козаків прикували за шию, а не за ноги, й сказали їм, що наказний кошовий Симонченко хоче постріляти їх. Але проворні козакі у ночі один на одному розломили кайдани й утїкли з Сїчі до свого полковника. Вони сповістили, що на Сїчі зостало ся запорожцїв не більш тисячи; з них — старі козаки не хтять зрадити цареви, але вірний товариш Гордїєнка — Симонченко, а за ним й уся сїрома прихильні до бунту проти царя й ненавидять Москалїв.

Одначе, запорожське товариство, взагалї, стояло на такім несталім ґрунтї, що не можна було ручити ся за довговічність чи того, чи инчого напрямку: сегодня візьме верх на Сїчі одна партия, а на завтра її подолає супротивна. Й Шведам не можна було вельми покладати ся на однодушність,

яку обіцяв Гордієнко, та на палку поготову запорожців ру бати ся з Москалями. — Сам Гордієнко, вертаючись від короля та Мазепи на Січу, казав мешканцям: „Роздивив ся я сих Шведів, — годі біля них служити! Тепер менї здаєть ся, краще нам, як і попереду, служити цареви“. У него було звичайне запорожське вередованне: запорожець часто казав другим зовсїм супротивне тому, що думав. Але на Січі, як прийшлось до дїла, ще не зовсїм збезсилила партия старих козаків, яка взагалї не прихиляла ся до крутої зміни. Ще Гордієнко не встиг вернути ся на Січу, як до него прибуло 17 чоловіка з листом, у якому запорожцї писали до свого кошового: „Як ти робив, так і відповідай; ти без нас вигадував, й ми, вірні слуги царської величности, замість тебе оберемо собі другого кошового“. Про се сповіщено Меньшикова, що 5. квітня прибув у Харків, а 12. квітня до Харкова прийшла звістка, що на Січі рада скинула Гордієнка й за кошового отамана вибрала Петра Сорочинського. Урядові особи вважали сего чоловіка „благонаміренним“, і як про сей вибір сповістили Петра, то він відповів Меньшикову: „Сорочинський — чоловік добрий, я его сам знаю“. Сей новий кошовий й справдї спершу уявив себе таким: він відрядив до Запорожців, що були з Гордієнком, унїверсал, у якому своєю властию звелїв їм покинути скинутого кошового, вернути ся на Січу й зоставати ся вірними цареви. Але після того на Січі збирали ся одна рада за другою й скінчили ся бійкою; ми не знаємо подробиць, але з сего вийшло те, що хвалений Петро Сорочинський передав ся до Мазепи й з его дорукою сам поїхав до Криму, просити у хана запомоги проти Москалїв.

Тим часом Шведи, осївшись на Вкраїнї, знайшли там своїх земляків, що колись забрано у полон, межи них були й жінки й дїти. Инші повертали ся до земляків з радістю й просили їх узяти з собою; але були й такі, що довго жили на чужинї, вихрестились, придбали родинні обовязки, а деякі, хоча й були у неволї, полюбили своїх панів і не хтїли розлучати ся з ними.

Не знаючи, що таке Шведи, ненавидячи Мазепу, що пристав до них, та ще й підбиті з царського боку, Українцї відразу вороже відносили ся до Шведів; але як розпізнали їх трохи більше, то й почали зовсїм инакше відноситись до них.

Се можна було помічати на околиці полтавського полку, що поруч з запорожцями, які все мали моральний вплив на мешканців сего краю.

Московські військові начальники не вельми то мягко відносили ся до тих Українців, що приставали до Шведів. Військовий московський начальник — нїмець Кампель — узяв „городки“ Маячку й Нехворощу і у обох вибив до душі мешканців. За те й Запорожці заволодїли Новим Санжаром та другими „городками“ вздовж Ворскли геть аж до її гирла біля Переволочної й просили Шведів, вигнати Москалїв з території полтавського полку, щоб розпочати зносини з Запорожем. Король післав туди на запомогу запорожцям гурт Шведів з ґенералом Крузе. Шведи й козаки переплили Ворсклу біля Сокольки*) і 12. квітня розбили ґенерала Рена.

Ся вдача була не довгочасна. Шереметєв відрядив полковника Яковлєва з двома тисячами Москалїв на Келеберду. 16. квітня Яковлєв приплив до сего місточка й післав вимаганнє, щоб мешканцї покорили ся цареви. Келебердинцї, підбиті запорожцями, „учинились противні“. Тодї Яковлєв спалив Келеберду й помилував тільки церкву. Се була пімста за те, що попереду Келебердинцї підвозили харчі Мазепі та запорожцям й свої родини вирядили під захист запорожцїв. 18. квітня Яковлєв прибув до Переволочної. Там був запорожський полковник Зинець з тисячою сїчовиків. Єму корили ся тамтешні мешканцї й люди, що набігли у Переволочну з околиць, до двох тисяч числом. У Переволочній був замок й залога з 600 запорожцїв і доволї харчів, так що можна було тримати ся кілька день. Яковлєв, з дорученого єму наказу, перш за усе післав внесення піддати ся й признати царський уряд. Запорожцї відповіли вибухом з гармат та рушниць. Запорожцї вважали себе у військовій справі більш дотепними, нїж Москалї, але помилились. Москалї переважали защитників Переволочної й кебетою й кількостю; Москалї увірвали ся у місточко, розвіяли козаків, що боронили єго, й почали кидати у замок ядра та бомби; обложені відстрелювали ся, але нїчого не вдїяли. Після двох годин сїчи замок узято, 1.000 чоловіка

*) Тепер місточко кобиляцького повіту, на р. Ворсклї.

запорожцїв побито, а тих, що засїли боронити ся по хатах та ріжних будівлях, пожежа примусила вдаритись у ногу й утопити ся або у Ворсклї, або у Днїпрі. У полон узято тільки 12 чоловіка, бо Москалї гнали ся за втїкачами й били, не розбираючи чи то жінка, чи дитина. Біля Переволочної була найкраща переправа через Днїпро; бо тут був великий запас суден, на яких можна було відразу перевезти мало не 3000 чоловіка. Полковник Яковлєв усї ті судна звелїв спалити так само, як і млин і всї палацові будовлї, яких у Переволочній була велика сила, бо Переволочна на Українї вважалась за місто багате, крамарське, де була й таможня, дохід з якої йшов у військову скарбницю запорожської Сїчи. Невдача у Переволочній так засмутила запорожцїв, що вони почали кидати „городки“ на Ворсклї, де розмістили вже свої залоги.

Виключно там тільки, де були запорожцї, нарід у якійсь мірі прихильний був Шведам. По всїх же инших місцях України нарід виявляв ворогованнє до Шведів. У квітнї, як тільки потягло теплом, мужики складали купи, йшли у тільки що розпукнувший лїс й звідтіля нападали на партиї шведського війска, що їздили за фуражем, а більш сьміливі турбували Шведів навіть по їх кватерах: як тільки офіцери та жовнїри вийдуть за чим небудь з своїх покоїв, так на них несподївано й нападуть мужики; такі напади не можна було спинити після того, як Шведи вийшли з Гадяча та Зенькова. Мазепа даремне розсилав свої унїверсали й переконував мужиків, що збирали ся у лїсах, вернути ся у свої оселї й запевняв, що Шведи добрі люди і за кожну й малу поміч щедро платять, що, на останку, хозяїни даремне криють ся по лїсових пущах, бо Шведам зручнїйше-ж там стребити їх й заволодїти усїм, що вони зносять туди, тодї як по дворах Шведи нїчого лихого не роблять хозяїнам. — Українські мужики з своїх лїсових барліг виходили тільки на те, щоб красти шведських коний, або вбивати шведських жовнїрів. Деяких Шведи вловили й покарали на смерть. У Решетилівцї, де стояв ґенерал Крайц, уловлено двох мужиків, що підкладали під хату огонь; їм відрубано вуха й носи й після сего відіслано їх до Шереметєва. Але така наруга не скінчила партизанської війни всїх Українців проти Шведів. У самій головній кватері короля й Мазепи, у Будищах, було небезпешно — чекали нічних нападів,

*

а сьміливий король не звертав нїякої уваги на небезпечність й не наражав вартових.

У шведське військо не прибувало нової сили, воно зменшало ся й почало деморалїзувати ся. Хоча свого короля усї поважали, але покірливість до єго ґенералів стала слабнути. Почали сумнївати ся у щасливому кінцї сеї війни й чужоземцї, що служили у шведському війску потроху почали переходити до Москалїв. У військовій радї ґенералів була ріжниця. Деякі, як й спершу, радили перейти за Днїпро на польску територию. Проти сего більш за всїх змагав ся Мазепа; він добивав ся заволодїти попереду Полтавою, щоб мати підпору на Украïнї й повсякчасні зносини з Запорожем. Карлови здавало ся, що взяти Полтаву легко, бо її вкріплено не вельми іскусно, а облогу покладали на Запорожцїв. Тодї ґенерал-квартирмайстер Ґіллєнкрок, що взагалї був неприхильний лишати ся на Вкраїнї й все супротивник Мазепин, іронїчно промовив до свого короля: „Як над нами не скоїть ся якесь чудо, то ні один з нас не вернеть ся з Украïни; король загубить своє військо, і своє царство, і буде найнещаснїйшим королем у істориї“.

Ще 17. квітня Карл відрядив частину свого війска держати у облозї Полтаву. Копати перекопи накинуто запорожцям та украïнським мужикам, що силоміць нагнано під Полтаву. Копали перекопи, насипáли шанцї й потроху кидали у Полтаву бомби. Часами виряжали ватаги, щоб ловити „язиків“.

Тодї скоїлась остання розправа з Запорожем. Полковник Яковлєв 28. квітня одержав від Меньшикова з Харкова царський наказ й поплив Днїпром до Старого Кодака. Запорожський полковник, що командував у сїм містї, з більшостю товариства не сперечав ся й повинив ся, а деякі вдальцї утїкли на острови. Яковлєв усїх, що піддали ся „законному“ цареви, відрядив у Новобогородск, а за тими, що утїкли на острови, післав на вздогін. Багато спасло ся від погонї, й утїкло у степи.

30. квітня Яковлєв переплив через Кодацький поріг. Сюди почали приходити до Яковлєва з повинною Запорожцї, але Яковлєв спостеріг, що се робить ся не щиро: ті, що їх узято у полон, сьвідчили, що запорожцї, приїздячи до них, вговорювали не приставати до царя, а йти на Сїч й там відбивати царське військо. Полковник Яковлєв звелїв спалити Старий та

Новий Кодаки та їх околиці, маючи на метї те, щоб там не було вже пристановища „злодюгам“. Він вирядив у степи на обидва боки від Днїпра гурти, у один бік — підполковника царського війска Баріна, а у другий — підполковника царського війска Башмакова й звелїв зовсїм знищити бунтарів, що втїкли.

7. мая Яковлєв приплив з своїм гуртом до Камінного Затону, до „городка“, що збудовано біля самої Сїчи. Увійти у „городок“ було небезпечно: ходила чутка, що там люди слабують на якусь заразливу пошесть. Яковлєв отаборив ся біля „городка“ й послав на Сїчу. Від запорожцїв прийшла відповідь — невідомо чи на словах, чи писана, — того змісту, що запорожцї не бунтарі, держать ся царської величности, але царських посланцїв близько не підпускають. Один з запорожцїв опрошений посьвідчив, що кошовий Петро Сорочинський та Кирик Менько їздили у Крим й привезли від хана на Сїч 14 чоловіка Татар, яких й виряжено до Мазепи, а самі вони сподївають ся, що отож найдуть Татари. Яковлєв послав обгледїти, як би єму увірватись на Сїчу. Дізнали ся, що велика вода навкруги залила Сїчу й навіть багато курінїв затоплено. На човнах приїхати у Сїчу було неможна, а у степу, де звичайно був шлях суходолом, глибока вода захопила місце сяжнїв на тридцять. Яковлєв послав офіцерів перебраних у козацьку одежу, роздивити ся: звідки можна було-б приступити до Сїчи. Вони звістили, що через воду нїде не можна перейти. Партия Москалїв, послана у човнах, напала на запорожську „від'їзжу“ варту, перебила і утопила багатьох запорожцїв й одного тільки привела живцем. На допросї він сказав, що всї запорожцї, як один чоловік, не хотять приставати до царя. „Злодїйство у всїх заскорузло“, — писав у своєму доносї Меншикову Яковлєв. — Яковлєв звелїв насипати шанцї й становити на них гармати, але трудно приходило ся стріляти здалека через воду, а суходолом нїяк не підступиш до Сїчи. Атаку почали на човнах. Москалям не поталанило. У Яковлєва вбито від 200 до 300 чоловіка, а ранено ще більше, у тім числї й офіцерів: тих, що взято у полон, запорожцї вельми мордували а після мордования покарали на смерть.

Але несподївано все стало инакше. Прибув компанїйський полковник Гнат Галаган з своїм полком та драґунами, що до-

ручив єму ґенерал Волконський. Галагана прислав ґенерал-майор Волконський. Галаган знав Запороже. Він за-молоду пробував на Сїчі, багато разів досягав слави у козацьких лицарських вчинках; єго навіть обрали були за кошового. Вернувшись від Мазепи, получивши царську амнестию та милість, він почав вірне служити свому цареви й тепер, сповняючи царську волю, йшов розбивати Сїчу, колись близьку й мов рідну. Він знав сю Сїчу вздовж і поперек, знав козацькі звичаї сїчового товариства.

Спершу запорожцї, побачивши, що йдуть до них нові боєві сили, подумали що то Татари, котрих обіцяв прислати хан. Але після, коли дізнались, що то за гостї завитали до них, то страшенно замішались. Москалї вдерли ся в місто і почали бійку. Галаган кричав: „Віддайте зброю і покоріть ся, вас помилують!“ Запорожцї опісля казали, що Галаган зложив присягу, і тільки спустившись на ню, запорожцї покорились. 300 чоловіка було забрано в полон; в тім числї були старшини запорожського коша. Яковлєв звелїв визначнїйших з них закувати в кайдани, а иньших замордувати на місцї „по достоїнству“. Запорожцї потім казали, що катования сї супроводжались з нечуваною лютостю. Всї гармати, боєві приряди і військові клейноди були переписані і забрані. Яковлєв, виконуючи царський наказ, спалив всї курінї і всякі будинки в Сїчі, (щоб се зрадливе кубло викоренити у пень), а Галаган, пильнуючи царської волї, не спинив ся лишень на сїм, але майнув навздогін за повтїкавшими запорожцями, ловив їх і віддавав для рóзсуду військовому московському уряду. Петро, відібравши звістку про зруйнованнє Сїчи, був надзвичайно задоволений, бо вважав Запороже за головний корінь зради і всїлякого заколоту на Українї. Він видав манїфест до всїх Українцїв, вичисляв в нему провини запорожцїв, їх підступи, з якими вони в останнї часи старались обморочити московський уряд, прикидуючись покірними і тим часом підтримували шкодливі для Москви зносини з ворогом. Цар оповіщав, що запорожцї самі винні в своїй загубі, наказув ловити збігцїв з Сїчи і віддавати полковникам і сотникам для відсилки їх на кару. Але тим з них, котрі самі прийдуть з покутою, обіцялось помилованнє.

27. мая до війска, що стояло проти Полтави, прибув Ше-

реметев, а 1. червня приїхав туди-ж давно сподіваний цар і привів з собою свіжі боєві сили.

З сего часу шведська сторона стала значно підупадати в порівнанню з московською. У Москалів сили де-далї збільшувались і незабаром у них було, як казали, коло 80.000; Шведи, між тим все губили свої сили, маючи велике число убитих і умиравших з ріжних хороб і недостач. Все частїйш і частїйш лучались випадки зради і переходу до Москалїв. Захват Полтави не був такий легкий, як гадав собі з початку король. Облога забарила ся. Проби невеликих штурмів були відбиті. Шведам вдавалось инодї злїзти на фортечний вал; тодї з Полтави бігли відбивати їх не тільки царські вояки, але й мешканцї з ріжною зброєю, навіть старі дїди, жінки і підлїтки. Король з своєю звичайною відвагою і витревалостю уживав всяких засобів, щоб одушевити вояків власним прикладом. Він звелїв зробити собі помешканнє на близу́ полтавського валу, так що до стїн хатинки, збудованої для короля, долїтали ворожнечі кулї. Все се підтримувало в Шведах високу повагу до свого короля, але-ж не могло помогти о стільки, щоб дати Шведам перевагу на війнї. У Шведів вже почував ся брак пороху і боєвих припасів і шведські салдати підбирали на полї ворожі кулї, щоб знову набивати ними свої рушниці. Майже всї інжинєрні офіцери були в них повби́вані і їх заміняли офіцерами з простих полків, мало тямущими на інжинєрних справах. Запорожцї, що робили в траншеях після того, як кілька разів побили їх на ви́лазках обложені, стали кидати свої земляні роботи і кричали, що копати ся в землї — дїло хлопське, не варте їх лицарського стану. Вже в шведськім таборі почував ся і брак на харч; ви́снажили ся невеликі околицї Полтави, де було розміщено шведське військо; вояки живили ся конятиною і недобрим хлїбом а за кухоль горілки маркетанти бралу від сїмох до десятьох талярів. Бідні, зголоднїлі вояки голосили: або смерти, або хлїба!

Петро втабарив ся по той бік Ворскли і на березї поставив гарматню, звідки без перестанку йшла стрільня́ на шведське військо. Небавом по своїм приїздї до війска 4. червня, Петро післав в порожній бомбі до полтавського коменданта лист, сповіщав про свій приїзд, дякував увесь гарнїзон (залогу) за твердість і заспокоював скорим визволеннєм. Таким робом

перекинуто було в Полтаву кілька квітків і до вояків, і до міщан. Се в Полтаві так піднесло дух, що по прочитанню царського листу зараз в соборній церкві заприсяглись боротись до останньої краплї крови і заздалегідь назвали зрадником того, хто схоче ту присягу зломати. До московського війска посилали з Полтави таким же робом листи з звістками про стан ґарнїзону. Опріч того, Украïнцї з правого берега Ворскли відважно перепливали річку і приносили Москалям звістки про те, що робить ся у Шведів, завдяки чому Москалям звісні були всї рухи їх ворогів.

В половинї червня, мов для кінця тих недогод, що мали Шведи під Полтавою, почалась страшенна спека, котра ще більше завдавала мук раненим. Король зібрав військову раду для того, щоб обміркувати, як далї вести дїло. Шведські ґенерали думали, що найлїпше покинути облогу Полтави і посунути за Днїпро в польскі володїння. Але тепер се було не легко: з заду стояв гетьман Скоропадський з украïнським військом в Сорочинцях, а до него прилучив ся князь Григорій Довгорукий з шістьма полками і з 4.000 Калмиків і Волохів. Далї фельдмаршаль-лєйтенант Гольц ступив на правий беріг Днїпра, посунув на Волинь і сполучив ся з польским військом Оґінського, суперечника Станислава. Вони в половинї мая взяли перемогу над прихильником Станислава, старостою бобруйським Сапігою над річкою Стирем, недалеко від Берестечка. Через се поворот Кароля назад на очах московського війска, що стояло за Ворсклою, був дїлом занадто відважним і небезпечним.

Глава XVI.

Обом ворогам остогидло стояти так довго на ріжних боках річки і нїчого не розпочинати рішучого. Обоє хтїли вже швидче на чомусь скінчити. Шведи стояли у чужій сторонї й до них не прибувало нової сили, могло стати ся, що у них не стане харчів, але й Москалям не можна було не турбувати ся, одержуючи з Полтави звістки, що харчів вистарчить що найбільш на два тижнї. З початку Петро думав залишити облогу Полтави, щоб не встрявати у рішучу сїчу, але червня 18.

пересьвідчив ся у супротилежному. У вечері тої-ж днини на військовій раді ухвалено перепровадити усе військо на правий бік Ворскли. Червня 19. під селом Петрівкою*) Москалї почали переходити через наведений там лист, а 20. усе військо вже переправилось. 25. московське військо рушило до Полтави й стало за півтори верстви супроти Шведа. З надзвичайною хуткостю за одну ніч Москалї вивели шанець, на праворуч від него межи лїсом поставили свою кавалєрию, а поперед кавалєриї встроїли 10 редут.

Нї московська військова рада, нї шведські стратеґи остаточне не розвязали питання — чи самим ударити, чи дожидати, поки вдарить ворог. Се питанне розвязав Карл з звичайною своєю завзятостю та палкостю. До Шведів з московського табору прибіг Нїмець і сповістив, що Москалї сподївають ся, що надійде багато тисяч Калмиків. Таким чином московська сила ще збільшила ся-б. Король постановив, що треба запобігти зміцненню ворога й викликати єго до сїчи ранійше, нїж надійдуть Калмики. Московське військо так, як воно було, без порівнання переважувало кількостю Шведів; але король не вірив нї в побіду, нї в успіх Москалїв й через се, не вважаючи на невелику свою численність, не побояв ся ще й подїлити своє військо. У Карла, як сьвідчать шведські жерела, було в строю 13.000, окрім запорожцїв. Московські жерела показують, що Шведів було до 40.000. Нема що, що шведські відомости про таку незначну кількість шведського війска, що було на полтавському полї, не видержує нїякої критики, як порівняти їх до відомого числа вбитих та взятих у полон.

Червня 26. у недїлю, після вечірньої відправи, яку Карл XII., яко побожний лютеранин, щоразу слухав у походї, виголошено було, що завтра ґенеральна баталїя. Карл виголосив, що він брати ме участь у баталїї, але через рану, здобуту перед тим, як переїздив повз московські позициї, сам не може кермувати військом: замість себе на час сїчи він за головнокомандуючого настановив фельдмаршала ґрафа Реншільда. Король мав бадьорий настрій і казав своїм ґенералам: „Завтра

*) Тепер с. полтавського повіту над р. Ворсклою за 14 верстов від Полтави

ми будемо обідати у шатрах московського царя. Нема що й турбувати ся про харчі жовнїрам, — у московському таборищі багато є усякої всячини задля нас".

У московському таборі теж готовились до ґенеральної баталїї. Петро об'їздив своє військо і, спинившись перед дівізиєю Аларта, сказав таку підбадьорюючу промову:

„Король шведський та самозванець Лещинський зманили на свою руч зрадника Мазепу і заприсяглись відірвати Україну, зробити з неї незалежне, під владою того зрадника, князївство, прилучивши до неї Волинь та піддавши під Мазепу запорожських та донських козаків. Спокушений такою надїєю, зрадник сподївав ся зібрати козацького війска коло 200.000, підкупити Порту, кримського хана та орду, а щоб виконати такий замір, прикликав на Україну шведського короля з усїма єго потугами та Лещинського, що квапив ся пристати до останнього з 25.000 польского війска. Але Бог допоміг, українські й козацькі народи напучені зістали ся нам вірними, а шведського війска через ріжні побіди та лютощі минулої зими з половину не стало, Лещинського військо побито та розігнано, султан ствердив з нами згоду й зрік ся допомагати їм, хану-ж й орді наказав сполучати ся з ними; теперечки ворожого війска супроти нас зістало ся тільки 34 полки та й ті не повні, змучені та залякані. Зостаєть ся, щоб ви побили отсї останні. Потрудїть ся ж товариші! Віра, церква та рідний край вимагають від вас сего."

Через дві години після сходу сонця Реншільд звелїв атакувати Москалїв. Але між ґенералами виникла суперечка, яка спинила дальший натиск і поправила дїла московської армії, що почала вже розстроюватись. Кавалєрия знов стала у стрій, а тим часом цар звелїв Меньшикову, який командував лївим крилом московської армії, ударити на ворога з десятю полками, що складали 10.000 вояків. Тут доля сїчи повернулась инакше. Шведів побито, ґенерали здались. Між шведськими військовими старшинами не було ладу. Віддїли шведського війска переходили з місця на місце й самі не розуміючи, що роблять. Петро спостеріг се, двигнув на них усе своє військо і сам почав давати єму розпорядок. Тодї остаточно всї кинулись у ростич. Короля у носилках повезено кіньми; 12 драбантів та 24 ґвардейцї окружили єго. Король звелїв везти єго

у самий огонь сїчи. Ґенерали уживали всего, або встановити між військом лад, усе була дурниця. От під королем відразу знов розбито носилки й він впав на землю. Вояки, побачивши здалеку такий випадок, подумали, що короля вже вбито й се ще збільшило заколот. Король, лежачи на землї, думав ще якось спинити загубивших голову вояків й кричав: „Шведи, Шведи“..., дарма, єго несамовитий крик пропадав у заколотї. Як корабель, розбитий бурею, кидалась решта розбитої шведської армії, говорить шведський історик. Офіцерів побито або забрано у полон; жовнїри без команди кидались на всї боки, самі не знаючи, що їм треба робити. „Подайсь до баґажу“, казав Лєвенгавпт. Та вже не можна було й думати відступати. У пень розбите військо утїкало не оглядаючись, хто куди влучить. Як би, каже шведський історик, Москалї безупинно гнались за шведським військом, то нема що й казати, що з полтавського поля не випустили-б нї усеї решти армії, та Петро цїлком віддав ся пирови на радощах побіди, на яку може й сам не сподївав ся, й не ранїйше, як вже вечером спохватив ся післати на вздогін за утїкачем-ворогом ґенерал-поручиків: князя Михайла Ґолїцина та Бовера. Вони не догнали вже ворога й справдї се була велика Петрова помилка.

Усїх бранцїв через кілька день виряжено у Московщину. Далеко гірше було Мазепинцям-Українцям, яких забрано у полон, хоч більшість з них самі віддали ся, побачивши, що шведська справа програна. Нордберґ яко сьвідок каже, що їх пекельно мурдовано: їм ломали руки й ноги та на колесах виставляли на показ з'уродовані їх тїла; инчих вішали та садовили на палї. Шведський історик, подаючи отсї звістки, вважав за потрібне тут же опонувати якомусь другому історикови, імя якого він не називає й який запевняв, буцїм-то Петро помилував козаків. Нордберґ прямо каже, що такої милости не було. Ми не можемо абсолютно відкидати звістки Нордберґа, бо люті кари над бунтарами та царськими зрадниками були у Петровому звичаї; але єсть безперечні офіцияльні відомости про те, що деякі найголовнїйші з Мазепиних однодумців ще до полтавського бою самохіть прибули з повинною у московський табор. Се були бувші ґенеральний суддя Чуйкевич, ґенеральний осаул Максимович, лубенський полковник Зеленський, компанїйський полковник Кожухівський, сердюцький

полковник Яков Покотило, Антін Гамалїй, Семен Лизогуб, канцеляриста Григорій Григорович та писар Яків Гречаний. Їм не виголошено амнестиї, як вони просили того, - навпаки, їх замкнуто під варту, яко злочинців, і все після 8. серпня відбулись над ними допити, які й зберегли ся у дїлах архиву колеґіï „Иностранныхъ дѣлъ“. Усї вони запевняли, що ранійш не накладали за одно з гетьманом і прикидали ся затягненими через брехнї. Але строк, визначений задля тих, що відстануть від Мазепи, давно минув і очевидячки, що сї Українцї прибули вже тільки тодї, як побачили, що нїяк не можна виконати вигадки, вибитись з під Москви. На їх викрути завважено. Цар звістив, що хоч за зраду вони й заслужили на смертну кару, та він ми́лує їх і дає житте, переміняючи смерть на заслання — одних в далекі місця Сібіру, других у місто Архангельск. Після такого приговору їх слїд би було вирядити в Москву, але вони за вартою перебували на Вкраїнї аж до квітня р. 1711. Приводом до такої проволоки було те, що у країну вкинулось морове повітре. З сего видко, що все таки не усїх покарано на смерть. Як що звістка Нордберґа про люті кари над українськими зрадниками не зовсїм фальшива, то вона має відносити ся до якихсь запорожцїв, що попали в полон у самій полтавській різнї.

Глава XVII.

Утїкаючи від погонї з побоєвища, Карл XII. прибіг до свого обозу. Він наміряв ся зараз же поновити сїчу, але годї було про се думати, коли один по одному почали прибувати розбиті полки побитого війска шведського. Прибув і Мазепа, який підчас бою пробував у своєму шатрі в обозі.

Годї уявити собі ті муки пекельні, якими мучив ся тодї гетьман український. Усї надїї єго пропали, все хряснуло, все пішло на погибель. У нївець сталисъ єму всї єго підкопи, всї єго зрадливі хитрощі, якими рясно утруснув він той шлях, що пройшов. Небавом уже після зради він спостерегав невдачу. Нераз побивав ся над тим, що ступив на слизький шлях, і навіть непробував зійти з него та вже годї. Нудьга та гірке каяттє гризли єго вже не один день. Аж ось настав останнїй,

страшний час. Годї вже вагатись. Нїхто з побідженых не мав приводу так тремтїти, як Мазепа. От-от могли наздогнати єго Москалї, узяти єго й повезти — куди? — до царя! І від одної думки про те, що дожидало єго там, кров у жилах недужого старого холонула. Він заходив ся просити, благати Карла зараз же з рештою недобитків утїкати до турецького кордону. Другого притулку не було. Пробрати ся у Польщу нема що й думати. Одні Москалї гнали ся за утїкачами з заду, а за Днїпром Гольц стояв з другими. Степом же втїкати у Туреччину здавало ся тодї найпридатнїйшим, тим паче, що запорожцї брали ся перевезти короля на той бік Днїпра. — Карл кричав, що втїкати великий сором, що лїпше до останньої краплї крови бити ся з ворогом, коли він дожене; а потім, під впливом невгавучих благань Мазепи та ґенералів, згодив ся. Одначе він звелїв забирати з собою обоз та артилєрию, з 31 гармати складену, і рушити понад Ворсклою до Днїпра. Король мав на метї прилучити до себе шведські віддїли, що стояли залогами по містах: — Ново-Санжарів, Білики, Кобиляки та Соколки, і переправитись через Днїпро біля Переволочної, як обіцяли запорожцї. Москалї ж загодя встигли знищити там байдаки та поромй.

Шведи йшли доволї таки повагом та спокійно, так що й годї було-б подумати, що се втїкачі. Окрім війска у шведському обозї було сила Українців-робітників; вештались тут і селяни, що постачали Шведам на продаж живність. Карл не хтїв, щоб сї люди попались у руки до Москалїв, тому то він і велїв не хапатись, щоб дати їм змогу повтїкати завчасу. Другого дня перед сьвітом Карл з війском прибув до Ново-Санжарова. Лїкар наново перевязав єму зранену ногу і він міцно заснув. Ледви ж засвитало, короля збуджено. „Москалї женуть ся за нами, ваша величність, — сказали єму. — Звелите далї йти, чи як?“ „Що хочте, те й робіть!“ — здав ся на них Карл. Тодї підпалено усе, що було важкого та гальмуючого в обозї, а коний поділено між пішими. З сего часу Шведи втїкали так прудко, що Москалї не поспішали за ними. 29. над вечір вони прибігли до Переволочної. Вона стояла в углї межи Днїпром а Ворсклою, що допливає до останнього. У Переволочній Шведи не знайшли нї байдаків, нї поромів, анї людий; була тільки руїна, яку лишили по собі Москалї.

Шведам пощастило знайти запас дерева, здатного на пороми, та бракувало ланцюгів і мотузя, а головне – часу, бо сподівались, що от-от наскочить ворог. Годі було й гадати про відсіч: у Шведів бракувало гармат, ядер зовсім не було, порох підмочено та й військо стратило бадьорість. Панував безлад; не помітно було, щоб хтось дбав про дисципліну або про те, щоб спасти військо.

Отже стали радитись, яким шляхом втікати, а їх було два: у Крим до хана — підручника турецького султана, або у Бендери — до сераскира-баши. Більшість нахилялась до того, щоб прямувати на Крим, бо думали, що там зараз же за них обстануть готові воювати орди татарські. Справді, якийсь мурза, що випадково нагодив ся на се, обіцяв Лєвенгавптови, що сам проведе їх степом. На шляху у Крим, — доводив він, — після Дніпра не буде вже більше великих рік, щоб трудно було переправляти ся. Мазепа-ж раяв втікати до Бендер. „Прямуючи на Крим, – казав він, – нам доведеть ся перейти величезний степ і Москалї, погнавшись за нами з великою потугою, ще й доженуть нас, тодї як що найбільше а на пятий день ми вже будемо по той бік кордону і будемо безпечні“. Король не приставав нї на те, нї на друге. Тодї Мазепа, побачивши впертість короля, якаб довела хіба до того, що надійшли-б Москалї, став дбати про власне спасеннє. Отже не дожидаючись, на чому скінчать ся наради короля з ґенералами, покористав ся з байдаків, які тут стояли і так о годинї шестій, над вечір з своїми однодумцями і деякими козацькими жінками перевіз ся на той бік Дніпра. Він встиг захопити і два барила червінців. Мазепа поквапив ся утікати іменно тодї, коли у короля з єго ґенералами точилась балачка про те, що станеть ся з Карлом, як єго возьмуть у полон: гетьман тямив, що як би там тяжко не було у полонї королеви та єго військови, а вже про те, що станеть ся з ним, гетьманом, доводило ся думати єму самому, а не спільникам. Кажуть, що у сей час Карл виговорював Мазепі і назвав єго своїм спокусником, і хоч шведський історик Нордберґ, наводячи сю поголоску, й заперечує, що буцїм сего не було; одначе тут є щось подібного й на правду, тим паче, що самого історика тодї вже не було біля короля.

Коли вже Мазепа переправив ся і король здав ся на

проханки ґенералів, військо зіставив на руках Лєвенгавпта, а сам наважив ся їхати у Бендери, до Туреччини. Запорожцї переправили через Днїпро коний шведських і вельми задивували своїх спільників-чужоземцїв тою зручностю, з якою вони плили, ухопившись за гриву коняки. Військо обібране королем тіж таки запорожцї, посадивши на пороми, переправляли таким маневром: брали мотуз, одним кінцем привязували єго до порома, а другий держали або в руках, або в зубах і так плили на своїх конях, перевозячи таким чином Шведів на той бік. Небавом по від'їздї короля на пригорбках з'явило ся 9.000 московської кавалєриї на чолї з Меньшиковим, і піхота на придачу. Від одного зловленого полкового квартирмайстера шведського Москалї довідались про те, що король утїк за Днїпро. Таким чином головної мети — узяти у полон короля та Мазепу — годї було досягти. На їх долю припадало тільки розправитись з рештою війска шведського. А воно було у такому станї, що нема що й думати про відсїч, отже проводир Лєвенгавпт здав ся на капітуляцию. Запорожців же Меньшиков нарочито виключив з капітуляциї. Довідавшись про се, вони кинулись у річку, бо вважали за лїпше здобути наглу смерть самохіть, нїж терпіти ті муки, які їх дожидали, як би віддались Москалям. Деякі з поранених Шведів пішли за їх прикладом; вони не хтїли віддавати ся Москалям, яких вважали за лютих варварів. Вони зривали з себе бінти і кидались у Днїпро.

У слїд за Меньшиковим до Переволочної прибув сам цар. Тодї Украïнцї, що пішли за Мазепою та не похопили ся переправитись й тепер терпіли велику нужду, віддались на царську милість. Голиков каже, що цар помилував їх, покаравши тільки тим, що з козаків повернув їх у посполитих і заборонив носити зброю. Певне, що се були попереду селяни, що недавно з поклику Мазепи, записались у козаки, бо до сего підбила їх пануюча між посполитими мрія про козаччину. Таких тодї набрало ся 2.700 чоловіка. Не так ласкаво повів ся цар з запорожцями, яких укупі з Сїчю задля державного спокою та безпечности давно вже намірив ся скасувати. Їх забито в кайдани й більш виноватих віддано на кару, а других на віки заслано у Сібір. Цар ласкаво привитав полоненого Лєвенгавпта зо всїма єго офіцерами шведськими. Дізнавшись від останних,

що король побіг у Туреччину, Петро навздогінцї за ними післав бриґадира Кропотова та ґенерал-майора Волконського з чотирма полками кінниці.

Король шведський з недобитками свого війска і Мазепа з купкою своїх однодумців за страшної бездорожі бігли диким степом. Спершу за Днїпром ґрунт був болотяний, де-не-де вкритий очеретами та осокою, а далї перед утїкачами простяг ся широкий, рівний степ безкраїй, на якому подекуди тільки підіймали ся горбки й через се степ здавав ся не таким вже однаким. Куди не скинь оком, нїде не видко було нї чоловічого житла, нї чоловіка, нї скотини; тільки й догледїли у траві, що нїколи не косила ся й не палила ся, силу дичини. Нїде й признаки лїсу не було. Саме туди йшов шлях на Брацлавське воєводство, — шлях пробитий чумаками: тут ще можна було зустріти знищені за час „руїни“ колишні оселї. Утїкачі не взяли сюди, бо тут Москалям легко було догнати їх. Вони взяли лїворуч і поїхали непробитою дорогою по такому непорушеному степу, що здавало ся і нога людська не ступала там з самого сотворіння миру. Їдучи степом, Шведи стріляли дичину або здичалих овець, яких попадало ся чимало. У декого з Шведів знайшло ся ще харчів, що захопили з собою. Очевидцї завважають, що нужда примусила їх бути ощадними і навіть скупими: усї приховували про себе здобич, яка трапляла ся. Сам король харчив ся вівсянкою. Усе війско подїлено на дві половини: одна пішла за королем, а друга за Мазепою та єго козаками. Кінні їхали верхами, з початку тільки у декого не було коний; пасовища були дуже добрі; дикий степ для коний був далеко придатнїйший, нїж для людий. Сам Мазепа їхав у колясцї з якоюсь козачкою — панею, яка, як видко, ходила за здрягнїлим старим. Гетьман, збентежений останним побоїщем, видимо доживав свого віку: він раз-у-раз лежав на подушках, ледви-ледви підводив ся на ноги, до того ж переживав пекельну трівогу, що хвилини дожидаючи московської погонї, від якої вже годї й думати відбиватись. А все таки безщастний зрадник ставав ще у великій пригодї своїм спільникам. Він знав усї шляхи по сему дикому степу; він і за молоду та і гетьмануючи, як воював турецькі городки, багато разів ходив по сему степу. Хоча не один Мазепа, а й инчі козаки, що були з ним, теж знали приміти безкрайого

степу і сим дуже дивували Шведів. Перший день утїкачі проблукали у степу за страшної спеки та з безнастанним ляком що от-от з'явить ся погоня, а над вечір кермовані Мазепою добрались до якогось болота. Вони зрадїли, бо була думка, що от після спеки можно наостанку просьвіжитись та напити ся води. Вода-ж видалась не добра, хоча жовнїри набирали її у пляшки, бо ватажки заздалегідь сповістили, що й на другий день довго доведеть ся не побачити води. Тут утїкачі простояли не більш двох годин та й то не випускаючи з рук коний, боячись заснути і втратити їх, а деякі не здолали перемогти утоми, задрімали і коні їх пішли шукати пастовища. Прокинувшись, вони мусїли пішки ловити коний, а було кілька таких безталанних, що не поспішились за від'їзжаючими товаришами і зістали ся у степу на поталу хижого зьвіря та московської погонї. Через дві години, як звернуло з півночи, утїкачі знов рушили у дорогу, не попоївши й не виспавшись як слїд. У досьвіта вони почали бідкатись, що холод, який, на дивовижу їм, дошкуляв їх майже так само, як спека у день. Як зійшло сонце, то утїкачі не переставали квапитись, а так з осьмої години така-ж нестерпима спека, як і поперед була, ба ще й гірша, хоч би тобі маленький вітрець подихнув. У обід утїкачі побачили воду і стали спочити. Вода тут була чиста, далеко смачнїйша нїж та, якою обходились на нічлїзї, та голод дошкуляв багатьох. Козаки, призвичаєні до татарського звичаю, різали коний, що відставали та не годились у дальшу дорогу, сушили на сонцї конину або клали під сїдло, щоб вона там помякшала й розігрілась; Шведи-ж гидували з такої їжи. На лихо тут не видко було дичини. Простоявши тут три години, утїкачі рушили далї і їхали до півночи.

На третїй день своєї подорожі (14. липня нов. ст.) голодні утїкачі побачили навколо себе зайцїв, диких овечок, дрохви та стрепетів. Вони почали полювати. Трава була о стільки висока, що вівцї бродили у нїй, як у лїсї, а птиця не змогла високо летїти, і козаки мало того що стріляли а то й прямо ловили їх руками. Такої здобичи вони набрали чимало, та не було дров, щоб розвести вогню. Тодї козаки показали Шведам тубольский, степовий спосіб робити топливо: вони назбирали кінського гною, швидко висушили єго, дякуючи нестерпимій спецї та, перемішавши з сухою травою й комишем,

зробили „кізяк“, розвели вогонь і насмажили собі баранини та дичини. Шведи переняли від них такий невідомий їм спосіб. Инчі козаки у густій траві знайшли кущі дикого вишняку, на яких, відповідно часови, достигала ягода. Хоч вони були й кислі, та спека й жадоба напити ся води дошкуляли гірш ніж голод, ся находка показалась дуже придатною. Їдучи дальше, Шведи, як покажуть козаки, без перестану збочували, щоб рвати ягоду у вишниках.

Потім другого дня (15. липня н. ст.) утїкачі наткнулись на шлях, що йшов з брацлавського воєводства на Вкраїну. По ньому їхали чумаки з сілю. Козаки відібрали у них сіль, щоб не дати сего необхідного добра ворогови, якому й мусїла дістати ся сіль. Вони відняли також і коний, яких татарським звичаєм теж поїли. Так оповідає сучасник, хоча нам чудно, що чумаки везли сіль кіньми, а не волами, як се звичайно вело ся.

Ось минав уже четвертий день, а погонї, якої усї так боялись, не показувалось. Московський видїл Волконського та Кропотова, посланий за Днїпро, рушив у степ, не знаючи гаразд прикмет, не попав у слїд.

Мазепа, який додивляв ся за рухом подорожі, виголосив, що вже пройшли більшу половину дороги межи Днїпром а Богом; за его порадою, Карл вирядив польского ґенерала Понятовського і свого секретаря Клїнковштрема до коменданта турецької фортецї очаківської просити, щоб той сповістив Диван про приїзд Шведів та дав розпорядок, приготовити байдаки до переправи через Бог. „Паша, — казав Мазепа, мій давний приятель і зробить задля мене все“. Паша-ж показав ся зовсїм не таким привітним, яким схарактеризував его Мазепа. Він згодив ся не ранійше, як єму пропоновано 2.000 дукатів. Тоді паша сказав, що пришле 5 суден з їжою на продаж Шведам і от на сих суднах король може переправитись. Понятовський заворотом звістив короля. А тим часом паша очаківський подав звістку до сераскира у Бендери.

Післявши у перед Понятовського, Шведи усе йшли за ним і прийшли у край трохи відмінний від того степу, який ранійш переходили. Вони дійшли до Великого Інгула — першої річки, яку зустріли після Днїпра. Ґрунт був піщаний, трави не було. Вони переправились через Інгул і доставились до Богу.

За милю до сеї ріки їм довелось заночувати. І людям, і коням стало важко. Намість доброї трави на солончаковому степу росло поганеньке зілля. Не було й води погожої. На щастє козаки знайшли маленьке жерельце, і коли залунала про се чутка, то усї Шведи кинулись туди і в одну мить забрали-б воду; отже до жерела поставлено варту, щоб заховати сьвіжої води принаймні для короля. На сему нічлїзї біля шведського табору з'явилась тічка вовків і своїм страшним завиванням викликала великий переполох. Шведи довго не тямили, що се значить.

Ранком 6. липня (16. нов. ст.) після двох годин подорожи, утїкачі підійшли до Бога, який у сему місці за кілька вже миль від свого гирла, був мало не дві верстви завширшки. На березї стояли турецькі судна з надісланими харчами турецькими. Голодні Шведи сунули купувати, та, не знаючи турецької мови, пальцями показували на те, що хтїли купити, а самі розвязували свої гаманцї і крамарі брали з відтіль, що хтїли: Шведи спостерегли, що Турки особливо кваплять ся брати червінцї. Усего навезено силу: баранини, мняса, курий, хлїба, сухарів, ріжних ласощів, кримського та грецького вина, переважно червоного, смоков, які, турецьким звичаєм, продавали ся нанизані на нитку.

Короля сповістили, що присилають тільки одного байдака, щоб перевезти самого єго та деяких панів, а для перевозу усего війска треба підождати дозволу з Константинополя. Дожидати-ж не можна було. Козаки, що шниряли по всїх усюдах, сповістили, що наближаєть ся московська погоня. Волконський, поблукавши по степу, поправив свою помилку: він втратив час, щоб наздігнати утїкачів у степу межи Днїпром а Богом, та потім попав на слїд утїкачів і наближав ся до Богу. Король знов післав до паші, покликуючись на те, що сераскір ще раньїйше обіцяв єму з єго військом захист у Туреччинї. Паша рішуче стояв на своєму. Він дозволив перевезтись тільки королеви з близькими до него, а решті Шведам заборонив давати човни. Деякі тодї-ж балакали, що очаківський паша через те властиво і не пускає Шведів, що з ними Мазепа й козаки: Турки метять ся тепер над козаками за те, що вони наскакували на Очаків. Инчі навіть підозрівали, що Турки нарочито хтять придержати Шведів і козаків, щоб видати їх Москалям

і за се одержати від царя нагороду. Тепер Шведи й козаки звернулись до крамарів, що наїхали з крамом, і обіцяли їм чимало грошей, аби вони дали човнів, перевезтись на той бік. Крамарі обминались, хтіли здерти з них що найбільше і відмовлялись тим, що не сьміють робити сего без дозволу паші. Так проминув цілий день, а потім і ніч. Ранком 8. липня (18. нов. ст.) Шведи почали грабувати човни, кидаючи одначе хозяїнам гроші за них, і поплили. Козаки перепливали вплав, держачись за хвости своїх коней. За півмилї у верх вони побачили обміль, поплили туди, а вже звідтіль їм було зручнійше добратись на той бік.

Через упертого очаківського пашу, що дурно продержав утїкачів на лівому боці Бога, не всї Шведи і козаки встигли благополучно перебратись на турецький берег. Московська кавалєрия з Волконським набігла тодї, як ще 800—900 чоловіка Шведів не встигли відопхнути ся від берега. Частину їх загнано у річку й потоплено; других, до 500 чоловіка, узято в полон і вони мусїли знов перейти через дикий степ; деякі з таких не перетерпіли утоми й померли. Були й такі, що, побачивши Москалїв, кинулись у річку та не потопились як їх голїнні товариші, а, поховавшись у комишах, пересидїли, поки не відійшли Москалї; тодї вони щасливо переплили ріку і пристали до своїх. Вдачно викрутили ся з біди і козаки, що не встигли переправитись: вони, як тільки загледїли Москалїв, зараз же подались навтїки у широкий безприютний степ; багато з них знали сей степ, а Москалї не насьмілились шукати їх там, як у морі.

Переправившись через Бог, треба було йти у Бендери. Дорога йшла недалеко від Чорного моря повздовж Днїпра. „Ми думали, — каже шведський оповідач сеї останньої подорожі Карла з Мазепою, — що тепер кінець недогодам і ми будемо переходити через залюднені місця, скрізь знаходити мемо захист та харчі. Та ще не прийшов кінець усїм нашим печалям. Знов пустеля, спека, безсонниця та нестерпимо хочеть ся пити“.

Шведи простояли під Очаковом два днї. Далї від сераскира з Бендер приїхав до Карла посланець. Сераскир писав королеви ріжні мудрі заспокоювання і запрошував у Бендери. Він прислав королеви у подарунок ріжний крам турецький

і межи инчого надзвичайно хороше шатро, якого справдї дуже бракувало королеви.

Після довгого та спокійного переходу через жаркий акерманський степ, полтавські недобитки добрались наостанку до Бендер 1. серпня (10. нов. ст.). Там королеви сповістили, що цар посилав до падишаха просити, не приймати під свою протекцию зрадника Мазепи, а видати єго цареви. Падишах усунув сю вимогу. Могамедани вважають за противне корану видавати тих, що шукають у них захисту, коли їх притискає доля. Царський посланець Толстой дурно пропонував великому муфтию 300.000 талєрів, як він сприяти ме, видати Мазепу. Цар двічі у підряд засилав до падишаха таку проханку (липня 10. та 27. стар. ст.). Подібне до того цар пропонував і своему супротивнику. Цар, приставав на мирову, як Карл відступить єму всю Інґрию, Карелїю з містом Виборґом, Естляндию з містом Ревелем, та Ліфляндию, признає Авґуста польским королем та видасть зрадника Мазепу. Такі умови доведено до відомости Карлови у Бендерах. Король відкинув їх і особливо роздрочив ся за вимогу видати Мазепу. Се уперте бажанне розгнїваного царя, як не єсть, а добути у свої руки впавшого зрадника остаточно збентежила старого. Життєва єго сила й без того вже так надірвалась від лихих випадків, які посилала єму доля один за одним, що треба було надзвичайно твердої, загартованої натури, щоб ся сила ще держалась. Тепер ся сила остаточно щезла. Сераскир привитав Мазепу ласкаво, сказав єму, що падишах звелїв доглядати єго; Мазепа-ж добре знав норови та звичаї мусульмаського Сходу. Він знав, що в оттоманськім дворцї червінцї мають величизну силу. Як що Петро, якого Мазепа знав усе ощадним, не пожалкував уже великих гроший єдине на те тільки, щоб добути у свої руки кволого старого, то Мазепа мав причину бояти ся, що не два-три упертих допоминань з подарунками і Диван звелить видати єго. Сей страх прискорив смерть хирного орґанїзму. Прибувши у Бендери, Мазепа вже не вставав з постелї і що день усе чах та чах. Умер він 22. серпня. Пускали гутірку буцїм він від ляку, що єго видадуть Петрови, отруїв себе, але ся звістка не має за собою нїякої історичної певности. Тїло єго, з розказу Войнаровського, Григорій Герцик відвіз у Ґалац і там поховано, мабуть у тамошнїм манастирі. Після шведських жерел, Мазе-

пину труну через недовгий час перевезено до Яс і там урочисто справлено похорони. Карл був на сих похоронах, віддаючи останню пошану своєму спільникови. Попереду похоронного поїзду грали королівські трубачі; труну, оббиту червоним аксамитом з широкими золотими розводами, везли на повозці, запряженій шестернею білих коней. По обидва боки труни йшли рядами козаки з шаблями наголо. Перед труною бунчужний гетьманський ніс гетьманську булаву, що блискала перлами та самоцьвітами. За труною йшла купа Українок, що пішли за чоловіками та родичами, приставшими до гетьмана: по народному звичаєви вони голосили та причитували. За ними верхами їхали два тодішні кандидати на гетьманство: невідмінний товариш та довірений Мазепи Орлик і більш за всіх родинно улюблений небіжчиком єго небіж Войнаровський. За ними їхали усі старшини. Козаки йшли з похиленими до долу прапорами та зброєю; труну українського гетьмана спущено у могилу, виготовлену у церкві, яка була за містом, і козаки в ознаку почести в сій хвилі випалили з гаківниць.

На Вкраїні й до сего часу зацілів переказ нібн то Мазепа не вмер і єго й не ховали у Молдавії, а тільки для людського ока устроєно там фіктивні похорони; сам же бувший гетьман нишком пробрав ся до Києва, постриг ся у ченці, а потім постриг ся і в схиму у Печерській Лаврі під чужим іменем і там, покутуючи гріхи, дожив віку. Ся леґенда, що переходила з уст в уста, не стверджуєть ся нїякими фактами та приміркованнями, точнїсенько так як і анекдота, яку подає фальшива істория Конїського, буцім Мазепа перед смертю звелїв принести свої папери і спалив їх задля того, щоб не виявилась участь в єго замірах таких людий, про яких нїкому не приходило і в голову. „Нехай, — каже він, — я один буду нещасним, я хтів щастя своєму рідному краю, та доля постановила инакше — на несподіваний кінець“.

Про останні хвилини гетьмана нам не зостало ся певних відомостий. Мазепа після себе лишив 160.000 червінцїв, з яких король узяв собі у позичку 40.000; після-ж других звісток, Карл же попереду пожичив у Мазепи 240.000 талярів, обіцяючи, на случай смерти Мазепи, вернути єго небожеви Войнаровському. Се причинило ся до звістки цїлком леґендарного змісту, нібн-то Мазепа, збираючись приставати до Шведа,

післав до Карла 30 возів, повних золотом та сріблом. Як не есть, а Мазепа встиг завезти з собою і кинути після смерти значний по тому часови капітал. Усе те було нїкчемною дрібницею того величезного багатства, яке він надбав на Вкраїнї за час свого гетьманованя.

Після смерти Мазепи, з королївської волї, козаки мусїли обрати собі нового гетьмана. Голоси подїлились. Два суперники стали оден супроти одного: Орлик та Войнаровський. Суперечка проміж ними доходила до того, що Орлик підозрівав Войнаровського у замірах на его житте. Тодї виявив ся ще й третїй кандидат — прилуцький полковник Горленко, свояк Мазепи по жінцї. Одначе обрано Пилипа Орлика, бо ему допоміг король шведський, який перше тяг руку за Войнаровського, та потім побачив, що Войнаровського не оберуть, бо молодий.

[Намість доволї блїдої, в традиційнім дусї висловленої характеристики особи Мазепи й его дїяльности, уважаємо відповідним уміститн замітку одного з сучасних істориків. **Ред.**].

(Репутация Мазепи в істориї зістала ся звичайно дуже неприхильна, одначе головною причиною сего була его невдача. Сучасний нїмецький історик справедливо каже: „Як би полтавський бій закінчив ся перемогою шведського короля, спосіб дїяльности Мазепи мали-б за героїчний подвиг, добре споруджений спосіб до визволення Украіни з під московської кормиги, вчинок, що сьвідчить про політичну здатність гетьмана. З морального погляду спосіб его дїяльности анї трошки не відрізняв ся від способу дїяльности волоського господаря Кантемира, що два роки пізнїш вчинив таку-ж умову з Петром, як Мазепа з Карлом XII. Мазепа закінчив свою дїяльність відповідно з загальним її характером, бувши слугою Польщі, підданим султана, васалом царя, він, з'єднавшись з шведським королем супроти Росиї, марив про самостійність. Подібно як Паткуль помилив ся в таких же мріях що до Лїфляндиї (приставши до Авґуста II.), Мазепа помилив ся страшенно що-до Украіни. За помилку, яку вчинив гетьман, рахуючи сили й спроможність, яку мали Карл і Петро, не можна дорікати. Нїхто не міг в той час вгадати результату Полтавського бою*)".

*) Брікнер (тепер проф. казанськ. универ.), Исторія Петра В. с. 448—9.

Певне, що з погляду морального особа Мазепи не може нїкого задоволити; він не перебирав приводами для своєї мети, яку-б не ставив, тому багато прикладів можна було знайти й в попередньому оповіданню, але се ще не дає права сказати, як каже сам Костомарів, що „Мазепа, як історична особа, не був заступником нїякої національної ідеї; се був самолюб в повному значінню сего слова“. Не треба забувати, що ми повинні цїнувати кожного дїяча з погляду попереду всего — єго часів. Нї ті польскі громадські верстви, в котрих виростав Мазепа, нї верстви російські, з котрими мав зносини, нї козацька старшина, між котрою він жив, не могли похвалитись міцними підвалинами моральности. Самолюбство, самі неморальні способи дїяльности панують скрізь навіть в приватнім життю, а що до полїтики, то моральні вимагання тут і не згадували ся; той же Петро не соромив ся-ж входити в умови з Мазепою про те, як би зловити шведського короля. Мазепа певне був своєкористний карєрист, але ми не маємо жадного права не признавати в єго дїяльности инчих потягів окрім самолюбних, найпаче коли ставши гетьманом, він дійшов, щоб так сказати, краю своєї карієри й саме становище звязувало єго інтереси з інтересами краю. Він і дбав про ті інтереси краєві, о скільки можна судити, тільки розумів їх не так, як маса народна. Вихований в культурі польскій, він і поступ громадський уявляв у формах подібних; шляхта для него була основою громадського ладу й поступу. Він і змагаєть ся про поступ в прямованню свого культурного ідеалу — змагаєть ся утворити родовиту шляхту з старшини, надїляє її маєтностями й привилеями. Разом він піклуєть ся про осьвіту, протеґує академію, духовенство, церкви. На єго сьвітогляд все се — було культурно-громадським поступом, що мав би піднести Украйну й поставити поруч з инчими нациями. Але український нарід не хтїв такого поступу, не хтїв виробляти свого панства й ненавидїв старшину за її змагання підгорнути під себе нарід і наложити знову ярмо панщини. Се був той гак, що загальмував громадське життє козачого періоду й привів до розкладу й знищення громадський устрій Гетьманщини, поки Мазепа держав ся московською силою, нарід корив ся, хоч і не любив єго як протектора панської ідеї, як тільки Мазепі прийшлось обернути ся за запомогою до народа — той від-

вернувсь від него, бо не мав нїякої вірн его громадському ідеалу; народним ідеалом був Палїй, справжний антипод громадських ідеалів Мазепи і в народній памяти найлїпше заховав ся епізод боротьби Мазепи з Палїєм, як вираз боротьби двох громадських прямовань. Непримирена, основна супротилежність громадського сьвітогляду старшини й народу мусила фатальним способом згубити Мазепу, як згубила Виговського й Полуботка. Зрада Мазепи не була результатом тільки его особистих самолюбних рахунків; Україна була дуже незадоволена з московської зверхности; тим часом Карл здавав ся далеко дужчим московського царя — для української ідеї наставав начеб слушний час, і її інтереси вимагали не дати перемогу Петру, від котрого ждали скасованя самих решток української автономії. Як би український нарід пішов за Мазепою, він би виграв безперечно свою справу, тільки він того не розміркував, що український нарід нїколи не піде за ним.

Поруч із сею головною причиною вже менче значінне має спосіб дїяльности Мазепи. Він справдї був неможливий. Правда, ми не можемо з повною вірою прийняти, нїби всю справу вів сам Мазепа а инчі Мазепинцї були маріонетками, що не знали навіть дїйсних умов з королями шведським і польским: сї погляди основані на словах Мазепинцїв, коли їм треба було викручувати ся з справи (се відносить ся й до головного жерела — листу Орлика до С. Яворського), і ми повинні думати, що люди, йдучи на таку небезпечність, добре знали, як стоїть їх справа. Але все таки остаєть ся фактъ, що справу сю Мазепа вів з невеликим гуртом старшини та хіба з надворним військом і до остатної хвилини свою дїяльність вів в напрямі московськім. Так народний рух звичайно не робить ся, але такий спосіб дїяльности, що витїкав не тільки з надто обережної, інтриґанської натури Мазепи („перемудрив!“), а й із зовсїм реальних обставин (пригадаємо страшенно розвинені на тодїшнїй Українї доноси, сю страшенну громадську деморалїзацию, в значній мірі утворену впливом московським), але се була причина другорядна; хоч би Мазепа попробував вести справу й на ширшу руку, се не привело-б до нїяких добрих результатів, поки не була усунута стїна, що відгорожувала старшину від народа, а справу народну без народу робити було вже не можна).

У всій російській історії ні одна січа не мала таких важних наслїдків, як полтавська. Небезпечність була надзвичайно велика. Як би, як і сподївав ся на се Карл, Українці спокусились обіцянками свого гетьмана та славою північного побідоносця, то Петрови не здолати-б свого суперника. І коли хто дійсне спричинив ся до спасення Росії, то се — нарід український, хоча сей бік справи до сего часу не осьвічувано як слїд. Нарід лишив ся вірним до царя навіть не через побожне почуттє до монарха, а просто через те, що межи двома нещастями треба було вибрати менче.

Тим часом дальша історія показала, що московський уряд, ще менче ніж московські історики, оцїнували у сій справі розсудливість Українців та їх прислугу, яку зробили вони московській державі. Зрада Мазепи ні у якому разї не могла заплямити український нарід, який у протяг 20 років так не любив сего гетьмана, що останнїй повинен був захищати ся московськими стрільцями та жовнїрами, яких насилали єму з царської ласки. Український нарід слїд було цїлковито увільнити від тої плями, що впала на Мазепу: нарід не пішов за Мазепою. Нарід не загубив цїлком згадки про Мазепу, та що се за згадка? У народних піснях та переказах — се якась зла, ворожа істота, се навіть не чоловік, а якась лиха, проклята сила: „Проклята Мазепа!“ Більш за все у народній памяти збереглась єго боротьба з Палієм: Мазепа сам хоче скинути з престолу царя і набріхує на Палія. Палія засилають чи зачиняють до вязниці, та небавом виявила ся злоба „проклятої Мазепи“. Палїй, хоча вже й немощний старий, визволяєть ся і побиває Мазепу. Сама полтавська побіда, після народного сьвітогляду, приписуєть ся Палієви. А все таки Мазепина зрада лишила надовго, як що не на віки, підозрінне московського уряду що до української народности. За усю решту царювання Петра що до Вкраїни спостерегаєть ся обережність, яка нераз переходить у надужиття. Скоропадського, що заступив місце Мазепи, недовіре зверхнього уряду так притиснуло, що він мусїв терпіти нарушенне своїх прав, які надавав єму закон. Після смерти Скоропадського єдине тільки цїлком справедливе та законне клопотанне про вибір нового гетьмана закинуло Полуботка та єго товаришів у неволю і спричинило ся до фальшивого погляду, буцїм-то весь нарід не хоче мати геть-

мана. Після сего у протяг багатьох років заставляли Україну кермувати ся без виборного уряду окремо заведеною „малоросійською коллеґією“, яка головним чином складалась з Москалїв, що мало знали український побут та мову. З'явленнє обраного гетьмана в особі Апостола було тільки коротким переривом. Так було до вибору за гетьмана Розумовського за царицї Єлисавети, яка однак тільки особливою прихильностю до роду Розумовських, наче-то пошанувала старий звичай. За Катерини II. московська державна полїтика вважала остаточне невідповідним її замірам, задержувати окремий гетьманський устрій. Сей устрій справдї мав поруч з гарним дещо й таке, що вже віджило свій вік і вимагало остаточної відміни. Чи-ж розпочато такі відміни на користь народови? Як що й були, то мало, — навпаки, задля полїтики ужито було відомого правила: divide et impera. Побоювали ся, щоб скасованнє порядку, до якого країна навикла вже віками, не викликало заколоту і от виробили нечуване на Вкраїнї „дворянство“. Поспільство закабалено сему тільки що вигаданому дворянству, і нарід таким чином розбив ся на дві верстви, що цїлком розходять ся у своїх інтересах. Правда, що зародок такого устрою істнував ще раннїйше у відносинах богатих дїдичів та осївших на їх землях сїромах. Та то були над'ужиття, на які й дивили ся яко на злочинство, а за нового ладу сї над'ужиття набули силу закону й Україна як і вся решта Росиї надовго загрязла у гидотї кріпацтва, від якого полекшало трохи не так давно. Окрім того Москалї, не вважаючи навіть на царські укази, які доводили, що Українцї не встрявали в подію колишнього гетьмана, не забували Мазепиної зради і згадка про неї накидала тінь підзору на усї пришлі поколїннн. Москаль, розсердившись на Українця, перш за все вважає потрібним згадати Мазепу і вираз: „хахол — Мазепа“ задержав повну свою силу й до наших часів. Навіть за останні близькі до нас часи, до чого, як не до згадки про Мазепу та его зраду, можна віднести гнобительство „україноФілів“, — підзор, що у замірах дати українській людности вихованнє з задержанням рідної мови та своєї индивідуальности, у бажанню лїтературним шляхом виробити рідну українську мову — заховуєть ся якась таємна полїтична вигадка, шкодлива задля державної цїлости Росиї?

*

Все се — прямий наслїдок не зовсїм зрозумілих адмінїстрациєю та лїтературою відносин українського народу самого до себе та до своїх сусїдів за часів Мазепи.

МАЗЕПИНЦЇ.

Глава І.

В історичній моногрaфії „Мазепа“ було зазначено, що замір, зрадити царевн Петрови і перейти до єго ворогів, не виробляв ся і не настигав на протягу багатьох минулих років, а виник під впливом імпонуючої вдачі Карла XII. Він вже знївечив короля польского Авґуста, спільника Петрового, і лаштував ся вчинити розправу з своїм останним ворогом — московським царем. — Вся Европа засилала до короля шведського привіти з бажаннями вдачи і на далї. — Сам Петро вже тратив надїю на вдачу і просив мира; але гордий витязь мирити ся не хотїв инше, як на умовах, які принижали Росию. Трудно було й надїятись, що слава шведського короля швидко потемнїє. Король шведський оголошував заздалигоди королеви польскому Станиславу, якого він й настановив, що має замір, повернути Польщі, як побідить Петра, ті краї, які відібрала від неї Росия. У сїм числї країв лїчила ся й Україна, якою кермував Мазепа, яко гетьман війска запорожського. Легко було розміркувати, що краще було, замість невільного сполучення з Польщею, заздалигоди висловити бажанне сполучити ся з нею з доброї волї. У тогочасних Українців культурних, що одержували всї початки розвитку не инче, як від Польщі, або з підмогою Польщі, вже давно засїли в голові принципи знаменитої умови гадяцької з її князївством руським, що не вдало ся, з її самостійностю України, звязаною федеративно з Польщею. Нарід український не прийняв сеї умови, задля того, що кожного справжнього Українця відвертала від неї одна думка, про яке небудь єднанне з Поляками, запеклими ворогами; гетьмана Івана Виговського, що зложив сю умову, прогнано, а єго товариш і, як нам здаєть ся, справжнїй автор свої умови, Юрій Немирич, заплатив за него життєм. З другого боку і тогочасні Поляки сю умову вважали за не-

вигідну для своєї шляхотської Речи Посполитої і сами, з самого-ж початку, допомагали, щоб її не виконано. Однак же, згодом, Поляки спостерегли свою помилку і почали розуміти, що через сю умову найлїпше вдержати в звязку з Річю Посполитою південну Русь, яка відходила від неї, і тим захистити вітчину свою від неминучого і швидкого роздїлу. А й тодї вже було видно, що вже як почали від Речи Посполитої відпадати одні землї, то згодом почнуть і другі відпадати і, на останку, прийде той страшний час, коли вся Річ Посполита розібєть ся на шматочки. Щоб відвернути від своєї вітчини грядущі біди, Поляки почали мирволити бажанню козацькому, бути самостійними в федеративному звязку з другою державою, й тільки бажали, щоб ся держава була Польща, і виставляли козакам умову гадяцьку як ідеал бажаний Украïнї; а як приходило ся заводити сей ідеал до життя, то тодї вони пильнували в сїй умові лишити тільки те, що було добре для них самих, і викинути з него те, що було їм не до мисли. Так трапило ся за Дорошенка, коли Поляки згодили ся помирити ся з ним на підставі умови гадяцької а потім розміркували, що краще зійти ся з Ханенком, що змагав ся з Дорошенком, бо Ханенко приставав на згоду, викинувши з гадяцької умови те, що Поляки вважали незручним для себе. По правдї кажучи, головний зміст умови гадяцької, тоб то федеративна автономія Украïни, принципіяльно не була противна Украïнцям. Богдан Хмельницький, що визволив козаків від шляхоцького панованя, не тільки не суперечив федеративній ідеї, але покладав її в підвалини пришлого політичного поступу Украïни. Як ми пригадаємо, чого Богдан Хмельницький вимагав від послів Речи Посполитої, які прибули до него після першої побіди его над Поляками, то побачимо, що сї вимагання були вельми обмежені й в обрисї складали ся з того, що більш релїєфно було сформовано у гадяцькій умові. Випадки, що трапляли ся після сего, Хмельницького і взагалї всїх Украïнцїв навчили, не йняти віри Полякам і шукати спілки і запомоги і у других, але підвалиною лежав все той же принцип. Украïнцї добре розуміли, що ні їх внутрішні сили, ні ґеоґрафічні умови становища їх краю та їх сусїдства не дадуть можливости, скласти з себе автономічно-окреме, ні з ким не звязане царство, але їх автономія тільки може тримати ся єднанєм з другою державою,

так, щоб се єднанне підтримувало ся користю для обох боків, бути у такому звязку. Такої держави не було і незалежність України в федеративнім звязку з другим тїлом полїтичним лишила ся тільки ідеалом й Хмельницького й після него на долю всїх его земляків, яким їх кругозір розумовий дозволяв думати про полїтичний устрій їх вітчини. Хмельницький пробував спорудити федеративний звязок то з Туреччиною, то з Московськии царством, то навіть з тою-ж Польщею, якби тільки ся Польща могла хоч трошки змінитись. Неможливість упорядкувати справи з Турками, яких Українцї бояли ся, нї з Поляками, яким Українцї не йняли віри, примушувала їх вважати лїпшим звязок з московським царством та з его народом, що здавав ся з Українцями одної породи і одної віри. Як би царство Московське до федеративного ідеалу Українців віднесло ся спочуваючи тай до того щиро, то напевне нїхто з Українців й не помислив би проміняти Москву нї на Польщу нї на Туреччину й, певне, нї на яку иншу державу. Але полїтика московська не згоджувала ся з таким ідеалом, і прилученнє України до Московського царства розуміла не инше, як повертаннє вільних козаків в рабів царських, — так, щоб прищепити до Українців народність московську і так злити їх з народом Московського царства, щоб знищити їх власну особистість, щоб не уявляло ся ріжниці нї в адмінїстрації, нї в метах внутрішнього життя громадського, й щоб всякі особистости етноґрафічні зарівняли ся. Такий був ідеал полїтики московської у відносинах до України, як остання була сполучена з Московською державою, — ідеал, з яким часто й густо практичний розум велїв ховати ся, але який раз-у-раз сьвітить ся наскрізь і яким раз-у-раз гидують Українцї всїх верств та маєтностий. Проти сего ідеалу московського стояв, мовляв, рубом другий типічний ідеал, який було вироблено попередньою істориєю України, — ідеал федеративного звязку. Але з ким міг виникнути такий звязок після того, як держава московська, що прийняла Україну в лоно своє, знати не хотїла того, чого бажала Україна? Певне, з тим, хто згодив ся-б прийняти Україну з щирим наміром, поважати її федеративний ідеал полїтичний. Але такого спільника не було; доводило ся терпіти московську владу, особливо, коли вона ставала могутна.

Щасте Карла XII. наводило на думку, що сила царства

московського швидко схибнеть ся й сама доля пришлими обставинами покаже Україні, що настає час, самій про себе дбати. Мазепі, що був покоєвим у дворі короля польского Яна Казимира, котрий свого покоєвого посилав на Вкраїну як аґента королівського, коли йшло питанне про таке чи инче затриманне України під урядом Речи Посполитої, не міг бути більш бажаним инший ідеал сполученя України з Польщею, як не на основі більш-менч близкій до умови гадяцької. Але в своїх зносинах секретних з Станиславом Лещинським і его протектором, королем шведським, віддаючи Україну Польщі, а собі вимовляючи удїльне князївство у Литві, Мазепа мусїв ховати ся з сим від Українців, а тим часом підбурювати їх проти держави московської, щоб, як прийде час, вони були готові пристати до его заміру. Він їх вабив мрією незалежности. Дотепних піддати ся таким мріям було доволї, принаймні, поміж тогочасними ґенеральними і полковими старшинами та військовими товаришами, з яких складала ся в краю інтелїґентна верства, яка більш-менч розуміла полїтичні питання. Мазепа з самого початку свого гетманованя, пильнував прихилити сю верству до себе, — і за се через увесь протяг двайцяти двох річного его гетьмановання сего гетьмана ненавидїли прості люди й убогі. Мазепу вважали заступником і прихильником свавольства значних та їх знущення над простими та вбогими людьми. Нї один гетьман не надавав стільки унїверсалів на маєтности, потім потверженых грамотами царськими, нїхто через се на Вкраїнї не наплодив стільки, як Мазепа, так званих панів, віддаючи в їхню волю поспільство, що мешкало на їх землях. Гетьман Мазепа в багатьох своїх переписках у приказ часто обвинувачував простий нарід український (поспільство) в прихильности грабити панів і взагалї заможних людий, і тут же усував певність звісток, буцїм пани-володарі маєтностий знущають ся та мудрують селян, що мешкають на їх землях. Нїби, щоб помстити ся над Мазепою, поспільство українське стало проти него у саму трудну для него хвилину. 1708. р., як тільки поміж народом рознесла ся чутка, що гетьман зраджує цареви і переходить до ворогів царськых, у рїжных місцевостях почали ся бунти проти старшин й замайнуло трохи пограбити та побити значних та заможних людий. Так, між инчим, трапило ся у Полтаві. Сотник пол-

тавський Зеленейський привіз у Полтаву звістку, що Мазепа переходить до Шведів. Зараз же у місті почали сходитись купами селяни околичних сіл та хуторів і гукати, що от, на останку, прийшла пора вибирати старшину і усіх значних та заможних; від сего все, що було там значного та заможного, бігло шукати собі де инде й приставали до Мазепи. На всій Гетьманщині таких, може, набрало ся-б далеко більш, ніж скільки їх з'явилось, як би Мазепі не довело ся мати діло з царем дуже розумним і енергічним, яким був Петро І. Але партия Мазепи не розросталась ще й через те, що Мазепа й не пильнував про її розвиток. Як всі еґоісти, Мазепа бояв ся за свою шкіру, був вельми обережний й сам себе не дуже то переконав у можливости досягнути своєї мети, та у дійсности вибраних засобів. Та й часу було у него мало, бо й самий замір зрадити Петрови у него виник не раніш, як за рік до випадку. У своїх плянах Мазепа признав ся небагатьом з тих, що через що небудь стояла до него близько, — й то більшість була або родичі або свояки. Багато ґенеральної та полкової старшини й не знало про єго замір. Через се й число тих, що брали участь, щоб ухилити ся від царя, було невеличке. Правда, ми майже не можемо подати хоч в приближеню числа, що хоч трохи підходило би до дійсного, тим більш, що ті, що спершу так чи инакше підпирали єго, а потім попали ся у руки царського правосуду, або заздалигоди й самі запобігали амнестиї царської, звичайно вдавали з себе людий, що не знали дійсних замірів Мазепи; вони каяли ся у тім тільки, що корили ся гетьманови і повинні були йти туди, куди він їх вів, або посилав, не насьмілюючись навіть допитувати ся у него про заміри єго на далі. Були й такі, що спершу з почуттєм пристали до замірів свого гетьмана, але опісля, помітивши, що на щастє розпочатого не можна надіяти ся, завчасу заховали ся і прикидали ся, ніби ні про що не знали і нїскільки не спочували тому, що було прикрим цареви-державцю. Певне, що тепер нїхто не має сили відкрити таких, а таких то напевне було вельми багато. Можемо, виходить, балакати тільки про тих, що як стали спільниками і однодумцями гетьмана Мазепи, то вкупі з ним й утїкли після полтавської сїчи, або про тих, що самі признали ся чи з волї, чи з неволї — у своїм сполученню з Мазепою. Про таких тільки осіб ми й подамо

тепер відомости, які набрали з офіціяльних та приватних архівів. Про спільників гетьмана Мазепи, яких було відкрито, найбільш нам відомими стали ті, над якими чинили слїдство й суд. Се відбувало ся у Лебединї, де була головна кватира царська у кінцї 1708 і з початку 1709 років. „Істория Русів", яку приписують білоруському архиєпископу, Георгію Конїському, оповідає, буцїм у Лебединї відбували ся страшні кари на смерть і загинуло безлїч Украïнцїв, не тільки справдї винних, але й невинних, яких було покарано на смерть ради одного сумлїння. Ся звістка зовсїм відповідає суворости Петра, що без усякої жалости карав на смерть полїтичних злочинцїв і своїх ворогів; але ся звістка досї не може бути перевірена й підтверджена ничими, певнїйшими жерелами. Опріч того в „Істориї Русів" подаєть ся звістка, що скараних на смерть ховали на окремім кладовищі, яке нарід назвав кладовищем гетьманцїв, але у трийцятих роках сего віку ми зустрічали старих дїдів лебединських, питали їх і вони нам відповідали, що нїчого схожого на се вони не знають і нї про яких гетьманцїв, похованих десь у Лебединї не чули.

На превеликий жаль ми під рукою не мали усїх дїл, які чинили ся у Лебединї; може вони де й лишили ся, але чекають щасливого, котрому на роду написано буде знайти їх. Нам тільки відомі уривки з посьвідчень деяких осіб, що судили ся там і приговори над сими особами, які лишили ся поміж дїлами Архіву Юстициї та дїлами Архіву Чужоземних Справ; але се другорядні й третьорядні дїячі; дехто був на горло каранний, дехто післанний на роботи каторжні, а єсть й такі, яких доля зовсїм невідома.

Глава II.

У останнїй день самої полтавської сїчи деякі з Мазепинцїв заздалигоди вже розміркували, що Карлова справа буде програна, і прибули у стан царський принести каяттє. Всї їх показання на перший погляд уявляють ся нещирими; добродїї, що писали їх, пильнували виставити себе жертвами, яких оду рено і примушено силоміць, й бажали виправдити свій вчинок незнанням секретних замірів свого гетьмана, котрого вони по-

винні були слухати відповідно царський волї. Викрутки їх не помогли їм. Срок, який цар назначив 1708 р., щоб прибути у стан царський й напевне дістати амнестию, скінчив ся давно. Добре було знати, що вони прийшли з повинною з потреби. Милостю царською для себе вони повинні були вважати вже й те, що утїкли кари на смерть, яку замінено засланнєм.

Указом з 8. серпня 1709. року було постановлено: ґенерального судю Чуйкевича, ґенерального осавула Максимовича, полковників Зеленського, Кожухівського й Покотилу, Антона Гамалїя, Семена Лизогуба, писаря Гречаного і канцеляристу Григоровича відпровадити у Москву, щоб оселити на засланнї у ріжних містах. Але вони лишали ся на Вкраїнї у тюрмі до квітня 1711. року. Тодї Ґоловкін написав до гетьмана Скоропадського, щоб їх відпровадили у Москву і з ними вкупі вислали-б їх родини. Ґоловкін додав, що, о скільки памятає, був ще хтось „семий“ якого теж слїд відпровадити у Москву, але єго імени у Москві не памятають, і вимагало ся прислати теж і сего „семого“ з жінкою і дїтьми. За сего „семого“ у Москві вважали якийсь час Гречаного, але опісля довідали ся, що то повинен бути Кожухівський, якого вже відряджено на Сібір; лишало ся привезти до него єго жінку, але се була річ неможлива, через те, що єго жінка ще попереду вмерла.

Міста українськї, що з неволї приставали до Мазепи тодї, як до них приходило військо шведське, зараз же при першій нагодї поспішали засилати до царя суплїки про амнестию. Останним містом, що опізнив ся з таким заявленнєм каяття, були Лубни. Суплїку про амнестию було надіслано до гетьмана Скоропадського тільки 27. серпня 1709. року, за підписом полкового обозного Павла Мартосенка і кількох сотників лубеньского полку. Найпевнїйшими прихильниками Мазепи і запеклими ворогами царськими були запорожцї. Сей нарід, як сьвідчить вся єго попередня істория, раз-у-раз відзначав ся величезною несталостю і також легко міг збаламучувати ся, як, збаламутившись і закипівши, заспокоюють ся і принишкнуть. Як Мазепа пристав до Карла XII. і єго підручника Станислава Лещинського, то пильнував прихилити до свого боку запорожців. Запорожцї вагали ся. З початку між ними була нечислена партия, що наважилась очевидячки віддїлити ся від

православного царя. Але рішучі і суворі міри, яких ужито царським урядом проти запорожців, роздрочили їх до останнього. Цар Петро якось особливо їх не любив і до них відносив ся безжалістнїйше, нїж до злочинців з Гетьманщини. Не доволї було страшного руйнования Сїчи і погонї за запорожцями, що розбігли ся по днїпровським плавням, де відзначав ся лютостю Галаган, колишнїй сїчовик, котрий кровю попередних своїх товаришів хотїв змити перед царем своє недовгочасне прямованнє за мріями, що виставив Мазепа. Багато сїчовиків-лицарів, як няти віри запорожцям, тодї загинуло від запеклих мордовань. Але й сего всего було мало. Після того, як Шведів побито біля Переволочної, відбувала ся нова різня тих запорожців, що завчасу не встигли перебрати ся за Днїпро. Навіть не милували й тих, що самі зіставали ся й прибували з каяттєм; історик шведський з особливим жахом у своїм оповіданю відзначив кари їх на смерть. Й на другий рік без милосердя карано запорожців. З тих, що піймав Галаган після зруйнования Сїчи, гетьман Скоропадський, виконуючи царську волю, звелїв скарати на смерть десятого, а останних на віки заслати на каторжні роботи; але й опісля, коли миргородський полковник ще піймав ватагу запорожців, що наважились напасти на Кременчуг, вищий уряд звелїв гетьманови скарати на смерть двайцять чотири чоловіка. Звичайною карою над запорожцями було, садовити на кіл. Але всї жорстокі заходи тільки більш розлютовували тих, що ще лишали ся живими. Тодї запорожцї складали одну військову з Українців силу, готову бороти ся за дїло, розпочате Мазепою. Запорожцї, як зруйновано колишнє їхнє гнїздо, заснували собі нову Сїчу на гирлї річки Камянки, що зливаєть ся з Днїпром, нижче того місця, де попереду була Сїча. Там запорожцї мешкали до 1711. року, коли Петро, що нищив саме істнованнє запорожців на сьвітї, звелїв гетьманови Скоропадському та ґенералови Бутурлинови зруйнувати їх новий захист. Тодї запорожцї вийшли за кордони московської держави й оселили ся на татарській землї в Алешках, таки на Днїпрі, і там пробули до 1734. року. Лишившись без Мазепи, запорожцї служили Орликови, якого після Мазепи признали гетьманом всї ворожі до Росиї Українцї, — і признали короля шведського протектором України.

*

Орлика, що був за Мазепи ґенеральним писарем, обрали за гетьмана в квітні 1710. року. Обирали его запорожці і купка українських втїкачів, що пішли за Мазепою після погрому полтавського. Тодї новообраний гетьман зложив з тими, що его вибрали, умову або статї на зразок того, як раз-у-раз і попереду, коли вибирали гетьмана, то й ухваляли статї, або постанови, на підставі яких новий гетьман повинен був правити. Певне, що в істориї не вельми значними і важними можуть здати ся статї, які було ухвалено при виборі за гетьмана Орлика, через те, що нового гетьмана вибирано на чужинї, не всїм козацтвом і не з волї всеї Украïни, — его обрала тільки купка людий, що тїкала від вищого законного уряду. Все-ж таки, сї статї знамениті своїм змістом, як вислов полїтичних бажань тогочасних старшин громади.

Властиво кажучи, сї статї й укладали ся з запорожцями, через те, що на виборі Орлика гетьманом, запорожцїв певне було більш, ніж втїкачів українських. Межи останніми, опріч Орлика, головними крутїями були тодї Войнаровський, небіж Мазепи, суперечник Орлика, полковник прилуцький Дмитро Горленко; два брати Ломиковські, Хведір Мирович, Клим Довгополенко, три брати Герцики: Грицько, Іван і Атанас, Нахимовський і Третяк. У своїй умові Орлик балакав до своїх земляків далеко відкритїйше і простїйше, ніж Мазепа, котрий раз-у-раз бояв ся, щоб про его заміри секретні попереду слушного часу не довідав ся уряд московський, раз-ураз прикидав ся і таїв ся від тих, що були коло него. Пришлі подїї показали, що Мазепа усеї правди не казав навіть тій невеликій купцї українських старшин, яким, здавало ся, переважно йняв вірн. Орлик же сьміливо й просто висловлював, чого він бажав Украïнї і який лад, на его погляд, для неї буде потрібним, як доля благословить визволити її з під держави Московскої. За Мазепи не робило ся нїчого такого не тільки очевидячки, але й секретно. Гетьман Іван Степанович Мазепа вимагав повного довірія до его розуму і безумовної покірливости своїй волї. В умові, яку зложено на виборі Орлика, висловлено, що перші гетьмани війска запорожського надавали собі самодержавної влади і через те надвередили стародавний лад, права і вільности військові, що робило ся громадянським тягаром. А тепер ґенеральні старшини і кошовий війска низового запо-

рожського, пробуваючи під протекцією короля шведського, „щоб виправити і поновити залишені права свої“, постановляли розпорядки, на які повинні завважати і новообраний гетьман і єго наслїдники, гетьмани війска запорожського. Діставши визволенне Украіни з „невольничого ярма московського“, гетьман признавати ме православіе пануючою вірою і не попускати ме вкоріняти ніякої инчої віри на Вкраіні ні очевидячки, ні секретно, а найбільш зловірія жидівського, але пильнувати ме, щоб „до віку цвила єдина православна церква східна, під залежностю від царигрaдського патриярха, з поширеннѐм осьвіти поміж вільними синами Украіни“. Украіна з кордоном по річку Случ від Польщі, який кордон проведено ще за гетьмана Богдана Хмельницького, на все повинна вважати ся самостійною державою під вічним протекторством короля шведського і єго наступників, які будуть ії боронити і не дозволяти муть нїкому порушати ії кордони, як і ії права та вільности; — король шведський, як мирити меть ся з московським царством, настоїть, щоб Москва вернула всїх Украіниів, які дістали ся їй у воєнну пору і покрила всї втрати та шкоди, які вчинило у сторонї військо московське.

Що до внутрішньої полїтики, то у сїй умові проєктовано такі постанови. Деякі попередні гетьмани, — згадувало ся в нїй, — надали собі і підвели під закон право: так я бажаю, так я й велю. Звідсїля виникали усякі порушення прав та вільностий і тягари поспільству. Щоб сего на далї не було, укладаєть ся такий лад головного уряду: коло гетьмана значнїйшими порадниками будуть старшини ґенеральні і полковники, але, до того, з кожного полку вибирати меть ся одна особа, порадники — старі значні і поважні козаки, і без загальної волї такої ради гетьман з власної волї не мати ме права ні починати, ні рішати, ні виконувати, яке-б нї було, уложенне. Що року назначають ся три з'їзди, народні або ґенеральні ради — перша під Різдвяні сьвятки, друга на Великодних сьвятках і третя — на св. Покрову. На сих радах ґенеральних брати муть участь не тільки знаки ґенеральні і всї полковники з своїми старшинами полковими та сотниками своїх полків, але й усї порадники ґенеральні, що будуть вибрані з полків, а також і посли війска запорожського низового, яких будуть присилати по ордонансу гетьманському на зазначений

час. Старшини і ґенеральні порадники повинні шанувати свого гетьмана, як свого начальника, але мають право прилюдно виговорювати на раді гетьманови, і гетьман сим не повинен ображати ся. Щоб не дати на пришлий час гетьманам можливости чинити, як самі знають, розправи військового скарбу, знов настановляєть ся служба підскарбія ґенерального, яка істнувала попереду і яку згодом залишено; єго мали вибрати з значних, заможних і поважних осіб, щоб кермувати військовим скарбом, млинами і всякими статтями доходів, які належали до скарбу військового. Єму повинні корити ся полкові підскарбії: їх у кожному полку буде по два; їх будуть вибирати полковники, полкові старшини з посполитою ухвалою" теж з значних і заможних осіб полку свого, щоб доглядати полковий скарб і усякі жерела єго доходів. Всї чини війска запорожського повинні бути виборними і як би трапило ся яке злочиньство, що вони утворили-б, належать до розправи суду ґенерального, а без приговору сего суду по своїй волї гетьман нїкого не може карати. Нї гетьман, нї підручні єму козацькі значні люди, як великі, так і малі, не мають права упорядковувати роботи козаків і посполитих людий, які не належать просто до їх урядів. Скасовують ся посесиї і стациї, щоб удержати охочокомонні полки, компанїйські та сердюцькі, як корпорациї, що були тягаром поспільству, а замість них, щоб не з'убожити скарб, що від такої відміни понесе шкоду, на раді ґенеральній буде учинено розправи.

Вкупі з сим пильнували, щоб вдовольнити стародавні претенсиї Запорожа. Скінчивши щасливо війну, гетьман мав пильнувати, щоб зруйновано було фортеци, які побудовано урядом московським на ґрунтах, що з давних давен належали до низового війска запорожського, щоб Трехтемирів з шпиталем, де удержували ся вельми старі і покалїчені козаки запорожські, з перевозом на Днїпрі відійшов до Сїчи запорожської, щоб міста: Переволочна, Келеберда і млин на річці Ворсклї відповідно колишним правам і привилеям товариства сїчового, зістали ся низовому війску запорожському і, на останку, щоб Днїпро, з усїма рибними промислами на всему протягу єго від Переволочної до Очакова, виключно належав до низового війска запорожського. Се були статї, за які ранійш змагали ся Сїч та уряд гетьманський. Пущено їх на користь запорожцїв через

неминучість, через те становище, у якому був Орлик, якого обрали за гетьмана на чужині утїкачі, й котрий за собою не мав нїякої активної сили, опріч сїчовиків.

10. мая, того-ж таки 1710. року, умова ся була затверджена королем шведським Карлом XII., яко протектором, якого признали Українці. Хоч своїми посланіями король шведський і пітримував у запорожців надїю на запомогу з Туреччини, хоч і справляв хана кримського допомагати козакам-ворогам Росиї; але через зміни, які відбували ся тодї у дворі цариградському, довго не міг одержати звідтіля обіцяних гроший, щоб роздавати запорожцям. Королеви шведському їх привезено тільки у осени і Карл XII. кликав до себе запорожців, забрати надіслану підмогу. Тодї було проєктовано, щоб Орлик вкупі з запорожцями, з запомогою від кримської орди, рушив у похід, маючи на метї відібрати від держави московської Україну. Між ханом кримським та Орликом з запорожцями уложено умови. Хан з усїм своїм ханьством брав на себе обовязок хоронити єднанне з військом запорожським таким чином, як колись-то уложено було єднанне Богдана Хмельницького з ханом кримським Ислам-Гиреєм, без жадних претенсий панувати над козаками і землями українськими. Хан тільки повинен був визволити козаків з під держави московської і у час походів військових рішуче заборонити своїм Татарам, брати ясир з народу українського і руйнувати церкви на Вкраїні. Була думка визволити вкупі з Гетьманщиною з під держави Московської Україну Слобідську і її прилучити до Гетьманщини, й коли-б се не вдалось, то допомагати, принаймні, Українцям, які мати муть охоту виселяти ся звідтіль у Гетьманщину. Думалось розпочинати дїло разом і на правобережній, і на лївобережній.

Після таких умов, у марцї 1711. року Орлик з білогородськими та буджацькими Татарами, що були під начальством султана, сина хана кримського, рушив на правобережну Україну, з запомогою хана, котрий тим часом повинен був йти з ордою на Слобідську Україну. З Орликом ще йшла ватага Поляків, що признавала за короля польского Станислава Лещинського і служила шведському королеви. У них були ватажками воєвода київський Осип Потоцький та пан Галецький. Вперед було післано аґентів з бунтарськими листами, якими Українців

переконували, повстати проти уряду московського. Такого-ж змісту Орлик післав і до гетьмана Скоропадського лист, переконував повстати з ним за одно проти Москви, маючи надію спорудити на Вкраїні вільну, ні від кого незалежну річпосполиту, обміркувавши, що инакше вітчина попаде у таку руїну, що будучі покоління, жахаючись, пригадувати муть долю своїх прадідів. „Як що вас, — казав Орлик у своєму листі, — зупиняє знак, який я ношу тепер, то будьте певні, що я, на користь загального добробиту, передам єго вам, як старшому, маючи надію, що й ви не схочете мене згубити, щоб самому отримати нагороду за власне піклованнє та працю. Не йміть віри тим, що пічнуть казати, буцім Порта Отоманська думає панувати над Україною. Ні. Снятельна Порта, єго величність король шведський і хан кримський вже між собою умовили ся, щоб Україна ні від кого не була в залежности васальній, але на віки була-б державою незалежною.

Ні лист Орлика до Скоропадського, ні єго унїверсали, які розіслано по лївобережній Україні, не зробили жадного впливу. Скоропадський проти Орлика на правий бік Днїпра вислав ґенерального осавулу Бутовича, а сам з царським ґенералом Бутурлиним виступав проти хана кримського. Унїверсали Орлика, які дійшли до полку переяславського, палив кат. Однак же, через те, що цар тодї взагалї мало йняв віри покірливости Українцїв, звелїв, остерегаючи ся, зібрати у Глухів жінок усїх полковників, щоб вони були порукою певности своїх чоловіків, а щоб схоронити дїйсну мету такого розпорядку, самому гетьманови і всїм значним людям старшини ґенеральної було наказано лишити своїх жінок у Глухові, нїби для безпечности.

Як на лївобережній Україні унїверсали Орлика не зробили жадного впливу між обивателями, то не без впливу лишили ся вони на правобережі. У Черкасах, Каневі, Мошнах та деяких містах полку білоцерківського, а також мешканцї полків корсуньского і уманського прихпляли ся до царських ворогів. Син полковника богуславського Самусь прибув до Києва і сповіщав, що мешканцї рвуть ся до Орлика. Ґенерального осавулу Бутовича, якого було вислано проти Орлика під Лисянкою побито і узято у полон. На сего чоловіка тодї падало підозрінне непевности. Якийсь Жадкович післав на него донос.

У кінці сїчня 1711. року Ґоловкін писав до Скоропадського, що краще-б було Бутовича змінити на иншу особу, більш певну. Тогож таки 1711. року, після замирення Прутського, у вересні, Бутовича визволено з неволї і він сповіщав про заміри Орлика, знов розпочати війну вкупі з ханом кримським.

Дїло Орликове, після побіди, яку одержано над Бутовичем, котрого вислав Скоропадський, пішло ще лїпше: міста ёму піддавали ся одно за другим без бою. У руках царських лишала ся одна Біла-Церква, та деякі місточка білоцерківського полку. Орлик обложив Білу-Церкву. Опріч Татар, з ним там був і кошовий з запорожцями. Сїчовики вже встигли забрати нижний город, збудували там шанцї і збирали ся громити верхний город або замок. Ёго боронили царські сили з головою їх бриґадиром Анненьковом та вірні цареви білогородські козаки. Обложені зробили напад у ночи, заволодїли шанцями запорожськими і прогнали запорожцїв. Орлик відступив, не взявши Білої-Церкви. Поляки, що допомагали Орликови, й були з ним під Білою-Церквою під начальством Галецького, відійшли на Полїссе, а Татари, не слухаючи Орлика, розсипали ся загонами і почали по українських селах брати ясир. Швидко сам Орлик теж пішов за Днїстер, звідкіль прибув на Вкраїну. Тодї Орлик написав лист до короля шведського, де поясняв, що винні за невдачу розпочатого — лукаві спільники — Татари; на супротив договору Орлика з ханом кримським, вони брали у неволю мешканцїв і варварськи руйнували край, а се було вже тодї, як сей край мав по своїй добрій волї піддати ся ёму, Орликови. — Султан, що був з Орликом коло Білої-Церкви, несподївано з ордою своєю утїк до Богу; Орлик побіг за ним, благав спинити ся, прохав лишити з ним хоч частину орди, — хоч 10.000, — султан обіцяв, але не додержав обіцянки. Татарські мурзи не завважали на мову Орлика та ёго старшини, що цитували умову з ханом, розпустили свої чамбули на всї чотири сторони по українській землї. „Яких жорстокостий, про які й не чули під місяцем, не вчинили тодї дикі Татари! — висловлюєть ся Орлик у своїм листї до короля шведського. Вони обдирали і повертали на пустелю церкви, — одні повертали у стійла для коней, другі палили на попіл, инчі зумисне всяким чином сквернили: перекидали церковні престоли, топтали ногами св. дари, глумили ся над образами,

знасилували дівчат-підлітків, мордували чоловіків та жінок, яких попереду вже мечем, вогнем та грабованнєм зоставили без всего добра свого. На усім обшарі від Дністра до Роси вони ясиру нахапали кілька тисяч духовних і мирян, козаків, посполитих, жінок і дітий, і пігнали у свої білгородські, буджацькі і ногайські житла, вогнем і мечем спустошили весь край від Роси до Тетерева та до Дніпра, у полках білоцерківськім та канівськім знищили міста та місточка, а немовлят, які були неспосібні як ясир, кидали у воду, або розрубували по половині. Трудно пером списати ту нелюдскість, яку з своїми сваволними Татарами чинив син Дзяун-бея у Германівці, не вважаючи на оберегаючі універсали, які були видані від мене, київського воєводи і навіть самого султана. Він упросив ся у місто, як приятель, й спалив та пограбив весь город з сьвятими церквами, більш ніж 5.000 тубольців й обивателів сусїдних сїл, що шукали у місті безпешности, пігнали Татари у ясир, дівчат-підлїтків насилували і потім кидали в огонь, що обхопив усе місто; мало не 50 немовлят відірвано від материних грудий і кинуто в огонь, инших роздирали по половині, або, беручи за ніжки, розбивали стіни головками. Не увзглядняючи на те, що я заявляв, винних не було карано; навпаки, коли я вимагав спинити безстидність татарську, визір султанів Муртаза-аґа відповідав, що Татарам дозволено на попіл повертати міста, місточка і села і брати ясир на обширі від Роси до Тетерева і Дніпра, через те що сей край у сусїдстві з Києвом та Білою-Церквою і нам однаково ворожий, як і ті міста. Се брехня. Усї мешканцї сего краю уявили ся вірними менї і покірливими і за свою слухняність від Татар прийняли таке руйнованнє, що й оден чоловік ледві чи є цїлий і не скривджений на місцї свого мешкання. Татари, як бігли назад, розсипали ся по трех полках: кальницькому, уманському і торговицькому, а трохи по брацлавському і корсунському, і вчинили таке-ж руйнованнє невинному народови; все зруйновано, пограбовано, спалено, народ загнано у неволю, і тільки одно місто Умань з своїми околицями лишило ся плакати по бідї, яка скоїла ся на Вкраїнї. Доволї сказати, що у мене було більш 16.000 козаків війска запорожського, опріч міщан, у полках чигиринськім, уманськім, торговицькім, кальницькім, корсуньскім, богуславськім, канівськім, і кілька сот у полку

білоцерківськім, а тепер ледви чи й 3.000 лишило ся; не тільки міщани, але й козаки, що у сих полках мали свої хати та сїмї, як довідали ся про ворожі вчинки Татар, розійшли ся від мене у ріжні сторони, думаючи спасати своїх жінок та дїтий, а ті, що ще лишають ся коло мене, плачуть по втратї своїх семей, братів та приятелїв! Орлик, засилаючи такий лист до короля шведського, просив прийняти до серця плач нещасної Украïни і клопотати у падишаха, про якусь покуту Татарам за біду, що навели на край, та і визволити ясир, який загнано з Украïни. — Карл, справдї, виконав бажанне Орлика, через те, що 31. липня 1711. року (по могамеданськім лїченю у останнї днї місяця Ремазіеле увеле 1123. року) було видано указ падишаха сераскиру паші бендерському знайти, зібрати і передати Орликови, проводирю козацькому, невольників, яких буде знайдено у краєви, яким кермує сей паша, з тих, що взято Татарами у минулий похід їх на Вкраïну.

Таким чином, на правобережній Украïнї Орликови і єго спільникам не поталанило через спільників, яких вони присогласили.

Мазепинському дїлу так же мало допоміг і хан кримський, що спокусив ся на Слобідську Украïну у той час, як Орлик працював у правобережних полках Гетьманщини. Спершу, здавало ся, ханови пощастило. Він добре вчинив розправу з московським містом Сергієвським. Ратні люди московські не мали сили обороняти міста. Українські мешканцї віддали місто Татарам і видали їм Москалїв у неволю. Після сеї побіди, хан з ордою ступив на Слобідську Украïну. Він дійшов до місточка і других слобід кримського хана стрічати хлїбом та сіллю. Все таки хан не відважував ся йти далї у осередок Гетьманщини і повернув з ордою назад. Слобожан, які єму передали ся, було відправлено до Вольного, певне, щоб їх так розселити на пустих степах, які належали до володїнь кримського хана. Але їх догонити рушив з козаками полковий суддя полтавський Петро Кованько, завернув їх назад і пригнав до Полтави. Через те, що вони хотїли відбивати ся оружем тодї, коли їх дігнав Кованько, то за зраду цареви і за те, що підняли проти воїнів царських оруже, по жеребкам десятого з них присудили на кару на смерть, а останних, зібравши усїх,

з жінками та дїтьми відпровадити у Москву, щоб звідтїль розіслати на заслання, куди назначить приказ. Теж саме скоїло ся і з тими, що піддали Татарам Сергієвський.

У липнї того-ж 1711. року відбувало ся знакомите в істориї прутске дїло. Царя московського Петра І. з усїм військом було оточено вельми численими силами турецькими і примушено погодити ся на умовах для себе безчесних. Цар московський опинив ся у такім становищі, у якім колись був король польский Ян Казимир під Зборовом, як єго з військом польским оточили навколо Хмельницький з козаками, та спільник Хмельницького хан кримський з своїми ордами. І зараз, проти царя московського стояли такіж козаки, тільки вони вже складали малий відломок тої сили лицарської, яка так недавно ще страхала своєю численностю та лицарством. За те сей відломок козацтва собі знаходив підпору у такій мусульманській силї, що була більших розмірів, нїж та, яку потяг за собою Богдан Хмельницький проти Поляків. Оден лїтописець, що переказує про подїї Хмельницького, з приводу єго єднання з Татарами, зазначує, що приязнь християнина з мусульманином також не може істнувати, як приязнь між бараном та вовком. Теж саме й тепер можна було висловити. Полїтика двору мусульманського, мішаючись до дїл християнських товариств, має раз-у-раз на прикметї тільки свої мети користні — і на сей раз теж уявило ся. Козаки вже були близько від своєї мети: Петро вже був у руках їх спільників Турків; щоб спасти життє і свою державу, він мусїв пристати на все, що тільки єму не сказали-б, як би тільки він став невільником Турок. Але визір не довів війни до того, щоб узяти в неволю царя московського. Визір заздалигоди заявив згоду погодити ся на умовах, які написав єму цар, котрого побідили. Все зробили гроші і обіцянки гроший, які були у всїх турецьких визірів раз-у-раз могутнїйшими над усе, дарма що мало не кожен з визірів розплачував ся за свою жадобу до гроший втратою свого знаку, а нераз і життєм. Вельми численні приклади, які слїдували один одному без перериву, не могли переробити брак, — який вкоріняв ся з поколїння у поколїння. Хоч цар московський з військом своїм з ласки визіря міг безпешно вернути ся на вітчину, але умова, яка було зложена на берегах Прута, всеж таки одначе лишала якусь надїю в будуччинї

козакам-Мазепинцям. Між умовами, на які Турки примусили царя, була й така: цар брав на себе обовязок, не мішати ся ні в справи Польщі, ні в справи козаків і турбувати останних. Орлик і его товариші пояснляли сї невиразні вислови так, що цар від Украйни зовсїм відкаснув ся, і вона тепер може вважати себе за самостійне ні від кого незалежне гетьманство. Непорозуміння, які виникли в дипльоматичних зносинах, шкодили затвердженню згоди Туреччини з Росиєю, яку уложено на берегах Прута. Цар не поспішав ся нищити фортецу таганроґську та вертати Азов і вимагав, щоб попереду вислали за кордони турецькі короля шведського, а Турки з свого боку були незадоволені, що не виконуєть ся умова, не вмішувати ся цареви в справи Польщі і козаків. Зимою знов мало не зайняла ся війна. Що до козаків, то тут питанне, про яке змагали ся, було у тім: чи Прутська умова накладає на царя московського обовязок вважати себе відкаснувшим ся від Украйни, через те що статтю, котра безпосередне відносить ся до сего питання, було висловлено не ясно, і вона давала привід пояснювати на всякі лади. Царський віце-канцлєр Шафіров, що був тодї у Цариградї і за якого подавали свій голос посланцї анґлїйський та голяндський, зазначав, що як би тодї, як укладали згоду, дїло йшло про віддачу всеї Украйни, то нащоб було казати про знищенне фортеци Камяного-Затону та Новобогородска: як признати сей край відступленим Туреччинї Росиєю, то само по собі у володїннє останньої переходять і сї фортеци. Козаки на се завважали з свого боку на умови між королем шведським, протектором козаків і ханом кримським, які укладено попереду; про сї фортеци, вибудовані Москвою, там сказано, що вони повинні належати до війска запорожського, яке повинно бути виголошене за нї від кого незалежну державу; виходить, що як би навіть московська держава у договорі з Туреччиною справдї зрекла ся володїння краєм, в якому вибудувала сї фортеци, то се не знищило-б права козаків, вважати сї фортеци належними до Вкраїни тільки через те вже, що Москва їх віддала Туреччинї, а Туреччина заздалигоди віддавала їх козакам.

Глава III.

Козаки дбали, щоб, як не єсть, а не допустити погодити ся Росиї з Туреччиною на таких умовах, які кидали можливість цареви претендувати на право, правити народом українським. У груднї 1711. року від імени Орлика, що титулував ся гетьманом, і від імени козацтва, до столицї султанської вирядженo посланців з отсих осіб: полковника прилуцького Дмитра Горленка, Клима Довгополенка, що мав знак судді ґенерального, Івана Максимовича, писара ґенерального і Грицька Герцика, якого тільки що перед тим Орлик нагородив знаком осавули ґенерального. З ними поїхав, як репрезентант Січи Запорожської і низового козацтва Кость Гордїєнко.

В інструкциї, яку одержали сї посланцї задля сего посольства, від Орлика в городї Бабі 3. грудня 1711. року, сказано, що козацькі посланцї перш за все повинні подякувати Сиятельній Портї від імени війска запорожського і всеї України за добродїйство, яке уявлено визволенням з під пекельного ярма московського народу українському, що мешкає у сусїдстві. Українцї нїби уявляли себе певними, що долю їхню на пришлі часи рішено, дякуючи Туреччинї: вона своїм оружем примусила Москаля погодити ся на відповідних їй умовах, і, між иншим, наложила на Москаля обовязок вважати Україну з обидвох боків Днїпра стороною, до віку вільною, що нїколи не була прилучена до держави московської силою військовою. Після сего сї посланцї повинні були просити Сиятельну Порту, до кінця виконати сю умову згоди і примусити Москаля на віки зректи ся України з обох боків Днїпра та передати її урядови вибраного гетьмана і тих, що будуть вільними голосами вибрані намість него після єго смерти військом запорожським; потім посланцї повинні були вимагати, щоб Сиятельна Порта взяла на себе посередництво у тім, щоб Москалї і на далї не осьмілювали ся нї очевидячки нї секретно претендувати, господарювати на Вкраїнї, як її буде визволено з неволї на віки. „На Москаля, — говорило ся у інструкциї, — котрою примушено зректи ся України на віки, нехай буде накладено обовязок, вивести за наші кордони єго військову силу і випустити на волю наших ватажків, значних осіб і всякого звання людий роду українського, яких було у минулу війну

затримано і заслано на Сібір, а у тім числі і післанців Сїчи Запорожської, яких затримано у Лебединї, і тих товаришів запорожських, яких присогласили за гроші на роботу у Петербург, а опісля затримали, — одних у Сївску, других у Вильнї, — і післали на роботи каторжні. Нехай Москаль визволить теж жінок і дїтий ґенеральних старшин, полковників, сотників і иних значних людий, яких минулою зимою Москаль, як почув про заміти Сиятельної Порти виголосити війну, звелїв звести у Глухів, щоб налякати Українців і тим затвердити на Вкраїнї свій уряд. Військо московське, як йтиме з України, повинно віддати під уряд гетьмана усї фортеци і відступаючи, не повинно нїяким чином нї очевидячки, нї секретно чинити гнобительства мешканцям українським, не вести за собою тих, що забрано у полон, і нїкому нїяк не шкодити. До того ще Москалї повинні вернути всю зброю, яку взято на Сїчи і звезено у Білу-Церкву, або, як би се їм здало ся незручним, заміняли їх на другі з фортец українських, які повинці там лишити ся, як виступлять ґарнїзони московські. Взагалї слїд вимагати, щоб винагороджено всї втрати і шкоди, які мешканцї українські понесли від війска московського у минулу війну. Москаль у минулу зиму в своїх і чужих краях публїкував манїфест, яким запевняв, буцїм король шведський Сиятельну Порту підбивав до війни з московським царством і їй виголошував, що польска Річ Посполита та Україна будуть підлеглими Туреччинї і почнуть платити харач. Щоб затримати під своїм урядом народ український, Москаль розповсюджує чутку, нїби грецька церква наша буде пригноблена, церкви наші повернуть на мечети, а з народа Отоманська імперия брати ме важкі податки. Післанцї козацькі, щоб вивести таку брехню на чисту воду, просити муть Сиятельну Порту, затвердити умову, яку зложив гетьман війска запорожського та хан кримський і видати від себе підтверджуюче письмо такого змісту, яке дав нам король шведський. У сїм підтверджуючім документї (assecuratorium) нехай буде зазначене, що Україна з обох боків Днїпра, з усїм військом запорожським і з усїм народом українським, на вічні часи признаєть ся незалежною від усякого околичного панования. Хоч козаки бажають і на далї бути у братерстві і у приятельскім єднаннї з державою кримською, але нїхто, з якого-б не було

приводу, не має права жадати васального панування над Україною, а тим меньш брати податки з народу українського. Ніхто не може зайняти фортец, які кидає військо московське, ні будувати на українській землї другі. Гетьман війска запорожського вибирати меть ся раз-у-раз вільними голосами: Сиятельна Порта єго не може ні скинути ні назначити иншого замість него. Після свого вибору, гетьман уявляти ме честь Сиятельній Порті не своїм приїздом, а оповіщати ме про свій вибір листом. Козаки, що мешкають у низинї Дніпра, мають, по колишньому звичаєви право, промишляти рибою та звіриною по усїм рікам, річкам та урочищам до Очакова без жадних перешкод від Сиятельної Порти, а купцям українським повинно бути надано право торгувати по всїй имперії Турецькій на рівні з уродженими Турками без оплат. Військо запорожське над собою признало протекторат короля шведського і від сего не хоче відступати; але се не спиняти ме довічному єднанню приятельскому з ханом кримським і не служити ме порушеню добрих відносин між Портою і Україною; навпаки приятельске єднанне між Портою і королївством шведским може через се міцнїйше затвердити ся, щоб взаїмно боронити ся від Москалїв, — найближчих сусїд з королївством шведським". От що повинні були заявити Порті посланцї козацькі.

На якийсь час сї посланцї у Царигради зробили вплив, якого не можна було бажати інтересам царя московського. З допомоги хана кримського і посланця французського, що, відповідно полїтиці свого двору, працював на користь Карла XII. і проти царя Петра двір турецький в осени 1711. року почав вже прихиляти ся до ворожих відносин з Роснею, а посланцї козацькі, що прибули до Царигради, піддрочували Турків надїями на вдачу у війнї з Петром і запевняли їх усїми сьвятими, що вся Україна готова повстати проти держави царської.

Віце-канцлер Шафіров, що зблизька бачив течию тогочасних справ, з Царигради писав, що проти царя найбільш підбивали Турків козаки і що треба стерегти Україну, щоб там не лучило ся колотнечи. Сам тогочасний визір, властиво, що заправляв полїтичними справами, якого обдарували золотом московським, прихиляв ся до згоди з Роснею і, через посередництво посланцїв анґлїйського та голяндського, було ухвалено з Роснею згоду до якого часу, а відповідно сїй Петро від-

цурав ся правобережної України, лишаючи за собою на правому боцї Дніпра тільки город Київ. Багато, а може й більш усього, цареви московському помогло те, що він 1711. року звелїв очистити і віддати Туркам Азов і скопати фортеци у Таганрозї, чого від него вимагали Турки. Ся згода вельми розтурбувала козаків і Орлик у листї до великого визіра доводив, що Київ без України не може істнувати, а Україна без Києва, що Київ для всего народа українського має значіннє сьвятого міста, як місто, де насамперед принято і затверджено християнську віру грецького обряду, де заснував ся центр просьвіти молодежи української, що Київ треба лишити під гетьманом війска запорожського з усею Україною, инакше Москаль, володїючи Києвом, буде командувати й Україною з сего найбільше шкоди буде тодї, як держава московська надумаєть ся проголосити війну з Туреччиною. Орлик доводив, що як визволяти правобережну Україну з під держави московської і віддавати її козакам, то нема причини у руках Москаля лишати лївобережну. „Від правобережної України, — казав Орлик у своєму листї, — Москаль вже давно відцурав ся, осуджаючи її лишати ся пустилею, і як тепер нам віддають тільки сю пустелю, а лївобережну людну лишають під державою московською, то щож се за визволеннє? Не тільки усї ті, що були поперед мене, з усїм військом запорожським досягали визволити з під тягару московського лївобережну Україну, що ближче від Московщини, нїж правобережна, але й сам гетьман Мазепа сполучив оруже війска запорожського з оружем війска єго величности короля шведського і вкупі з єго величностю утїк під протекцию Сиятельної Порти не через що инше, як тільки, щоб побачити незалежною всю Україну, а особисто лївобережну, більш людну. Сего вже пристарілого, бездїтного наділеного великим багатством, любовю, милостями і вірою від царя московського начальника, щоб инакше підбило пожертвувати усїм сим, як не бажаннє, дати волю своїй вітчинї? Він занехав усе, що могло бути на сьвітї дорогим, занехав і саме житте, аби підняти свою вітчину і визволити її з під ярма московського“. Орлик благав визіра з усеї сили пильнувати, щоб імперия Турецька, задля слави свого імени і щоб забезпечити себе, допомогла визволити з під

держави московської всю Україну з обидвох боків Дніпра з її головним городом Києвом.

У дворі турецькому знов настало ваганнє. Візірі, і попередний Болтаджі, і новий, що у кінці 1711. р. заступив єго Юсуф-паша, були однаково проти війни з Росиєю; проти неї був і великий Муфтій, товмач закону божого. Але сам падишах тогочасний, султан Ахмет III., навпаки, прихиляв ся до війни з царем Петром і козацьке дїло особисто приймав до серця. Толстой сповіщав царя Петра, що 16. вересня султан, розмовляючи з своєю матїрю, висловив: „Цар московський не виконує договора і не виводить з Польщі війска свого: він видно знов бажає війни з нами. Маю надїю на Бога, що тепер не ошукає нас цар московський! З ним я не погоджу ся, поки не відниму від него всеї землї козацької“.

В Москві довідали ся, що найбільш спиняють затвержение міцної згоди з Туреччиною інтриґи козацькі, і весною вчинили таку штуку — вивести з України родину тих Мазепинців, що, мешкаючи у володїннях турецьких, шукали помочи від турецького уряду. Виникала думка, що їх родина і свояки, що лишають ся на Вкраїнї, з ними ведуть секретні зносини. 8. квітня 1712. року до гетьмана Скоропадського і постійного резидента царського, Протасєва, що був коло него, через канцлєра Ґоловкіна вийшов указ царський, вислати до Москви на мешканнє близьку родину головнїйших Мазепинців, які пробувають у Туреччинї. Сенатським указом їм означено, не виїзжаючи, мешкати у Москві, на дворі посольскім; їх дозволено пускати до церкви і на базар, щоб купувати; коло себе вони могли тримати власну челядь і їх посилати на Вкраїну в дїлах своїх, але листи, які з сими челядниками посилати муть ся, як і листи, які до них у Москву привозити муть з України, повинні продивляти ся, і. взагалї, зовсїм забороняло ся писати до тих родичів своїх, що пробували у Туреччинї, а у тих листах, які було писано до осіб, що мешкають на Вкраїнї, дозволяло ся писати тілько те, що дотикало ся справ господарських. Дивити ся за Українцями, що були оселені на дворі посольскому, доручало ся піддячому Хведору Рогову: обовязок єго був у тім, що він що дня повинен був ходити до них, але гроший їм нї на харчі, нї на підводи челядникам, яких вони виряжали на Вкраїну, нї в якім разї не

давати, через те що з великої милости царської при них лишили ся їх маєтности (реєстр їх було доставлено) і добро, з яких вони й можуть удержувати себе.

Думка, що опанувала мінїстерство, про непевність Украïни цареви, родила доноси, до яких дуже слабкі були Украïнцї. У сїй сферї дїяльности найтипічнїйшою особою був тодї Данило Забіла. Він зробив ся відомим через доноси ще за Мазепи. Колиж Мазепа зрадив і цар милостями, які уявив до сїмьї Кочубея, заявив перед усїм сьвітом, що помиляв ся, вважаючи Мазепу певним собі, і дарма не йняв віри тим, що доносами своїми на гетьмана остерегали свого монарха, — Данило взяв собі у голову, що тепер прийшла пора, коли доноси єго приймати муть і цїлком вірити муть. Він почав писати доноси на самого гетьмана Скоропадського, сповіщаючи, що він набрав до себе людий, котрі попереду уявили ся прихильниками Мазепи. Не знати, щоб сей донос зробив вражінне, але варто уваги, що резидент царський, який жив за гетьмана Скоропадського, Хведір Протасєв, теж сповіщав, що гетьман надїлив маєтностями небезпечних осіб.

Дуже характеристичні тогочасні доноси протопопи гадяцького Хведора Лисовського і ченьця Мгарского лубенського манастиря Дамаскина. Хведір Лисовський, що згодом відповідно волї царській з попа став сотником козацьким, на полковника гадяцького Чарниша доносив, що той не звелїв, як правив ся молебень царський, палити з гармат і у себе у полку назначив осавулою полковим запорожця, що був зрадником, а за „городничого“ якогось козака, що у час нападу Шведів підводив ворога до міста Веприка.

Ще більш характеристичним є донос Дамаскина: тут наговір на всїх взагалї мешканцїв украïнських, особисто-ж полку лубеньского. „Чимало дивую ся, — висловлюєть ся доносчик, — чого то цар йме віри нам людям черкаським: вони люди хитрі, від них правди не дознаєш ся; тепер нїби й дають поміч цареви: на під'їзди їздять, — тільки змовляти ся, аби людий тих принятн собі до помочи; через те що самі не можуть учинити того, на раду про запомогу затягають запорожцїв і Турчина, аби військо царське запропастити. Як того вчинити цар не схоче, — забрати полковника лубенського, суддю, писаря, осавулу полкового Максима Дорошенка, Сухановського,

лїкаря Косинського, Ничипора сотника військового, а у манастирі — ігумена з братом Калеником і з братиєю палатною, на імя — Филарет, Ілия, Савватій, Ларіон, Денис пятий („казначей по руску“), — через то що у них одна думка з полковником, також і полковника переяславського взяти з усїм улусом, а в монастирі Межигірським также побрати усїх старших; через те, що були у одній радї: студентів ховають, запорожцїв теж ховають по манастирях, чернечими чинами покривають, а по городах, по винницях, по броварнях ховають ся, також і по степах. Як цар усїх їх зволить забрати по городах і манастирях, і на їх місце Москалїв настановляти, по городах воєвод, а по манастирях черцїв Москалїв ігуменів, намісників духовних, казначеїв, писарів, та й сторожу у манастирях лубенськім та межигірськім теж і у переяславськім; також звольте узяти епископів і Москалїв поставляйте; у Києві по всїх теж поставляйте Москалїв і знати мете скарби манастирські. Через те що у них одна думка у всїх, як епископів і архимандритів так і игуменів“.

Донос ченця мгарського лишив ся без наслїдку, хоч доносчика не було покарано за донос, як попереду чинило ся з доносчиками на Мазепу, коли Мазепі цар йняв віри.

Глава IV.

Більший від усїх доносів зробив вплив на уряд лист віцеканцлєра Шафірова, надісланий з Царигрода у серпнї 1712. р. Шафіров сповіщав, що зрадники українські роздрочують двір турецький проти Росиї і вони то й є головна причина, що спиняє зложити згоду; вони мешкають в Туреччинї через те, що одержують запомогу з Украіни. Шафіров радив присилувати родину їх, написати і післати нарочитим листи, якими підбивати або вернути ся у вітчину, або оселити ся денебудь далеко від росийських кордонів і не чинити баламутств, страхаючи їх, що як вони так не зроблять, то родину їх скарають на смерть.

Ще перш ніж на підставі листу Шафірова встигли роспорядити ся, вислати до Москви сїмї українські, маючи на метї примусити їх, писати листи до своєї родини, що пробувала

у Туреччині, гетьман Скоропадський почав одержувати листи від одного з ватажків кола Мазепинців, полковника прилуцького Дмитра Горленка. — Горленко рішив ся на се після того, як пробував усю зиму у Цариградї, нїчого не досяг і бачив, що згода з Росиєю укладаєть ся і втїкачам українським мало лишаєть ся надїї на запомогу Туреччини. Він повернув ся на Молдавію і звідтіля написав до Скоропадського листи, якими прохав клопотати за него у царя. У своїх листах Горленко пильнує змалювати себе ошуканим і прилученим до зради силою і своє злочиньство називає невільним гріхом, але єму не дано віри, бо добуто Горленкові листи до Орлика.

Сї листи до Скоропадського справдї писано у час великого скруту. Надїя на Туреччину більш і більш розвівала ся. У квітнї 1712. року уряд турецький зложив з Росиєю згоду, котра від Українців віднимала можливість, побачити всю свою Україну визволеною з під держави московської і у пришлости лишала їм захист тільки у трех полках правобережних, про які Горленко писав до Скоропадського.

Але мирним договором, що уложено у квітнї, не кінчило ся дїло. Воно ще затягло ся на рік і Українці почали знов гонити ся за мрією визволеня України з запомогою Турок. Вони знов почали оббивати пороги Дивана і пробувати підбити Турок проти Москалїв. З сего то приводу Шафіров написав лист, про який сказано вище, радючи вжити родину еміґрантів.

Сїмї, на яких показував своїми доносами Шафіров вже було привезено до Москви попереду і як прийшла звістка від Шафірова, їх почали страхати і чинити утиски. Їх присилувано писати до своєї родини, яка пробувала у володїннях турецьких, що коли вони не покинуть підбурювати Турок проти царя московського, то за се родину їх, що лишаєть ся під державою царською, буде скарано на смерть. Бутович і Максимович написали до братів своїх, дві молодиці, жінки братів Герциків, — до своїх чоловіків; мати Хведора Мировича з синами, що лишили ся коло неї, пригадує у своїм листї до сина-еміґранта, про певну службу батька єго, що загинув у неволї в тих ворогів, до яких він, син єго, тепер пристав; сповіщає, що її з дїтьми, як довідали ся, що він, син її, заявляв ся у володїннях польских з Бистрицьким та Поляком Ґрудзїнським, взяли під варту і тримають у неволї. Матїр благала єго, не

губити з сьвіта рідної матери та братів своїх, але повернути ся до попередньої покірливости цареви своєму або, принаймні, оступити ся і не мішати ся в полїтичні справи, що шкодять цареви*.

20. жовтня 1712. року московського післанця у Царигради звіщено про те, що височайший наказ оголошено усїй родинї Мазепинцїв, яку привезено у Москву, а їх листи до родини, що була у Туреччинї, підписано 2. грудня тогож року. Їх було, куди слїд, відпроваджено курєром, але вони не досягли своєї мети. Між Росиєю та Туреччиною знов виник розрив; післанцїв царських закинуто у Єдікуль. Турки знов забалакали про те, щоб відірвати Україну від держави московської. Знов, здавало ся, оживали надїї Мазепинцїв. Але на сей раз не довго марно туманили себе. Вагання полїтики турецької під впливом

---

*) Лист Мировички до сина:

Віддалений від мого материного благословення сину, Хведоре Мировичу а царський переступниче!

Єго величність нам усїм, що сидять за каравулом і закуті отут в Москві, звелїв: щоб ми писали до вас, натякаючи і нагадуючи вам гріх ваш і злочинньство, огидливе єму, монаршї нашому, за що тим часом, як покаєте ся і вдарите ся з каяттєм до єго монаршої, не памятаючої зла, милости, без сумнїву одержите за свого життя милостиву волю. О тім тебе сину мій коханий, (аще й недостоїн, нарещит я) як мати з синами, а братами твоїми благаю: Згадай колишню батька твого до єго царської величности пеєність, через котру ради вас, потомства свого і усего дому кінчив своє життє від тих утисків, до котрого ти тепер дотикаєш ся, вислугуючи вам на потомні часи милість монархи свого, яку ти своїм злочиньством проти особи монаршої, величности царської, на віки відхилив і замість милости і подяки монаршої за вислужену виразками та кровю і уявлену вашим батьком, певність, за злочиньство твоє, величностю царською буде скарано на смерть, нїби які разбишаки або злочинцї. Якже моїм перекопанням материм тебе не буде наверпено на почуття першої певности своєї, слезно благаю тебе, під неблагословенням моїм материм, не втручай ся, принаймні, у тамтешні справи, шкодливі величности царській і не бажай обирати собі мешкання біля кордону величности царської... Якось і минулого лїта ти бавив ся у Польщі з Бистрицьким та Поляком Ґрудзїньским і з запорожцями, за яку твою провину мене з усїми дїтьми моїми з братами твоїми взято за каравул і тепер терплю также увязненнє з усїма дїтьми моїми. Потім уяви милосердіє надо мною материю та братами твоїми, ухилили ся від того супротивного боку, а коли того не вчиниш, то без милосердя і жадної милости нас буде скарано на смерть. А сей мій материний листовний вислов раджу виконати, Божу та монаршу милість а моє материне благословенне бажаю одержати, всего добра зичлива матїр з братами твоїми.

зорогів, — з одного боку, — післанців анґлїйського, голяндського й московського, з другого, — шведського й французького, усунено було не далї, як в лїтї 1713. року. Попереду уложену згоду з царем московським ствержено на 25 років. Тут Українцї побачили, що більш їм нема надїї, — і нема користи лишати ся у Туреччинї. Протектор, якого вони признали, Карл XII. вже збирав ся утїкати з володїнь султанських: Турки єго проганяли з свого краю. За ним збирало ся йти обмаль Мазепинцїв, але инші пробували погодити ся з царем і попрохати в царя прощення собі. Вони звернули ся до патриярха єрусалимського і прохали єго клопотати ся за них перед післанцем царським. 14. серпня 1713. року Шафіров сповістив царя, що патриярх єрусалимський клопотав за Українцїв. Віцеканцлєр Шафіров, що мав інструкцию від царя, як єму у таких випадках бути, відповідав патриярхови, що як сї царські підданцї повинні повернути ся, то їхньому здоровю і житю не буде нїякої напасти, і їм буде прощено усї їх перші провини, але він не може обіцяти, що їм буде вернено їх попередні маєтности, через те, що більшу частину сих маєтностий, як вони зрадили, було віддано другим особам, які раз-у-раз були цареви певними.

На звістку Шафірова цар відповідав, що вже післано укази, приймати зрадників козаків і значних осіб з знаками від посольства, а простих, як пройдуть з чужої землї на Вкраїну, приймати й без знаків.

У марцї 1714. року на Вкраїну купами прибували мійські козаки та запорожцї, що повертали ся з Туреччини. Одних Запорожцїв прибуло 555. Головні зрадники — Горленко з товаришами старшинами — все ще вимагали особистої поруки царської: тої, яку видав за своїм підписом Шафіров, здавала ся їм мало.

Вигнанцїв, які прибували на вітчину, поселяли у північних краях Гетьманщини, по кордонї з Московським царством, недалеко від Конотопу та Глухова, певне, маючи на метї, що звідтіль буде труднїш знов утїкти, як би кому схотїло ся. Тільки у кінцї лїта на Гетьманщину прибули Дмитро Горленко, Максимович, зять Горленка, двох Ломиківських та инші. Вони прибули у Київ до ґубернатора, і князь Ґолїцин сповістив їх, що відповідно волї царській вони повинні пробувати в Москві;

тим часом, який час їм позволяло ся лишати ся на Вкраїні, щоб упорядкувати свої господарські справи. Горленко з Туреччини з собою захопив клейноти гетьманські, які єму доручив Орлик, і віддав їх Скоропадському. Максимович, що був за писаря, віддав свою печать. У Москві Українцям, що повернули ся до вітчини, виголосили від імени царя, що їм прощають всї їх провини, але вони повинні у Москві без виїзду мешкати і більш не їздити на Вкраїну. Таким чином бажане і так щедро їм обіцяне прощенне царське в дїйсности уявило ся марним щастєм, найпаче, як у їх було відібрано маєтности і лишала ся мізерна надїя, що їм, як милість царська, буде повернено які небудь кришки. Їм, як повернули ся з чужої землї, все таки довело ся мешкати не у своїй землї, не серед свого народу, не на місцях, знаних змалку, а на Московщинї, яку у ті часи не любили навіть такі Українцї, певність яких до престола все була чистою. Тим часом, у сїчнї того-ж 1715. року, від імени свого і других товаришів, Горленко подав подяку, яку було складено на найпригобленнїйший лад і підписало шість осіб. Прохаючі називають себе недолюдками поношенєм людським, курявою і попілом (прахом і пепелом). Вони прохали, на все видати їм на щоденні харчі відому суму гроший на кожен день*).

---

*) „Ми, изверги, поношенне человіків і уничиженне і покиваніе глави в людех, навіть не достойні нарещи ся раби вашої царської величности, яку дяку принесемо свому владиці і добродїю, якими побідними вінками увінчаємо побідоносні стопи царя свого за сию невимовну і несчетну намісніку і помазаннику Божому присущу милість, що ваша найсьвятїйша величність, що носить на собі образ Божий, наслїдуючим Божої милости прикладом нас показавших ся грішників благоизволив прийняти і життєм та здоровєм невредимим пожалувати. Точно самого Бога істиного всїх благ подателя молебствуєм і молебствувати мем, поки й життя нашого не перестанемо, щоб сей подякував вашій величности счасливим всїх ваших замірів скінченнєм. А самі ми, припадше перед праведнїйшим маєстатом вашої величности царської до лица землї, гіркими слезами нашими омочаємо побідоносні стопи ваші монарші царя свого наймилостивійшого, молящеся смирено: благоволїть, цар наймилостивійший, те життє і здоровє, якими ваша царська величність нас зволили пожалувати, прохарчити, усї роки на харч давати жалуванне, через те що без свого тутай, на Москві пробуваючи, иншого прохарченя життя нашого не можна мати, як тільки через указ наймогутнїй вашої царської величности; о сїм найпаче милосердя і милість манаршую, падши до лиця землї, сторицею

Трудно було занехувати їх прохання після того, як у них було відібрано їх маєтности.

Становище инших було гірке. Лишило ся плаксиве благанне до царя двох жінок Герциків, яку писано третього року після того, як прибули в Москву. Що їх усїх становище не було полїпшене згодом у засланнї, уявляє благанне від імени всїх Українців, що проживали в Москві, яке відповідно загальному бажанню зложив Горленко 1729. року. У нему вони скаржили ся, що „мешкають у великих недостатках, вельми задовжили ся і не мають помочи нї звідкіля, щоб харчувати ся і зодягати ся“.

Так зовсїм розвіяно було колонію українських еміґрантів, що мешкала у Туреччинї і кілька років з ряду піддрочувала сю державу до ворогования з Росиєю, маючи раз-у-раз на метї і проводячи питанне визволення України. Горленко з товаришами повернув ся у Росию. За сими добродїями пішла тільки обмаль; але вже й у Туреччинї не лишила ся, переконуючись, що там їм нїчого робити. Головним спонуканнєм заміру, роздрочити Туреччину проти Росиї, лишив ся Орлик. Але коли Туреччина погодила ся з Росиєю, а король шведський мусїв покинути Туреччину, Орлик не пристав до тих, що звернулись до царя з благаннями о прощенне: Орлик пішов слїдом за Карлом XII. шукати захисту і запомоги у царстві шведськім. З Туреччини за Карлом вкупі з Орликом пійшли: Войнаровський, небіж Мазепи, брати Герцики, Нахимовський, Хведір Мирович, Клим Довгополенко, Хведір Третяк, що був дозорцею переволочанським, і мабуть, ще й инші, імена котрих не відомі. Орлик з жінкою та дїтьми оселив ся у Християншадї. — Поки жив Карл XII., на себе й своїх товаришів Орлик одержував підмогу королївську, що року 13.000 талярів шведських. Як же вмер Карл, вигнанцї українські пе-

---

благаємо. Ваші царські величности найсьвященнїйші, цареви своєму найми-лостивійшому підніжки ніг побідоносних, курява й попіл.

Дмитро Горленко
Іван Максимович
Ілько Ломиківський
Максим Самійлович
Антін Антонович“.

рестали одержувати єго підмогу, хоч перед ними ствержали колишнї запевнення що до протекциї. Орлик з захисту свого заправляв вчинками своїх товаришів.

Глава V.

Число еміґрантів, що зовсїм зрекли ся погодити ся з царем, рідшало. Деякі мимо власної волї попали ся до рук правосуддя царського.

Несподївано така доля лучила ся Андрію Войнаровському, небожеви гетьмана Мазепи по сестрі, якого останнїй вельми любив. Єго арештовано у Гамбурґу. Вимагав сего резидент московський, який одержав о тім приказ від царя свого. Войнаровського відряжено у Росию. Єго опросили, але він нїчого видатного не виголосив. Мене, — казав Войнаровський, — нїколи не приймали на раду гетьмана; дядько мене раз-у-раз висилав з того покою, де з ним сходили ся єго прихильники; може, завважаючи на те, що я молодий, він думав, що я памятаю милости царські і до них не пристану. Як дядько помер, я не приняв знака гетьманського, чим підупав під немилість короля шведського, після того як гетьманьство було дано Орликови. Я не чинив нїчого супротив величности царської, і через те не вступав у службу шведську. Цар наказав Войнаровського заслати у далекі міста Сібіру. Єго відпроваджено у Якутск, де він і жив до старости, здичалий і забутий усїма.

1720. року до рук уряду московського попав ся другий еміґрант, що пішов з Туреччини за королем шведським. То був Грицько Герцик. Один з завзятїйших прихильників Станислава Лещинського, Понятовський, невідлучний попутчик Карла XII. за часів єго вигнання, котрий прибув укупі з ним до Швеции, й перебрав ся, як Карл XII. умер, до своєї вітчини польскої а з собою туди узяв еміґрантів українських Нахимовського та Мировича. Тудиж слїдом за ними з дорученнєм Орлика, що ще лишав ся у Швеции, поїхав Грицько Герцик. Резидент царський у Варшаві, князь Григорій Хведорович Довгорукий, звелїв Герцика арештувати і відпровадити до Петербурга. Єго посаджено у кріпость Петропавловську. Як цар Петро помер, вже 1724. року, Герцик благав, щоб єго перевели

в Москву, де він й дожив віку в гіркому становищі з сімєю.

Із усіх засланих Українців в порівнанню найщасливійшим був Дмитро Горленко. Єму було легче переносити недостатки, як уже ми сказали, а 1721. року єго пущено на волю „ради єго старости і немочи". Єму дозволили мешкати на вітчині, але було заборонено обирати єго на яку небудь урядову посаду. Заборонение не важне у своїй істоті, через те що вельми старий і змордований недолею Горленко вже ледви чи й був дотепним нести який небудь знак.

З фамілії Максимовичів, котрих було обвинувачено за участь у зраді Мазепи, ми знаємо, що Дмитра Петровича Максимовича, який за Мазепи був осавулою ґенеральним і у день сїчи полтавської віддав ся на волю царя, заслано до Архангельску, де він був коло дїла до 1726 року і помер 1732. року.

Хведір Мирович хоч з початку вкупі з Герциком і звертав ся до патриярха з благанием, клопотати ся за него перед царем, але потім не прибув у Росию по забезпеченню, яке було дано Герцикови з товаришами, а пішов слїдом за Карлом XII. Се пошкодило визволенню з Москви єго матери і братів. Мировичів, яких затримано на столицї, розведено по ріжним дворам, під догляд каравула, що над ними затвержено. Жінка Василя Мировича доносила, що їх чоловік, Василь Іванович Мирович, збираєть ся утїкати за кордон. Після усіх допросів і мордовань, Василя Мировича забито в кайдани і відпроваджено до приказу Сібірского, щоб звідтіль відпровадили єго у дальні міста Сібірі на роботу, а єго матїр післано у слїд за ним до Тобольска і там оселено на віки. Донощицю, жінку Василя, визволено і відіслано на Вкраїну з листом до гетьмана Скоропадського, якому доручено найти їй захист у її родини. Мати Мировича, Палажка Захарівна, пробула на заслании 28 років. Не раніш, як після вступу на пристіл Єлизавети, 21. сїчня 1744. року, сенат ухвалив визволити Палажку Захарівну Мировичку з сином Дмитром. Останних синів не було вже на сьвітї. 21. мая 1745. року Палажка Захарівна, вже пробуваючи в Москві, благала, щоб її через старість і неміч пустили на Вкраїну до свояків харчувати ся і дали їй паспорт з уряду сенатського. На се благание вийшов дозвіл. Засланців повернено на вітчину, але зроблено розправи, щоб вони

не зносили ся з Хведором Мировичем і ні з ким з тих, що пробували за кордоном, страхаючи карою на смерть.

У Росиї, опріч Палажки Захарівни і її дїтий та внуків, що були на засланнї на Сібірі, були сини Мазепинця Хведора, що пробував за кордоном, Петро та Яків. 1732. року обидвох братів, Петра та Якова, невідомо защо і звідкіль, було відпроваджено на Сібір і там записано на службу, яко дїтий боярських. 1735. року Петро Хведорович був у Єнисейську за воєводу; маючи сей знак, він подав Мілєрови рукою писаний екземпляр лїтописи Сібірської, яка видана археоґрафічною комісиєю. 1743. року було визволено обох братів з правом служити, де забажають.

Якова Мировича, відповідно єго бажанню, назначено за воєводу у город Кузнецк, сібірської ґубернії, а Петра спершу було назначено за екзекутора у найсьвятїйшому синодї, а потім, відповідно єго бажанню, за воєводу у город Єнисейск. Знати, що він вже призвичаїв ся до Сібіру, коли сам забажав повернути ся туди, а не просив оселити єго на вітчинї. Сина кузнецького воєводи, підпоручика Василя Яковлевича, покарано на смерть 15. вересня 1764. року у С.-Петербурзї на Петербурському боцї за спробу визволення засланого до Шлїсельбурґу царя Івана Антоновича.

Хведір Мирович найшов собі захист у князїв Вишневецьких. Господарі гостинні оселили єго на окреме відведенім єму дворі, де він мав власну команду козацьку, яку було віддано єму до розправи.

Глава VI.

Орлик лишав ся який час у Швециї, не переставав працювати над ідеєю своєю і встиг вже переконати уряд шведський, попильнувати вкупі з Швециєю зорґанїзувати воєнну спілку царств европейських проти Росиї. Тим часом на саму Швецию в Українців була плоха надія, через те, що вступну умову згоди з Росиєю без перестану укладувано і перероблювано і, між инчим, цар згоджував ся, щоб з обох боків було видано амнестию, але вимагав виняти від неї зрадників українських, що з Туреччини пішли за військом шведським, і Шведи

вже й на те згоджували ся. Справи прихиляли ся до більш меньш близької згоди між ворожими боками. Орлик, пробуючи, щоб як не є, не допустити до сего, в осени 1720. року рушив з Швеції до Ґерманії і спершу оселив ся у Гановері. Звідтіля він від імени уряду шведського і свого відправив листи до короля анґлійського, чи не пристане він до воєнної спілки проти Росиї. Анґлія, що ще недавно була спільницею царя роснйського, тепер починала відносити ся ворожо до політичної могутности Росиї: поступ справ морських сеї держави турбував ії. У листопадї тогож року з Гановеру Орлик прибув до Бреслава і звідтіль відрядив Хведора Нахимовського з листами до хана кримського, до сераскира силїстрийського і до запорожців; останних він втїшав звістками про воєнну спілку держав европейських проти Росиї, яка має на метї дати Украйні незалежність.

Але бідний Орлик ще не розумів, знати, що єго дурили, що у всїх пропонованнях дипльоматичних, якими єго втїшали, не було правди. Й року не минуло, як Орлик довідав ся про се з власного досьвіду. Швеция погодила ся з Роснєю зовсїм. Тодї Орлик вжив полїтики иншого роду: він попробував, чи не можна помирити ся з царем, і написав лист до архиєпископа рязанського Степана Яворського, хоч раз-у-раз вірного цареви, але щирого Украйнця, котрий кохав свою вітчину з ії народом.

Сей лист доручено через посередництво післанців гольштинських; що до Орлика, то воно лишило ся без добутків, але воно заховало ся поміж дїлами Архіву Державного, як найдорожше жерело істориї епохи Мазепинської. У нему Орлик з великими подробицями викладає, як зародила ся і розвивала ся у гетьмана Мазепи думка зрадити цареви Петрови і перейти до боку єго ворогів. Багатьома рисами лист сей сходить ся з тим, що показував Войнаровський, і се їм обоїм надає певности. Орлик і Войнаровський були людьми, що близько стояли до Мазепи і до справ, які відбували ся у той час на Вкраїнї. Але лист Орлика має більш цїни від повазуваного Войнаровським, як (в порівнанню) через більшість подробиць, що до випадків, про які оповідає, так і через те, що Орлик, як писав сей лист, був у більш незалежнім становищі, нїж Войнаровський, котрий показував під каравулом.

Коли Росия погодила ся на віки з Швецією та Туреччиною, коли довго не було можливости шкодити Росиї, Орлик утік до Франциї, потім опинив ся у Туреччинї і поселив ся у Салониках. Він чекав часу, коли знов буде можна з'явити ся у полїтичній сфері з питанням українським. Він дочекав ся таки, коли у полїтицї европейській повстала компліkация, між котрою можна було половити риби у каламутній водї. Франция, вкупі з Ішпанїєю, що була у міцнім звязку з Францією через династичні інтереси, відкрито воювала з Германією. Застеляв ся туманом і полїтичний кругозір на півночи. Король польскій Авґуст II. помер. У Польщі з'явила ся числена партия, що бажала вернути корону Станиславови Лєщинському. Вона находила собі піддержку у Франциї.

Король французський був жонатий з дочкою Станислава Лєщинського і почав військом підтримувати свого тестя. Се викликало ворожнечу до Франциї Росиї, котра у Польщі піддержувала иншого кандидата на престол польский — саксонського князя-елєктора.

Европа дїлила ся на два ворожих стани: до одного була Франция та Ішпанїя, а до них відповідно колишним симпатиям були готові сполучити ся Швеция і Туреччина, до другого — Росия, Германська Імперия, Данїя, Голяндия, Анґлїя. Польща одним боком була до того, другим — до другого боку. Поміж таких вельми скомбінованих питань з руки здавало ся відродити питанне про відрізненне Украïни від держави Московської і сформованне з неї окремого гетьманства оригінального. І от Орлик, що мешкав у Салониках, їде до хана кримського, до его лїтної резиденциї — Каушанів (на Бессарабії) і звідтіль засилає на Січ оголошенне, котре говорило, що настав час не пошкодувати життя, щоб Украïну і весь нарід украïнський визволити з під ярма московського*). Він сповіщав, що тепер настав найкращий час для сего, якого доведеть ся не швидко діждати ся. Король французський, наймогутнїйший від усїх царів християнських, поєднав ся з королем ішпанським та

*) Не тільки життя, але й останньої крови краплї не жалувати для визволення тої-ж вітчини своєї з під тяжкого та тиранського підданьства московського. (Київ. Стар. 1882 р. квітень).

сардинським і бє військо цїсарське в Італїї та на Ренї; величність цїсарська не має вже спроможности обороняти ся, а тим більш не може допомогати своєму спільникови — Москві, котру страхають ворогованнєм і Турки. Вони мають ще надїю на запомогу Анґлїї, Голяндиї, королїв данського і пруського, на князя баварського та инших князїв цїсарства; всї сї царства бачать богомерзкі вчинки цїсаря та Москви і не прихиляють ся допомагати їм на війні, щоб на себе не накликати гнїв Божий за пролиттє крови неповинної. Орлик звіщає запорожцїв, що в Польщі та Литві вже усї воєводства, землї та повіти повстали за Станислава, обраного короля свого, і військо польске та литовське скрізь бє Москву. Вже й Швеция з свого боку лаштуєть ся з королями французским та польским і воювати з державою московською; — Порта Отаманська має на поготові своє військо несчислиме, а хан кримський уже орду свою пігнав до кордонів польских.

У такий то відповідний час, — допікав Орлик запорожцїв, — військо запорожське попустило заманити себе лукавими обіцянками своїх колишних ворогів запеклих.

Далї у свому посланію Орлик запорожцям пригадує ворожі проти них вчинки уряду московського, котрі доволї уявляють, що нї у чім не варто нати віри такому урядови, пригадав і руйнованнє Сїчи 1709. року і кари на смерть старшин та товаришів запорожських, які попали у лихо, через те що поняли віри обіцянкам милости царської; не забув нагадати будованнє фортеци на Камяному Затонї та городків самарських з брехливими запевненнями, нїби городки сї будують ся тільки на час війни проти Татар та Турків, щоб було де хоронити боєві запаси та харчі військові, а як війна скінчить ся, їх буде знесено; пригадав і як зазивали до часів війни шведської, на службу не мало війска низового, потягли їх до Петербурга і розвели на роботи каторжні, від яких всї вони загинули. На останку Орлик показував на Вкраїну, як на приклад: вона не послухала правдивих і добра бажаючих натякань покійного гетьмана свого Мазепи, а повірила більш запевненням грамот московських, які підписано рукою царською і читано по церквах, де, кличучи у сьвідки Бога, запевняли військо запорожське і весь народ український, що всї люди військові та посполиті користувати муть ся з тої волї, яку мали їх дїди за

славетної памяти гетьмана Богдана Хмельницкого. Але як війна шведська кінчила ся, уряд московський так додержав свої обіцянки і свою клятьбу: усунули уряд гетьманський на Вкраїнї і замість него настановили колєґію, куди набрано з свого народу 12 катів, що чинили над народом українським мордованя, про які й не чули, а як особи ґенеральні скаржили ся до царя через своїх післанців, то всїх їх потягли до Петербурга, одних заслали на заслання, других закинули у тюрму*). Тут — у посланію Орлика, певне, йде річ про наказного гетьмана Павла Полуботка і его товаришів, але Орлик, живучи далеко, не міг знати докладно, як відбували ся випадки, — і помиляв ся. Так, він лїчив поміж тих, що постраждали з Полуботком миргородського полковника Апостола, хоч тут же згадав его недобрим словом, — назвав клятвовідступником за те, що він перейшов від Мазепи до царського боку. Орлик не знав, що сего чоловіка, як він повернув ся від Мазепи до царя, раз-у-раз поважав і йняв віри єму уряд висший, через що й досяг гетьманства. Далї у своему посланії Орлик згадав і про те, як уряд московський посилав Українців десятками тисяч на роботи земляні і безлїч їх замучив неможливою працею та нестравними харчами, бажаючи, як пояснював Орлик, не тільки згубити силу, але й вигубити все військо запорожське. Запевняючи, що его слова — суща правда, Орлик вказує на тих Запорожців, які були свідками сего всего і можуть ствердити все, що він висловив. Можливість згоди і приязни з державою, московською Орлик признавав тодї тільки, якби ся держава лишила гетьманський знак на Вкраїнї непорушним, даючи на вільний вибір як сей знак, так і инчі, не накидала за урядників війску запорожському якихсь Москалїв, Волохів, Сербів та вихристів, не відривала-б козаків від їх служби відпровадженнєм їх на тяжкі роботи, повернула-б під уряд гетьманський міста та села, які роздано чужоземцям, вийняла б від постою військо свого міста укра-

*) Як скоро з Шведами таж Москва війну скінчила і спокій з ними затвердила, так зараз обіцянки свої записажені та грамотами царськими стверженї відмінила, вольности всї зломила; суд і права свої пригноблюючі на Вкраїну впровадила і установила, а наші військові знесла, уряд гетьманський відмінила і викоренила. (Київ. Стар. 1882 р. квітень).

їнські, опріч Києва, Чернигова та Переяслава, ні в якім разї не мішала ся до прав українських, не вставляла-б судїв своїх, що Українців карають на смерть, конфіскату добра, важкі побори. Запорожцї, вступаючи під державу московську, не вимагали від неї в умовах всего сего; виходить, що й не може чекати собі під державою московською нїчого доброго. До того-ж на володїннях московських нїде заснувати й Сїчи: край з лївого боку Днїпра, ті місця, де попереду були старі вольности запорожські, Москва відступила Татарам та Туркам по річку Орель, а на правому боцї Днїпра не належить до Москви ні одна пядь землї, опріч Києва, Триполя та Василькова; навіть і те місце, де була стара Сїча, відійшло від неї на віки. Нїде державі московській захистити запорожців і вона напевне не буде заводити війну з Турками та Татарами, щоб завоювати землї, що лежать понад Днїпром, щоб там оселити запорожців; — ще, навпаки, буде раювати, як з берегів Днїпра щезне імя запорожського війска, чого вже давно бажав цар Петро Олексїєвич. Держава московська, через те що запорожців не можна оселити понад Днїпром, перепровадить їх куди небудь за Волгу, і тодї вже ні Турки, ні Татари, ні Поляки не захотять допомагати їм визволити ся.

Кінчаючи посланіє своє, Орлик знайшов потрібним довести запорожцям, що він, мешкаючи 12 років у Салониках, не сидів без дїла, а вів зносини листами і здобув обіцянки королїв: французького, шведського, польского, Порти Отоманської та хана кримського допомогати визволити Україну.

Красномовність Орлика не зробила враженія. У своему листї відповідному запорожцї завважили на ріжні не так давні штуки Татар: як вони у запорожців крали отари овечі, табуни коний і не можно було здобути правди на судах татарських; згадували, як Ногаї забрали собі до рук степ, яким користували ся, яко випасами, з давного часу одні запорожцї; але найбільш докоряли Татарам за те, що ловили людий українських у ясир, що перешкаджало запорожцям бути в спілцї з Татарами. З свого боку вони радили Орликови просити, за прикладом инших милости і прощення у царицї, надаючи надїї що вона лишить єго з колишними вольностями та маєтностями.

Відповідь такого змісту було відпроваджено і до хана кримського Каплан-Гирея; у ній було виложено про ріжні кривди Татар.

Хоч тоді підбивання Орлика не вплинули на запорожців, але есть докази, що вищі верстви, як уряду московського, так і шляхтичів, бояли ся, що Україна козацька, за першої можливости, уявить спокусу визволити ся з під держави московської. Репрезентанти чужоземних дворів, що були сьвідками епохи вступлення на престіл Анни Іванівни, сповіщали своїми депешами, що такий жах був одною з головних причин, через що шляхоцтво не забажало поменшити прав самодержавця держави московської.

Сї зносини між Орликом та запорожцями були у той час, як запорожці кидали свій захід у Алешках на землї ханства кримського, де вони оселили ся після зруйнованя їх останнього гнїзда на володїннях московських біля устя Камянки. Тепер вони умовляли ся з ґенералом Вейсбахом про переселенне у державу московську. Орлик усїма силами пильнував затримати запорожців на володїннях ханських, маючи надїю їх мати у всякий час за оруже ворогованя проти Росиї.

Надії Орлика і его спільників ні в чім не ставали дїлом. Запорожці весною 1734. року перейшли за кордони московські, заснували Сїч на річці Підпольній, недалеко від першого свого пожарища і заслали до Орлика лист, яким уявляли себе певними підданцями царицї московської, і просили не писати вже до них більш.

Не вспалахнула війна европейська так, як бажали Мазепинці, що мали свою мету; на престолї польскім не затверджено Станислава Лещинського, не допоміг ему его зять, король французький, якого Українці вважали за наймогутнійшого між усїми царями християньскими, не дало ся посварити Росию з Швецией. Найбільш надії було, здавало ся, на Туреччину; і справді, швидко розпочато війну, що прославила Мініха. Орлик хотів на сей раз притулити сюди питанне українське і 1739. року знов спробував заслати на Запороже посланіе, яким доводив, що він заприсяг визволити Україну від гнобленя московського; докоряв запорожцям, що вони ухилили ся від него, гетьмана, якого обрано вільними голосами, і піддали ся під протекцию ворожої Москви; висловлював ся, що сим вони

у себе за пазухою гадину відігріли і вітчину і самих себе згубили, що вони не жалують нещасної матери своєї України, не вражає їх плач материй, батьків, сестер та братів їх; сповіщав, що на конґресї немирівському, куди з'їзжали ся повномочники держав, що воювали, балакати про згоду, посланцї московські називали запорожців шахраями та злодіями, які нї Москалям, нї Полякам, нї Туркам вірно не служать, а тільки нарушують згоду між сусїдними державами. Орлик запевняв, що уряд московський має замір взяти під сторожу отамана кошового, а з ним і всїх старшин сїчових, всїх же останних запорожців лишити на волю Турок та Татар: хотять — всїх знищать, хотять — всїх у неволю заберуть. Таким чином козацтву приходить вічна погибель.

Сю грамоту, не тільки не читану, але й не розпечатану, відіслано до ґенерал-фельдмаршала Мінїха.

Запорожцї, як повернули ся у колишню вітчину свою, спершу поводили ся, як слїд. Вони охоче брали участь у війнї з Турками і допомагали Мінїхови у его славетних вчинках.

Орлик з своєю обмалю еміґрантів не міг перебити білгородської згоди, що зупинила війну Росиї та Австриї з Туреччиною. Тодї питанне українське не піднимало ся. Вже тодї можна було бачити, що его викинуто з ряду питань полїтики европейської.

Тїни, мовляв, спадки колишнього проносили ся якийсь час, але то були искри, що не давали нї блеску нї вогню стільки, щоб всїх пекти і звертати увагу на себе. 1757. року резидент царицї московської довідав ся у дворі варшавськім, що у Криму біля особи ханської з'явило ся двох еміґрантів українських — Хведір Мирович і Нахимовський. Вони сповіщали бриґадира служби французької Орлика*), що з Запорожа до хана прибували посланцї нїби з приводу торговлї, а справдї маючи на метї висловити ханови бажанне запорожців, перебрати ся на володїння ханські, через те що запорожцї були вельми незадоволені будованнєм фортеци московської на урочищі Микитинім Розї, що ставила ся на землї, яку запорожцї

*) Істор. Рос. Соловєва, т. XXIV., стор 156.

вже здавна звикли вважати за свою непорушну власність. Нахимовський і Мирович балакали з посланцями запорожськими і пильнували збільшити ворожі почування до Росиї. Москаль, — казали вони, — вас, запорожців зовсім навкруги обставив своїми фортецами і наче під сторожею всіх тримає, а земля, на якій він будує свої фортеци, не єго земля, а ваша, запорожська, котру вам подарували колись королї польські; а кордони землї московської досягають тільки Сївська, і ні в якім разї — Інгульця та Інгула.

Тогочасний гетьман український Розумовський одержав про се звістку з Петербурга разом з рескриптом височайшим, який наказував стерегти ся осіб української породи, що мешкали у Криму, Молдавії та Польщі. Розумовський з сего приводу писав до ґрафа Воронцова, що на Вкраїні спокійно скрізь, і тільки якихсь двоє чи троє злочинців, що мешкають у Криму, з приводу колишнього звязку сего з сим краєм, що тримають ся старих думок, по колишньому пишуть та думають, забуваючи, що Вкраїна після того часу, можна сказати, зовсім відмінила ся, і не той зовсім уряд, не ті урядники, не ті майже, люди і, виходить, не ті вже й думки у них.

На останку всего гетьман знаходив, що „сих шахраїв можна звідтіль викрасти, або иншим побутом знищити“, але не обіцяв успіху, а тільки заявляв, що він з свого боку у сім дїлї „докладе можливої дбалости“.

Таким побутом орґан уряду висшого на Вкраїні ладив ся вжити тих заходів проти злочинців, які були морально більш злочинці від того, що вважало ся за злочиньство державне. Одначе, гетьман Розумовський не брав на себе виконати таке дїло инакше, як тільки тоді, як одержить дозвіл і наказ від цариці. Ся справа, — висловлював ся Розумовський, — як вельми дразлива і вимагає полїтичного розуму, то я сам ні в якім разї не насьмілюю ся робити, як менї не буде звелено від цариці, а вам, як приятелеви моєму, відкриваю думку мою тільки вам, щоб ви знали. Я хтїв вже що до сеї материї писати до особи її величности царської лист, щоб довести мою думку, та вдержав ся з сим. Як же ви розміркуєте, що се не лишне, то й тоді се можна буде вчинити. І так прошу вас за першої нагоди, дати менї знати, що ви про се думаєте; а тут всї зцорово лютують проти тих злочинців, що пробувають

у Криму, як губителїв тутешнього спокою, наводженєм на сей край підозріння і недовірія до тої вірности, яку всї односердне мають до її величности царської".

Воронцов на сей лист так відповідав: „..... На власноручний вашого сиятельства Ps. через се честь маю донести, що хоч вельми треба бажати, щоб відомих двох злочинцїв, які пробувають у Криму, можна було яким випадком знищити або викрасти, але через те що сей побут є вельми небезпечний, а до того ще може мати прикрі наслїдки, я думаю, що лїпше булоб лишити зовсїм занехаяними, тим більш, що нїчого не можна бояти ся від їх злочинств і вони вже люди лїтні і швидко ляжуть у домовину.

Тимчасом, канцлєр Воронцов радив про се сповістити царицї, але „тільки щоб показати тим вашу угодливість та пильнованє по службі", запевняючи гетьмана, що „що те донесенне не инакше, як великою радостю тут може бути приняте".

Опріч сего нам більш не доводило ся знаходити прикмети дїяльности Мазепинцїв.

ОСТАННІ ЧАСИ КОЗАЧЧИНИ

НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ

після актів 1679—1716 рр.

Історична монографія

Володимира Антоновича.

Останні часи козаччини на Правобережі.

1667 року зложено Андрусівську умову, якою Росия зрікала ся західної половини України на користь Польщі. Кожний з Українців аж остовпів, як вперше почув неясну та збільшену звістку про Андрусівську умову. „Про такий для всіх козаків некористний торг*)“ ходила гутірка, нїби то Росия наважилась знищити козаччину й цїлком вернути Україну Польщі, „от і повстала колотнеча по Українї**)“. „Уся старшина й посполитий нарід дуже злякані розуміли, що треба повстати внутрішним та виразним у народї повстанням***)“. Але швидко правда виявилась, і стало напевне звісно, що офіровано тільки правий бік Днїпра. Тим більш засумували козаки, та посполиті, що мешкали по сїй подарованій сторонї. Їх повстанне, що пів віку щедро розливали людську кров, офірливі війни, все лихо, що прийняло два поколїння, пішло марно: до них наїдуть знов осоружні пани й почнуть повертати у хлопів люд, що звик уже до думки про волю; понаїздять ненависні ксьондзи латинські та унїятські й почнуть знов силоміць навертати в унїю та католицтво, відбирати церкви, виганяти попів. Українцї з довгого досьвіду знали Поляків, вони серцем чули, що ті постанови умови, які забезпечували особисту та релїгійну вільність, Поляки не заховають на справдї й що окрім тягару, який вони зазнали попереду, доведеть ся знести на своїх плечах усю вагу пімсти за довгочасні повстання та війни. Самі Поляки поквапились зазначити, що з сего погляду не слїд

*) Лїтопись Величка т. II. стор. 134.

**) Лїтопись Самовидця стор. 50.

***) Лїтопись Грабянки стор. 193—194.

і вагатись. Ще не встигла прийти й звістка про Андрусівську умову, а в Україну вже прибув з віддїлом польского[1] війска один з найлютїйших військових урядників, реґіментар Маховський, й огнем та мечем став руйнувати Брацлавщину, маючи замір підгорнути під руку Речи-Посполитій її мешканців. Народови не можна було погодитись з думкою, що треба вертатись під Польщу а й викрутитись не можна було. Андрусівською умовою Росия зріклась патронату над західною половиною Україну, а через се й сподївatись на її запомогу принаймні якийсь час не можна було. З наказу царя Олекси Михайловича, бояри, відповідаючи козакам на їх скарги, писали, „щоб вони задля добра самої-ж України, через Андрусївську умову корили ся польскому королеви*). І за Хмельницького часів, коли вся Україна повстала за одно, та й то бракувало сили одолїти Поляків, а тепер нїчого було й надїятись на одну тільки половину України, що більше постраждала й обезлюдїла за часи попередних війн. А бажання народу прямули до того, щоб, не вважаючи ня Андрусівську умову, все таки не відокремлюватись від східної України, що мусїла й надалї лишати ся під патронатом Росиї. Небавом стало можливим, відповідно тодїшній дипльомациї, обійти умову. 1667 р. з польского полону визволено вельми талановитого та дуже популярного на Україні чоловіка — митрополїту Осипа Нелюбовича-Тукальского. Вернувшись на Вкраїну, він оселив ся у Чигиринї, війшов у близькі зносини з гетьманом Дорошенком, що тодї стояв на чолї західної України й почав кермувати усїми єго вчинками**). Послухавшись мабуть намови Тукальского, Дорошенко почав усяк відтягати пересправи з Поляками, які вже вирядили до Острогу комісарів, щоб постановити умови, на яких західна Україна повинна була підлягти під польский уряд, а тимчасом розпочав дїяльні зносини з Туреччиною. Він пропонував султанови, піддати єму Україну, яко васальну країну, аби тільки Турки допомогли козакам вибити ся з під Поляків. У Цариградї пропозицию Дорошенка прийняли жичливо. Звісно, не можна було сподївatись на тривалий звязок

*) Бантышъ-Каменскій. Исторія Малороссіи т. II. стор. 134.
**) Załuski — Epistolae historico-familiares т. I. ч. I.

з Туреччиною. Козаки добре знали про те, як Турки поводять ся у васальних державах — Молдавії та Волощині й нїчого путящого не сподївались для України. Лїцитация господарських посад, доля й саме житте господарів залежить цїлком від примхи султана, єго визірів та стану партий, що баламутили у сералю, який був широким полем для викрутнїв, підкупу й доносів; претенденти за гроші все шукають влади у Царградї; Турки все встрявають у внутрішне кермованнє краєм; турецькі паші та залоги стоять по румунських фортецах; данина та податки збирають ся, як Бог на душу положить, на останку Турки майже щорічно вимагають зазброєного континґенту на поміч собі, як йдуть війною проти християн, — ось що, бачили козаки у наддунайських князївствах, яко зразок васальних відносин до Порти. А як додати до сего ще вікову ворожнечу до Турків, що розвинулась серед української людности, й через релїґійну відразу до мусульман, й через довге сусїдське ворогованнє, то з першого-ж погляду стає очивидячки, що встановити такі як слїд й більш менш довгочасні відносини межи Україною й Туреччиною, се річ неможлива. Але під датись під Туреччину було на який час користно, бо инакше й не можна було західній Україні викрутитись з того становища, у яке її поставила Андрусівська умова. Тут уся користь була у тому, що можна було оминути сю умову. Ходило те, щоб Турки примусили формальною умовою відцуратись від України, а тодї знов можна буде пристати до Росиї. Росия, бачте, відмовилась від України на користь Польщі, а що до Туреччини, то Росиї нїчого не обіцяла. Природженна відраза народу до Турків та ворогования Росиї до них ставали вже порукою, що така комбінация вийде на добре. Справдї, дальші події ствердили можливість такого міркования, хоч за те, що єго виконано, довелось заплатити дуже дорого.

З кінцем 1669. р. до Дорошенка прибув султанський чауш з оповісткою, що султан приймає єго у підданство. Перше вражінне, яке справила ся звістка в народї, було найважче. Коли Дорошенко виголосив перед козацькою старшиною на радї, що зібралась у Корсунї, про те, що прибув чауш й він зложив умову з Портою, то всї одностайне виголосили своє обуреннє й гетьман ледви встиг вговорити полковників, щоб вони допустили чауша на раду. Нарід ще більш обурив ся, — одні

прямо не йняли віри, другі раяли скинути гетьмана, що оплямив себе, підхиляючи християнську землю невірі. Але яке не було велике се обуреннє у першу хвилину, воно мусїло замовкнути, побачивши, що не переливки. Нї з чого було вибирати. Відмагаючись від турецькоï влади, мусїв коритись Полякам, а, з народного погляду, панованнія останних й куди гірше за турецьке. Наостанку, народні почуття значно вгамувала порука митрополїти Тукалиского: зараз же як прибув чауш султанський, митрополїта післав до духовенства поклик, яким переконував у єктеніях молитись „за благочестивого та посланого вів Бога гетьмана Петра*)“. Слово, що промовив заступник релїгійних інтересів народу та ще й до того чоловік, що сам придбав любов та повагу народну, повинно було значно змякшити недовірє народне до нової спілки.

Польский же уряд побачивши, що насуваєть ся біда, наважився відсунути ïï. Для сего Поляки вважали за найкраще виставити Дорошенка чоловіком, що сваволно захопив владу й не має права укладати які будь умови та компроміси й виставити супроти него другого гетьмана, вірного Польщі й якого законно признавав ïï уряд. Поки польский посол у Цариградї запевняв турецький уряд у тому, що влада Дорошенка хибка та неправна а сам він не що більш як зрадливий та меткий авантуриста, було післано королївські унїверсали до брацлавського та уманського полків, які заняло польске військо. Польский уряд у сих унїверсалах щедро сипав обіцянками й вимагав, щоб козаки обрали собі нового гетьмана, бо Дорошенко втратив право на сю посаду за свої зносини з Турками. Таким робом вибрано за гетьмана, з запомогою сильною польского впливу, колишнього уманського полковника Михайла Ханенка. Відома річ, що влада сего гетьмана була тільки маною й придатна була Полякам у дипльоматичних зносинах через значіннє єго гетьманського титулу. Нарід, не вважаючи на відразу до Турків, не спокушав ся на польскі принади: „Поляки втратили надїю захопити західну Украïну й хтять хоч за хвіст а придержати ïï**)“, — говорили по Вкраїнї. Самі дипльомати

*) Бантышъ-Каменскій, Исторія Малороссіи т. II. стор. 121.

**) Літопись Величка т. II. стор. 238.

польскі признавались: „Правда, ледви кілька тисяч козаків визнають владу Ханенка, але він своїм титулом буде імпонувати Дорошенкови та Татарам*)“. — Бажаючи, о скільки мога, запровадити владу свого кандидата й приготовитись зустріти Турків, польске військо, під проводом великого коронного гетьмана Яна Собєського, узялось облягати міста по Брацлавщинї й силоміць піддавати нарід під „реймент“ Ханенка. Але й турецький уряд не дав ся ошукати польским дипльоматам й не бажав дати Полякам часу захопити Україну. У груднї 1671 р. у Варшавї одержали султанську грамоту, якою наказувало ся Полякам, з доброї волї зректись України, що просить протекциї у султана, або готуватись до війни**). Дїйсне, на весні другого року Мугамед IV. з численною турецькою армією, до якої пристали: хан з кримськими ордами й Дорошенко з козацьким військом, — обложив Каменець й примусив здати се сильно зміцнене місто. Після сего Турки обложили Львів. Польский король, Михайло, не маючи сили боротись, попросив спокою, а Турки на те і пристали. Через Бучацьку умову Поляки повинні були платити Туркам що річно данину, відступити на довічні часи Поділлє, вивести своє військо з України, Білої-Церкви та инших фортец і узнати увесь сей край за власність козаків, залежних від Туреччини***). Так виконано першу частину програми: Бучацькою умовою касувались некористні наслїдки для західної України, що виходили з Андрусівської умови, — Турки виперли Поляків. Тепер треба було розпочати виконувати другу частину надуманого пляну, — з запомогою Росиї спекати ся Турків і таким чином злучитись з східною Україною. Виконати другу половину загаданого, перешкодило властолюбство козацької старшини. Дорошенко звісно міркував, що задержить владу у відбитій у Поляків країнї. Він готов був піддатись Росиї, про що нераз і „бив чолом“ цареви Олексїєви Михайловичу, але й хтїв, щоб зберегти гетьманську булаву. Без сеї умови, не потураючи навіть загальній думцї народу, він не відважував ся занедбати Турецький патронат. З другого-ж боку у східній половинї України вибрано у 1672 р.

*) Załuski. Epistolae historico-familiares т. I. ч. I. стор. 298.

**) Przezdziecki, Podole, Wołyń i Ukraina т. I. стор. 201.

***) Sękowski. — Collectanea z dziejów Tureckich т. II. стор. 71—86.

гетьманом чоловіка, що меткостю та честолюбством не вважить Дорошенкови, й що вже встиг у московського уряду здобути повну віру, — се був Іван Самійлович. Самійлович бажав скористуватись з бучацької утови й знищити статті Андрусівського трактату, що до України, а, на підставі громадської думки, він уважав за можливе підбити західну Україну прямо під свій реґімент й вкупі з тим на свою користь знищити другу гетьманську посаду, бо через неї майже що не з часів Хмельницького тільки мордувалось козацтво. Через се особиста боротьба двох гетьманів повинна була підбільшити й до того трудне полїтичне завданнє, роздвоїти й ослабити громадську думку, дати нові шанси на успіх загальним ворогам й на останку довести країну, про яку змагались, до повної руїни.

Тим часом війна межи Туреччиною а Польщею спалахнула з новою силою. Сойм не ствердив уложеної королем Бучацької умови, але не вважаючи на усе напруженнє Поляків й на військову кебету коронного гетьмана, Собєського, що рішуче побив Турків під Хотином, Полякам усе таки не довелось вернути раз вже відданого Поділля. Турки завзято встоювали за свою здобич й готувались вже силою змусити Поляків, визнати Бучацький трактат. Самійлович зміркував, з якою вигодою можна скористуватись часом боротьби, що відтягала потуги обох супротивників, щоб попробувати визволити західну Україну від обох ворогів. У перших днях 1674 р. Самійлович, з царського дозволу перейшов за Дніпро вкупі з московськими воєводами: князем Григорієм Григоровичем Ромодановським та Петром Шкуратовим, маючи значні московські та козацькі потуги. Нарід й козаки на Правобережу зустріли Самійловича з повним спочуттєм: усї міста відчинили єму брами, цїлі козацькі полки переходили до него, нарід витав єго як збавителя від польского та татарського ярма. Дорошенкови-ж стало прикро через те, що єго працею має скористуватись Самійлович. Не маючи спромоги, поступитись власним честолюбством, Дорошенко відчував, що обставини захопили єго знеобачка й втратив голову. То він начеб то ждав, що буде далї, то пробував відтягти справу, лякаючи Самійловича війною. Нї те, нї друге не вдавалось. Народний порив що день збільшував прихильників Самійловича, а старшина й військо козацьке, яке послав Дорошенко проти Самійловича, перейшло до останнього,

беручи зразок з ґенерального судді, Якова Улезка, та з корсунського полковника Михайла Соловія. Наостанку, Татар, що рушили проти Самійловича, розбили козаки; небавом Дорошенко зістав ся майже самотою, й з найнятими сердюцькими полками зачинив ся у Чигиринї. Почуваючи свою перевагу, Самійловичови схотїлось взаконити свій успіх. От через се й закликано у Переяслав на раду всю козацьку старшину й Самійлович пропонував вибрати нового гетьмана загального для обох боків Днїпра. Разом з иншими запрошено на сю раду й Дорошенка, але він не прибув й запевняв, що як сю раду відкладуть на піврік, радо складе й гетьманський уряд й цїлком скорить ся її виборови. А тимчасом він посилає до Олексїя Михайловича й каже, що він радо піддасть ся Росиї, як тільки єго признають гетьманом обох боків Днїпра*). Але внесенне єго спізнилось, — раду не відкладено. На сю раду прибув й Михайло Ханенко, якому надокучало відгравати ролю підставного польского гетьмана. Перечувши, що вся Украïна переходить до Самійловича, він пішов з польского табору, щоб наче-б то стати у Київському Полїсї (що зістало ся під Польщею, й звідти не пускати Дорошенка йти на поміч до Турка**). Він й справдї пішов на Полїссє, але козаки, що були з ним, дорогою перебили полїських шляхтичів, переправились через Днїпро***) й прийшли на раду у Переяслав, де Ханенко й зложив одержану від Поляків булаву.

На переяславській радї Самійловича, хоч він наче-б то й не хтїв, у один голос вибрано гетьманом обох боків Днїпра. Але для того, щоб бути справжним гетьманом, недосить ще було одного бажання народу та вибору ради, — треба було ще й відбити від Турків західний берег Днїпра, а для сего у Самійловича бракувало й енергії, й завзяття. Нї поклики правобережних міст, які руйнували Турки за признання Самійловича, нї поривання війска, нї завзяттє деяких другорядних ватажків (Мурашка, Лизогуба), що хоробро вдарили на Турків, не змогли залучити малодушного та еґоїстично розважного

*) Бантышъ-Каменскій т. II. стор. 154.
**) Załuski — Epist. hist. fam. т. I. ч. I. стор. 477.
***) Див. N. I. стор. 1.

гетьмана. Правда, у 1676. році єму вдалось таки примусити Дорошенка, зректи ся гетьманства й таким чином заволодіти Чигирином, але на сему й край. Від зустрічи з Турками Самійлович тїкав запопадливо. Він не перешкаджав Туркам руйнувати полки й міста, що визнали єго владу, а коли у 1678 році великі Турецькі потуги обложили у Чигиринї залогу московську, яку він лишив у сему містї, то вкупі з князем Ромодановським навіть перейшов за Днїпро, стоячи на чолї численного московського та козацького війска. Обидва начальники відограли ролю тільки глядачів: на їх очах мешканцї й залога Чигиринські цїлих пять тиждиїв відбивались від Турків, але от впав воєвода Ржевський, що кермував обороною й наостанку Турки взяли й знищили місто. Самійлович же з Ромодановським дождались сего кінця, а тодї переправились назад за Днїпро й віддали Туркам на здобич усю Поднїпрянщину від Чигирина аж до Києва, а Турки не забарились зруйнувати її огнем й мечем.

Західна-ж Україна, яку Самійлович покинув на волю Божу протягом 10 років уявляє найтяжчу картину, — вона стала боєвищем для Турків й Поляків, що одні від других віднимають край, тубольцї якого однаково ненавидять й одних й других. Що року на переміну то Турки, то Поляки вимагають від тубольців покірливости, покликуючись на якогось підставленого гетьмана. Аби-ж тільки хоч ті, хоч инші зустріли змагання, то зараз же заводили своє панованнє пустошеннєм краю. Через усе те лихолїттє, що відоме у народних переказах під назвою „руїни“*), край що дальше усе більше стає пусткою. Перевагу у боротьбі з дебільшого мали Турки, що й розправляють ся з мешканцями своїм звичаєм: вони випалюють усї міста й села, руйнують церкви й манастирі, заганяють у полон людність цїлих країн, а з инших збирають данину дїтьми**). Тисячі вязьнїв завозять на невольничі майдани й т. н. Місцевости, що спасли ся від турецької лютости, підупадали майже під теж саме від Поляків.

---

*) Кулїш — Записки о южной Руси, т. I., стор. 83.

**) Лїтопись Величка, т. II., стор. 355. Бантышъ-Каменскій, т. II., стор. 152. Географическій словарь Максимовича и Щикатова, стаття „Козаки“, стор. 291.

Обидві держави дбають дїяти, начеб то на підставі права володїти краєм, яке виходить з того, що людність визнала їх панованнє. Для сего всего з своїх рук виставляють гетьманів, до покірливости яким і дбають привести мешканцїв. Але влада сих гетьманів очевидячки вже була такою маною, що наостанку й самі патрони її сказали: годї гратись сею формальностю, що нїкому непотрібна й нїкого не підманює. Так Турки, як зрік ся Дорошенко, замість него виставляють Юрія Хмельницького (у монашестві Гедеона), якого знайшли серед полонян у одному з цариградських манастирів, й виряжають у 1677 р. на Україну з турецьким та татарським військом та з титулом козацького гетьмана й руського князя. Але у покірливости сему гетьманови зовсїм не було козаків й він повинен був звоювати свої полки татарськими загонами. Небавом невдаліть, лютість та моральня нїкчемність сего „руського князя“ примусила турецький уряд, покликати его назад. 1681. его виряжено з турецьким конвоєм до Цариграда й на дорозї він вмер, а инчі кажуть, що его задавили ті-ж Турки, що їхали з ним*). Заступив его назначений у Цариградї молдавський господар Олександер Дука. О скільки турецький уряд дивив ся зневажливо на гетьманську посаду, видко з того, що Олександер Дука у 1681 р. одержав від султана Ферман на Молдавське господарство й вкупі з тим у додаток до господарства за грошевий подарунок одержав владу над краєм, що лежить межи Днїстром а Днїпром, навіть без обовязку платити за неї податок Портї, а тільки повинен був, як ще поталанить зібрати людий, о скільки можливо постачати з неї помічне військо**). Дука післав свого намістника у Немирів, щоб він від его імени привив краєм та обрав гетьманську резиденцию; але вийшло те, що Дуцї довелось поставити дворець у одному селї, що випадково зацїлїло на Богом, — бо по усїх містах не було анї духа. По двох роках цїлком номінального гетьманования

*) Ambroży Grabowski — Starożytności historyczne polskie т. II. стор. 528. Літопись Величка т. II. стор. 546—547.

**) Ambroży Grabowski — Starożytności historyczne polskie т. II. стор. 526. Літопись Величка т. II., стор. 527. Ригельманъ — Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи, частина II. стор. 176. Именная перепись малороссійскихъ гетмановъ, изданіе Н. Бѣлозерскаго стор. 137.

Дуку взяв у полон один з польских віддїлів, що рушив грабувати Молдавію, підчас віденського походу короля Собєського*). Порта намість него прислала гетьмана якогось Янїя Драґинича, але про сего гетьмана українська лїтопись ледви згадує: „З яких він людий й які єго військові події? невідомо“ каже один лїтописець, а другий лїтописець каже про него, як про чоловіка смирного, не клопотавшого нї про які полїтичні справи й ласуна до усяких горячих напоїв. — Небавом зник і сей гетьман-потороча. Одні кажуть, що він вмер з перепою, другі-ж, що він з доброї волї залишив гетьманську посаду, на якій єму нїчого було робити й оселив ся мешканцем у Яссах**). Після него Турки вже вважали зайвим, шукати гетьмана. На самий край, що обернено у пустку, вони дивились як на землю, за володїння якою доводилось дуже дорого платити, й через се дбали тільки про те, щоб спустошити її так, щоб і ворогови не було нащо зазирати.

Одночасно з Турками й польский уряд принаймнї з початку боротьби виставляв своїх козацьких гетьманів супроти турецьких. Польскі козацькі гетьмани теж були без сили, чужі народови й також не мали нїякого дїйсного значіння, як і турецькі. Після того як Михайло Ханенко зрік ся гетьманства, у Поляків на перший час нїкого й не було з козаків, щоб був хоч трохи відомий. Небавом з'явив ся такий чоловік й Поляки охоче запросило єго на гетьманство. У 1675. р., коли на який час Полякам поталанило, то Собєський на короткий час і заволодїв Брацлавщиною; верховодив ще козаками, що жили у сїй місцевости, один з старих козацьких ватажків-помічників ще Хмельницького, подільский полковник Остап Гоголь. Гоголь не мав нї сили, нї охоти змагатись з Поляками, що прийшли для того тільки, щоб замінити Турків, — от він й здавав їм міста, що ще корились єго владї, й зараз же одержав від короля гетьманський титул***). Але й польске

---

*) Ригельманъ — Лѣтописное повѣствованіе, часть II. стор. 177. Pamiętniki Jana Chryzostoma Paska (виданнє 3-є) стор. 264.

**) Лїтопись Величка т. II. стор. 548. Регельманъ — Лѣтоп. пов. ч. II. т. 179. Рубанъ, краткая лѣтопись Малороссіи стор. 110.

***) Деякі українські лїтописцї думають, що у протиг часу з відреченнія Ханенка від уряду й іменованнія Гоголя польский уряд настановив за гетьмана

панованнє й гетьманство у Брацлавщинї Гоголя були не довговічні. Поляки зруйнували полкове місто Брацлавль, мешканцї якого не хотїли визнати польскої влади. На другий же рік Поляки повинні були покинути Украïну, бо Турки розпочали новий похід. Решта подільского козацького полку з своїм полковником, що недавно став гетьманом, мусїла тїкати з своїх осель. Через те, що кількість сих козаків була дуже незначна, то Поляки відступили їм під постій димерське староство, що було у польскому Полїсї, й Річ-Посполита взяла обовязок, видавати їм платню, харчі та сукно з королївського скарбу*). Але козакам, що вигнано з їх житла, не було чого й зоставатись на польскій службі. Не маючи змоги встояти за територию свого полку, вони рахували, що вже краще перейти на Лївобереже, нїж бути польскими наймитами, а через се зараз же як прибули у Димер, то більшість рушила за Днїпро й пристала до Самійловича**). Скоро після сего, 5. сїчня 1679 р., умер Гоголь***), а після єго смерти Поляки мали за зайве вибирати нового гетьмана. За мала кількість козаків, що зісталась у Димері, збільшилась усякою наволочю: шляхтою-бурлаками, челядю-утїкачами та селянами. Сю мілїцию заведено було у число найнятого війска Речи-Посполитої, платню-ж вона одержувала з земського збору київського воєводства й задержала тільки козаків. З постанов соймику київского во-

---

кошового Сїрка. Але вважаючи на те, що Гоголя обрано за життя Сїрка, який не покидав у сей час Запорожа, мабуть певнїйше буде, що се помилка, хоча вона й мала ґрунт, бо сучасникам було відоме те поважанне, яке мав Сїрко від Собєського, а также й через те, що Сїрко ходив у користні для Поляків походи з Запорожа на Кримців. Тогочасні польскі письменники та жерела про гетьманованне Сїрка зовсїм не згадують.

*) Бантышъ-Каменскій т. II. стор. 162, — Лѣтопись Грабянки стор. 222. — Лѣтопись Рубана стор. 125. — Лѣтопись Самовидца стор. 66. — Ригельманъ 144. — Краткое описаніе о козацкомъ малороссійскомъ народѣ Петра Симоновскаго стор. 102.

**) Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи, изданные Археографической коммиссіей т. V. стор. 140. N. 103.

***) 7. сїчня 1679. р. єго поховано у Межигорському манастирі (Хронологія высокославныхъ, ясно-вельможожныхъ гетмановъ, изд. Н. Бѣлозерскаго стор. 119. — Сказаніе о Межигорскомъ монастырѣ М. А. Максимовича стор. 30).

єводства 1682. р. ми довідуємо ся, що кількість їх була замала, бо щорічна плата виносила тільки 1000 золотих, що вони були під зарядом полковників: Мирона та шляхтича Урбановича й що вони прислугували шляхтичам київського воєводства й, з доручення соймику, повинні були, яко екзекуция підгонити шляхту воєводства, виплачувати справно земські побори. Але істнованнє сеї мілїциї турбувало шляхту на Поліссї й через те вони й вирядили депутацию від соймику до гетьмана коронного, прохаючи, щоб він скинув Мирона, задля обачности, й доручив би єго посаду якому небудь певному шляхтичеви, або поручив ся за него перед воєводством*). Справдї сей козацький віддїл, хоч й не був страшним для шляхтичів київського Полїся, а всеж таки значно турбував їх тим, що козаки наймались більш менш значними ватагами для заїздів, якими шляхтичі без упину частували один одного (такий вже був звичай) і таким чином збільшували внутрішний шляхотський безлад**).

Отже замале, напів шляхотське посполите рушеннє було єдиним слїдом від тих 16 козацьких полків, що істнували на західній Українї тодї, як Хмельницький розпочинав свою ворохобню. Оттак точнїсенько згинуло й поспільство сеї країни. За час опустошуючих турецьких та польских набігів, усї мешканцї, що встигли уратуватись від смерти та полону, утїкли на Лївобереже. Єдина користь, яку Самійлович поважив ся пожити з гетьманованнія над „обома боками Днїпра“, єдина запомога, яку він насьмілив ся дати тубольцям Правобережа, се те, що він підбивав переселятись на Лївобереже й допомагав у сему як тільки можна було. Самійлович прискоряв

---

*) Див. N. III.. стор. 7—10.

**) Наприклад ми бачимо, що одна ватага димерських козаків, що найняли й дворяни: Бржеский та Любовицький, заволодїла Бишевим — замком Тишкевича й заграбила майно останнього (див. N. II. стор. 3); другі козаки на заклик дворян Немиричів та Терлецьких брали участь у заїздї на Жабокрицького й потім двічі здобували олевський кармелитський манастир, ограбували церковне й манастирське майно, манастирські костели повернули на стайнї й т. и. (див. N. IV. стор. 13; N. V. стор. 20 й N. VI. стор. 25). — Третю козацьку ватагу покликав з Димера у Чернобиль дворянин Пасербович й ся ватага допомогла єму безправно захопити доходи чернобильскої волости. — (див. N. VII. стор 32).

та викликав се переселеннє й листами до старшини та до міст західної Украïни, й инструкциями, які давав своїм підданцям. На приклад, звіщаючи канівського полковника Пушкаренка про те, що не може запомогти єму проти Татар, у своєму листї рає єго, переселити увесь свій полк у Переяславщину й потягти за собою силоміць навіть тих, що схотїли-б зістати ся, „щоб, бачте, жінки й дїти ваші з рухомим майном були більш безпечні та й щоб сумлїння ваші, стверженї присягою царській величности, були непорушні“*). — Дїйсне людність західної Украïни, за якою ганялись Турки та Поляки, шукала ратунку життя й майна та морального спокою, безперестану перебігаючи у східну Украïну. Сей рух особливо значний розмір набуває з 1674. р. З кінцем сего року, коли Турки, роздратованї признаннєм у краєви Самійловича, рушили на Украïну, щоб силком примусити нарід коритись Дорошенкови, то багато з мешканцїв уманського та брацлавського полків, а також й мешканцї дуже залюдненої Лисянки, що дуже роздрочила Турків своїм супротивленнєм, перейшли за Днїпро й оселились понад Орелю-річкою, поруч з полтавським полком**). — У 1675 роцї, коли настала черга Поляків й вони відперли Турків, рушили на Украïну, то переселеннє ще більш зросло. Корсунський полковник Кандиба перейшов за Днїпро з цїлим козацьким полком та багатьома посполитими єго мешканцями. За ним потягли мешканцї з Мошен та багато з обивателїв черкаських. Вони розбрелись по ріжних полках східної Украïни. Поляки захопили тільки спустїлі міста й попалили їх***). У 1676. р. коли здав ся Дорошенко, розпочалось нове переселеннє: „також й люду зо всею старшиною превелике число перекликано за Днїпро й оселено на пустирах“, каже лїтописець****). На другий рік нависла нова біда й переселеннє ще збільшало. На сей раз величезна турецька армія облягла Чи-

*) Акты Западной Россіи, изд. Археограф. ком. т. V. стор. 151. N. 116.

**) Лїтопись Величка т II. стор. 356. — Бантышъ-Каменскій т. II. стор. 152.

***) Ригельманъ — ч. II. стор. 148. — Лїтопись Самовидця стор. 64. — Акты Западной Россіи, изд. Арх. ком. т. V. стор. 135. N. 96 — Лѣт. Грабянки стор 219.

****) Лѣтопись Рубана стор. 125 та 129.

грин й на случай се місто впаде — страшна руїна чекала сей край. Далї у 1678 р. остаточно й майже не всї гуртом переселились, бо Чигрин впав і Турки та Татари розпочали плюндруючий набіг, що сягнув майже аж до Киева. Канївський полковник, Пушкаренко, не бажаючи коритись Туркам, більшість своєго полку з родинами й майном перевів у Переяслав. Турки взяли й спалили Канів. Обивателї-ж, що зісталисъ у нему зачинились були у манастирі, але згинули у полумї. Тільки дуже не багатьох силою примусили заприсягти Юрію Хмельницькому. Мешканцї инчих міст або, як і Канївцї перейшли за Днїпро, або скорились на якийсь час; але небавом, користуючись з того, що з'явив ся молодий Семен Самійловиченко перейшли на правий бік Днїпра. Таким чином до решти вже спустїли міста й їх округи: Чигирин, Черкаси, Канів, Корсунь, Мошни, Драбівка, Жаботин, Ржищів й т. и.*).

Наслїдком боротьби Турків та Поляків і системи переселеній, розвинутої Самійловичем по західній Українї, щезли й козаки й посполиті. Край став цїлком пустелею. Ось красномовні сьвідоцтва про спустошення сего краю двох сьвідків, які між инчим бачили вже сей край років через 20 після „руїни", коли вже кольонїзация почала потроху пускати паростки й оживляти деякі частини сего краю. Усеж таки загальний вигляд краю був ось який: „Й пішли ми (з Паволочи у Немирів) у степи безкраї; і ся мандрівка була нам тугою та скорботою, бо не бачили анї міста, анї села. Хоч попереду тут й були красні міста й розкішні села — а тепер наче-б то пустка та безлюддя, бо не можна побачити чоловіка. Величезна пустеля й звіря сила силенна: дикі кози й вовки, лосї, ведмедї. Тепер усе звоювали й зруйнували Кримцї. А що за розкішна та плодюча земля! Садки наче дикий лїс: яблока, горіхи волоські, сливи, дулї, — та все таки пустеля. Не дадуть собаки-Татарва й осїсти. Тільки осядеть ся село, а вони собаки прискочать, зруйнують, а людий і поженуть у полон. Не гріх менї буде, як я назову сю землю золотою, бо усего

*) Акты Запад. Россіи т. V. стор. 150—151. N. 115 та 116. — Лїт. Самовидця, стор. 70 — Ригельманъ, ч. II. стор. 164. — Лѣт. Рубана, стор. 136. — Симоновскій, краткое описаніе, стор. 105. — Лѣтописи изданныя Н. Бѣлозерскимъ стор. 83.

родить на нїй сила. Й от сею пустелею ми йдемо пять день, а чоловіка не бачили"*). А ось враженія не меньш характерні й другого мандрівця: „Переходячи тогобічну, що від Корсуня та Білої-Церкви, Украïну, потім на Волинь й... далїй мандруючи, я бачив багато міст та замків зовсїм обезлюднених та пустих. Окопи, що колись людською працею насипано наче шпилї та гори, тепер стали захистом та житлом хижого звіря. Отакі мури як от: у Човганському, Константинові, Бердичеві, Збаражі, Сокалю, що тільки трапляли ся на військовому шляху, бачив одні вельми малолюдні, другі зовсїм пусті, розвалені, приплюснуті до землї, посїли цьвіллю, зарослі бурянами, тільки й кублять ся по них гадюки та ріжні гади й хробаки живуть. Знов поглянув я й побачив просторі, тогобічні, украïнські поля та розлогі долини, лїси та здоровенні садки, й хороші діброви, річки, ставки, озера, — та пустош, усе заросло мохом, очеретами та непотрібним зїллєм. І не дурно-ж Поляки, шкодуючи, що втрачують тогобічну Украïну, у своїх унїверсалах називають та покликають її раєм польского сьвіту. Бо й справдї перед війною Хмельницького вона була другою Палестиною, що текла медом та молоком. Побачив же я там по ріжних місцях багато чоловічих кісток, сухі та голі, тільки небо й вкриває їх і подумав я собі „хто отсе?". Надивившись на отсих усїх пустих та мертвих, защеміло моє серце, тяжко стало на душі, що колись то хороша й багата на всяку всячину земля і наша вітчина Украïна Божим допустом стала пустелею, а людність її, славетні наші дїди згинули й нїхто не знає, хто вони"**).

Оттак Поляки та Турки колись цвитучу — та велелюдну землю обернули на пустелю й перестали цїкавитись пановаццєм над нею; ті й другі радо зрекли ся б сеї вже тепер пустелї, за яку треба змагатись й яка нїкому не давалась, але й нїкому вже не була потрібна, тільки щоб вона не дісталась й ворогови. Обидві ворожі держави театр війни переносять тепер далї на захід й дбають тільки забезпечити не-

*) Путешествіе въ Святую землю Московскаго священника, Іоанна Лукьянова стор. 16.

**) Лїтопись Величка т. І. стор. 4—5.

утральність можна було одній тільки Росиї і обидва вороги звертають ся до неї. Вони виявляють бажанне, щоб край, за який вони сперечають ся, на все лишав ся пустим та незалюдненим. Так в умові, що склали у Бахчисараї Турки та Москалї у 1681 р. межи иичим і сказано: „А Київ — місто та усї, що здавна належали до него межі та „городки“ й зруйновані місточка Васильків, Трипілля, Стайки — стара київська межа — будуть під царською державою; а від Києва до Запорожа на обидва боки Днїпра, міст та місточок не робити“*). Що до сего, то польські післанцї ще виразнїйше висловились, як укладали у 1686 р. московську умову з Росиєю й сїм забезпечували панованне своє в узенькій, північній смужцї Украіни, у якій вони здолали зазнати тільки три залюднені міста: Білу-Церкву, Немирів та Паволоч й се на обширі майже 200 верстов. Про решту краю польські посли ось що кажуть у 7 точцї умови: „А щоб нам, Єго королївської Величности великим, та повномочним післанцям та Їх Царської Величности ближним боярам та думним людям не мати нїякої трудности... що до тих зруйнованих місцевостий, що від Стайок униз понад Днїпром а'ж до річки Тясмина істнують, себ то: Ржищів, Трахтемирів, Канїв, Люшни, Сокольня, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронків, Крилів та Чигирин, про які з нами Єго королївської Величности великими та повномочними післанцями Їх Царської Величности ближні бояри та думні люди говорили й домагались, щоб вони були у державі та володїнню Великих Господарів, Їх Царської Величности на віки у низ понад Днїпром й тяглись би межою від Стайок аж до Тясмина. Ми....., погодившись, сю статтю так обговорили й поклали на тому, що сї міста зіставати муть ся пустками, як й до сего часу се було.. й поки не буде уложено потрібної про се умови та не зроблять ухвал, ті міста мають пустувати. Й сего не треба мати як задержку або перепону до вічної згоди, й через се властиво нїколи не ломати довічної згоди й на далї не

*) Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи т. II. стор. 389.

припасовувати сего до зрушення її"*). По 14 роках, у 1700 р., „потрібних постанов ще не було зроблено" й, з вимагання московського уряду, польский гетьман повинен був нагадати шляхті, що вона не має права заводити слободи на землях „по тих місцях, які на підставі трактату зіставлені й призначені бути незалюдненими, поки не вийде далі про се постанова"**).

Таким чином фактичне запустіннє краю визнано дипльоматично й західна Україна повинна була-б на все зістатись пустелею, незалюдненою й нікому не підлеглою, бо ні у одного з борців за неї не було ні сили, ні певної підстави, щоб захопити її у свої руки. Але чи можна-ж було такій багатій та плодючій стороні на довго зіставатись якоюсь штучною пустелею? Чи можна було вигнаному звідсіль народови забути про свої попередні оселі та збути ся думки про те, що можна повернутись до дому й вважати своє вигнаннє за дочасне лихо? Події відповіли на сі питання: ні. Бажаннє-ж людности, повернутись у західну Україну ще більш напружувалось й через те, що, перебравшись на Лівобереже, їм жилось далеко не добре.

Щоб розважити становище, у якому опинились Правобережани, треба кинути оком на ті верствові відносини, що народились на Лівобережі, й виходили із особистого стану мешканців й роздїлу земельної власности. З сих відносин стає очевидячки, що ступінь громадського розвитку, на якім стояла Україна XVII. та XVIII. вв., був низький й через се людність її не спромоглась власними силами ні позбутись польского панування, ні урядити свій побут внутрішнїй та виробити юридичні та громадські відносини, відповідні бажанням свого народу. Найбільш підбивало Українців до повстання проти Польщі бажаннє, вибити ся з під паньської кормиги, з під без'умовного закріпощення сільского люду шляхтичами, а се випливало з засад, які виробили собі польске суспільне житте. Усї козацькі повстання, що схоплювались під конець XVI. та в першій половині XVII. вв., не мали поводження переважно тільки через те, що козаки більш меньш у широкому обсязї добивались

*) Полное собраніе т. II. стор. 776. — Volumina legum т. VI. стор. 76—77.

**) Літопись Величка т. III. стор. 564.

про свої козацькі права, не дбаючи про інтереси кріпаків себ то інтереси усього загалу. Успіх в боротьбі настав тільки тодї, як козацтво, програвши остаточно свою справу, закликало до зброї селян, як скрайний засіб, на який можна ще було опертись. Універсал Хмельницького та характер знятої ним боротьби обіцяв народови, що мати ме усе українське поспільство козацькі права, а панів на все виженуть з Украïни.

Надїя, що обіцянка сповнить ся, викликала такі потуги, що дарма й праця була, боротись шляхтї проти них, хоч Поляки й напружували останні свої сили. Після-ж польского погрому, нарід з зборівської та білоцерківської умови побачив, що козаки вжили їх як зброю, щоб досягти збільшення своїх станових привилеїв. Поспільство зневірилось у козаках, охололо до боротьби й почало перебиватись у московські межі, у так звані слободські полки. Починаючи з сего часу, усї сподївanки нарід покладає на Росию. „Поспільство та голота козацька“ підтримують тільки тих гетьманів, що вірно тримають ся Москви, й не зносять тих старшин, що пробують ся зблизитись з Польщею хоч би й на самих користних політичних умовах... Причини, задля яких розвинулась ся без'умовна відраза, були й у релїгійних переконайнях й у тій ворожнечі, що явилась задля вікової боротьби з Польщею. До того-ж велике значінне мало й інстинктове почуттє народу, яке казало ёму, що козацька старшина допевняєть ся утворити з проміж себе нове шляхотство на лад й зразок польского; нарід тямив, що се нове шляхотство при спільцї з Польщею сформуєть ся звісно швидче й затягнеть ся, або може й зовсїм не складеть ся під протекциею Росиї. Одним тільки сим почуттєм й можна вияснити те загальне незадоволенне, яким загал людности зустрів точки Гадяцької умови, не вважаючи на те, що цїлком були забезпечені воля релїгійна та вигнанне Поляків з усеї Украïни. В сїй умові ясно вирисувалась проба козацької старшини, замінити польске шляхотство краєвим, а нарід не міг зносити нїякого шляхотства, якеб воно не було.

Тим часом прямования козаччини, щоб скласти з себе клясу значних державцїв землї та потім підбити під себе поспільство та козацьку голоту себ то, щоб витворити теж саме шляхотство, від якого нарід візбивав ся та тїкав з Речи-По-

сполитої, усе більш та більш стало пробиватись в устрою східної України або „Гетьманщини“. Починаючи з Хмельницького, усї гетьмани ствержають право володїти селами тим шляхтичам, що за час боротьби з Польщею стали на бік козаків, та роздають инчі села козацьким старшинам за військові їх послуги*). З початку се осадженнє дїдичної кляси було наче-б то рідким виїмком й проходило непоміченим, бо народови легко було ухилитись від него. Взагалї до половини XVII. в. Лївобереже було заселено доволї рідко, через се перші переселенцї, що прибули сюди за Хмельницького та за найближчих єго наступників, застали тут здоровенні обшири землї незалюдненої та не належної нї до кого й заволодїли ними на підставі першого займу, відомого під назвою „займанщини**). Небавом через те, що нові переселенцї раз-у-раз прибували, то й пустих місць не стало, а новим поселенцям довелось уже осїдати на землях, що вже зайнято попереду них та до того ще треба було уступати у якісь контракти, щоб придбати право оселитись. А хозяїни землї, особливо великі, у число яких увійшла і козацька старшина, що або зайняла, або одержала від гетьмана великі удїли землї, побачивши, що сила люду побиваєть ся за землею, стали користуватись з свого стану, щоб розвинути нові дїдичні відносини. З одного боку вони бажали підбити під себе й примусити коритись їм тих селян, що жили по селах, відписаних на них гетьманами, не вважаючи на те, що, з народного погляду, з часів Хмельницького вони вважались за дрібних господарів. З другого боку вони силкували ся обернути на селян козаків, користуючись з того, що сї дві верстви не гаразд поділені. Але й те й друге виконати було у певній мірі трудненько та й щоразу нарід змагав ся супроти сего, от пани й починають строїти всякі перепони. Вони починають придавлювати по своїх селах селян та козаків, щоб вони відцурались від землї й пішли з села, а потім діставали від гетьмана унїверсали, які віддавали у власність поміщика кожний клапоть спустїлої землї й на

*) Малороссійскіе посполитые крестьяне (1648—1783), очеркъ по архивнымъ источникамъ — составилъ Ал. Лазаревскій. Въ Сборникѣ Черниговскаго статистическаго комитета 1866. года стор. 15—19.

**) Тамож стор. 23—26 та 75—77.

сї землї осаджували, як слобожан або підсусїдків, нових переселенцїв. Тї й другі у слободах знаходили пристановище й дочасну волю обмежену на термін, який скріпляв ся умовами з панами, а як кінчав ся сей термін, то вони ставали тяглими людьми панів*), хоча й мали право, не питаючись нїкого, піти з села. Бажаючи вияснити свої відносини до тяглого люду, козацькі старшини-дїдичі нерідко доводили свої права литовським статутом й відшукували у нему юридичні дати на свою користь, себ то опирались на ту саму юридичну норму, проти якої за часів Польщі власне і боров ся нарід довгочасними повстаннями**).

За всїх гетьманів, що були після Хмельницького, народови ставало усе тяжче й тяжче. Але особливо тяжко стало за Самійловича, коли й через „руїну“, й через заклик гетьмана вся людність, що зацїлїла по західній Украïнї, перебралась на Лївобереже. Виключаючи Уманців, що захопили останню займанщину понад річкою Орелю, усїй рештї прийшлось тулитись по місцях уже заселених. Через се збільшилась кількість люду, що шукала пристановища, а через се повинні були огіршити ся й умови, на яких можна було знайти сей притулок. Від конкуренциї слобожан піднизились не тільки умови, на яких оселялись слободи, а й побут тих, що вже ранїйш осїли. У харектері Самійловича не було нахилу, щоб поклопотатись про полїпшенне долї посполитих. Сучасники з'ображають єго чоловіком гордим, що любив збивати багатства й наживав їх кривою дорогою, над'ужитєм своєї посади, навколо него товклись любимцї та родичі, яким він потурав за їх над'ужиття, розкоші та сваволю***. Як переселялись правобережні полки, то він дбав вдовольнити тільки козацьку старшину; бо й вплив та значінне єму потрібні були на радах. Ще аби як дбав, щоб пристроїти строєвих козаків, хоч на який час, то ставив їх на харчі по лївобережних полках, то приймав до себе на службу за гроші****). На поспільство-ж Самійлович дивив ся,

*) Тамож стор. 27, 73—74, 87—91 та 103—106.

**) Тамож стор. 29.

***) Симоновскій — краткое описаніе о козацкомъ Малороссійскомъ народѣ стор. 113—115. — Лїтопись Самовидця стор. 77—78.

****) Соловьевъ Исторія Россіи т. XIII, стор. 256. — Лѣтопись Рубана стор. 129.

як на робочу силу, що потрібна на підпору шляхотства. „А здирства вигадував, які тільки можливо і сам гетьман і его сини, що зіставались полковниками: аренди, стациї великі, харчованнєм затятав людий — велика тяга лежала на людях від сих вигадок — не міг (гетьман) вдовольнитись скарбами*)“. Не перестаючи дїлити поміж козацької старшини села, Самійлович далеко частїйше нїж его попередники згадує у своїх унїверсалах про те, що державцям, окрім землї та вигод, повинно належати й „послушенство“ тяглого люду; а за Самійловича се „послушенство“ починає вбивати ся в досить визначені форми. Воно складалось з права дїдича, викликати людий на роботи: „до полагодження греблї, до возовиці дров, косити й збирати сїно й до инчих своїх потреб“. Окрім сего селяни повинні були виплачувати „державцеви“ доволї значний грошовий чинш, давати „осепщину“, себ то частину зібраного щорічно хлїба, та відповідно кількости робочого скоту, давати десятину від худоби, баранів та домашної птицї й наостанку платити податок ще й ріжними овочами, ягодами й т. й.**). — З другого боку Самійлович, як і его попередники, стараєть ся гаразд від'окремити козаків від посполитих й таким чином перегородити шлях до визволення селян з під залежности від державцїв через перехід у козаки. Задля сеї мети гетьманські унїверсали заборонили полковій старшинї заводити у козацькі полкові компути міщан та тяглих людий***). Через се приписка посполитих у козацькі полки як що й не зовсїм увірвалась, то була дуже трудною й становище народу щоденно тяжчало. Звісно, відповідно утискам росло й незадоволенне народу, яке на останку й вибухло після падення Самійловича у 1686 р. селянським повстаннєм, про яке згадують майже що не всї українські лїтописцї. „Голота — козаки й мужики своїх панів, а найбільш арендарів грабували а деяких й мордували“. „Сваволя по місцях почала ширшати“; „по деяких місцях обивателям та

*) Лїтопись Самовидця стор. 78.

**) Лазаревскій — посполитые крестьяне стор. 17—18, 31, 35, 41, 47—48.

***) Тамож стор. 69. — Акты Западной Россіи, издан. Императорской Археогр. Ком. т. V. стор. 181. N. 151.

поміщикам роблять збитки та убийство"; „не то що арендарів а й инших людий та неповинних крамарів безглузді брали та розшарпували поміж собою їх майно, а деяких й самих забивали на смерть й ріжні збитки та мордования виробляли над ними*). Се повстанне небавом вгамував наступник Самійловича — Мазепа; але причини, що викликали єго, зістались у повній силї. Дурно московський уряд, звернувши увагу на стан посполства на Українї, вимагав від гетьмана полїпшити долю їх. Мазепа відповідав, ухиляючись. Він вказував на стародавні звичаї. на права поміщиків, стверджені монаршими та гетьманськими грамотами, й обіцяв о скільки можливо полїпшити долю народу**). Дїйстнож стан селян не то що не полїпшив ся, а навпаки що раз гіршав. Нарікання серед народу йшло: „Гетьман, казали незадоволені, пороздавав старшинї маєтности, а старшина подїлилась нашою братією, позаписувала собі й своїм дїтям на вічність й тільки що не орють нами, а то вже як хотять, так і повертають нами наче кріпаками своїми". — „Приставаймо до Петрика, побємо старшину, арендаторів й зробимо так, як колись було, — усе козаки, а панів, щоб не було"***).

За такого тяжкого побуту посполитих у Гетьманщинї, коли серед них істнує доволї підбурене незадоволенне, та тїснота поміж людностю, бажанне — вернутись до дому у західну Украйну — було вельми натуральним. Повертанне назад людности повинно було трапитись при першій же нагодї, при першій хоч трошки певній забезпецї спокою. Через недовгий час з'явилась і така можливість, а нарід й скористував ся з неї охоче****).

Олександер Дука зробив першу пробу, повернути кольонїзацию знов у західну Украйну. Господар, одержавши сю багату землю, зрозумів усї вигоди, які можна мати з неї, аби тільки довелось залюднити її. Через се він і дбає забезпечити

---

*) Краткое лѣто-изобразительное описаніе, изданное Н. Бѣлозерскимъ стор. 85. — Лѣтопись Рубана слор 142. — Лїтопись Самовидця стор. 78. — Ригельманъ ч. III. стор. 9 — Лїтопись Величка т. III стор. 53.

**) Соловьевъ Исторія Россіи т. XIV стор. 192,

***) Соловьевъ т. XIV. стор. 182 та 185.

****) Лїтопись Величка т. II. стор. 527—530. Ригельманъ ч. II. стор. 176.

народови спокій та самоуправу. Дука виголосив загальне право слободи по усій Україні та відновленнє козацьких полків так, як вони були й попереду, аби тільки нарід схотів вернути ся до вітчини. На доказ щирости своїх обіцянок він назначив полковників й вирядив їх у безлюдний степ. Полковники оселились на хуторах й почали скликати нарід на слободи, — переселенці вправдї швидко з'явились. Вони йшли з Волинї, Покуття, Молдавії, а особливо з Лївоберега. Скоро ся кольонїзация, що тільки що почала народжатись, зустріла перепони з боку Самійловича, який вбив її у самому засновку. З его наказу постановлено варту понад Днїпром, з наказом не давати переплівати через Днїпро, а коли визначилось, що сей захід не зовсїм то дїйсний, то гетьман вжив більш суворих засобів: — родини переселенцїв заарештовано й зачинено у остроги й, наостанку, післано на правий беріг гурт козаків, який спалив села, що почали строїтись й перегнав назад за Днїпро нарід, що селив ся там. Але швидко впав Дука й саму думку про кольонїзацию занедбано*).

Західна Україна, не маючи спромоги залюднити ся осїлим людом, стає притулком бурлак, утїкачів, відважних волоцюг. У нїй у друге відбуваєть ся те саме з'явище, яке за два столїття ранїйш дало початок запорожської Сїчи. Тут формують ся з усякого, якого хоч, збіговиска зазброєні, мандрівничі ватаги удальців, що живлять ся з безнастанної війни з Турками та Татарами. Ось свідоцтво лїтописця про них: „У той час багато й з українських й з запорожських відважних молодців, зібравши охотників-козаків та подїливши ватаги себ то полки, без нїякого наказу, а з власної охоти, щоб захищати християн від нападу бусурменів та боронити кордони, ховались по диких степах та харчились мясом хижого звіря. Колиж татарські загони, набравши людий у Польщі та Росиї, гнали їх у неволю до Криму або Білоградщину, — розбивали їх та живились з здобичи, віднятих у Татар коний та зброї. Християн же, чоловіків і жінок з їх дїтьми у свої землї та вітчину вільно відпускали й проводили. Сим козакам, що на широких та пустих степах служать християнству не за платню,

*) Лїтопись Величка т. II. стор. 527—530. Ригельманъ ч. II. стор 176.

а ради щирости, треба очевидне дивувати ся, бо по сих диких та обширних степах не має ні одної стежечки, ні слїду, наче на морі. Отсї, вище згадані, ватаги добре знають всї входи й переходи й гуляють наче по широких битих шляхах. З великої боязни, щоб не вистежили Татари як небудь, вони по кілька місяцїв не розводять огню й один раз на день їдять злидарську їжу — „толокно“ та товчені сухарі, не дають іржати коням й як хижі звірюки ховають ся по тернах та очеретах, а ходять вони нарізно й роз'їзжаючись, свої слїди роблять непомітними. Визнають же вони дорогу свою у день — по сонцї та високих земляних кряжах, а у ночі — по зорях, вітрах та річках. Й отак визоривши та раптом наскочивши, невеликим числом великі татарські купи розбивали й, вільно випустивши хрещених у їх вітчину, самих Турків та Татар або в Москву, або у Польщу до короля відвозили*). Сї ватаги при нагодї дочасного спину боротьби з невірою, не цурались піти для розбою й грабування у сусїдні залюднені землї — Молдавію або Київське Полїссє. Через скарги шляхтичів урядови, доводилось инодї виряжати значне число корогов, щоб очистити Полїссє „від звивших собі кубло гультаїв, що живились розбоєм та грабіжкою“**).

Але через те, що очистити степи було дуже трудно тай польский уряд через безперервну війну з Турками та нелад у фінансових та адмінїстрацийних справах усе мав недостачу у війску, то через се й він наважив ся скористуватись з готової, зазброєної вольницї задля своїх військових потреб. У 1683 р. король Ян Собєський, чоловік, що безперечно мав велику військову кебету, але дуже недотепний полїтик та адмінїстратор, пішов походом супроти Турків, що облягли Відень. За увесь час кермования Собєський був перенятий одною тільки думкою — війною з нєвірами. Усї инчі державні інтереси та обовязки він уважав за другорядні акцесориї, потрібні тільки, щоб дати засоби для війни сеї. Ще за часів реґіментарования, а потім

*) Лїтопись Грабянки стор. 238—239. Теж саме кажуть: Ригельманъ ч. III. стор. 13; Симоновскій, стор. 118; Лѣтоп. Рубана стор. 145. Краткое лѣтоизобр. описаніе стор. 86.

**) Див. N. N. XLVIII. стор. 168 та LVII. стор. 199.

гетьманства Собєський довго воював на Вкраїні, а через се знав й високо ціпував вартість козаків. На єго думку, вони одні тільки й вміли мірятись з Татарами у партизанській війні, знали усї їх військові викрутаси, не вагались „здобути язика“ й т. п. Через се, йдучи походом під Відень, він намірив ся, щоб конче мати з собою помічний козацький відділ. Задля сего він післав на Україну досьвідних вже офіцерів: Булигу, Дружкевича, Менжинського, поручаючи затягати козаків, обіцяючи їм велику платню. Королївські універсали, що запрошували козаків на службу до короля, листи видані ріжним людям на право формувати козацькі полки, розповсюджувались на Волині, Поліссї, проскакували навіть на лівий бік Дніпра. Запрошено й степових молодців*). Але вербунок тяг ся повагом: пани з руських земель, що належали до Польщі, не пускали у козацькі полки своїх селян. У східній Україні Самійлович з загрозою суворої кари та конфіскації майна заборонив козакам йти на польску службу. Самійлович скинув полковника Стягайла, що зібрав ся у похід, не вважаючи на гетьмана заборону, й старав ся моральне підірвати погляд народа на польский вербунок, пригадуючи у своєму універсалї про віковічне ворогованнє до Поляків та про справедливі причини єго**). На превелику силу повело ся Менжинському та Булизї зібрати омаль козаків та й ті спізнились до походу. Вони зустріли королївський табор, як він вже вертав ся та, узявши участь у другій парканській сїчі, пішли на запомогу польскому війску біля облоги Унгвара; але їм надокучила довга облога та слота й вони покидали свої полки та й рушили у ростич до дому. Більша частина їх пропала у Карпатах від холоду, голоду та меча угорських віддїлів Текелїя***).

Щож до кочової вольниці, то аґентам Собєського анї як не вдалось заманити її до походу вкупі з реґулярним військом. Щоб хоч як небудь покористуватись з вольниці у своєму

---

*) Salvandy, Histoire du roi Iwan Sobieski т. II. стор. 169–176. Літопись Грабянки, стор. 232, а теж див. N. N. стор. 39 та X., стор. 40.

**) Літопись Величка т. II. стор. 524–526; Ригельманъ ч. II. стор. 178.

***) Salvandy т. II. стор. 254; Pamiętniki I. C. Paska стор. 261. Акты Западной Россіи изд. Имп. арх. ком. Т. V. стор. 179; Załuski epistolae historico-familiares т. I. ч. 2. стор. 851.

замірі, Собєський признав її козацьким військом й уряд над нею доручив біглому шляхтичеви люблинському, Куницькому, що й ховав ся поміж вольницею; надавши-ж Куницькому гетьманство та пообіцявши платню Собєський вказав на Молдавію та буджацькі степи, з яких Татари рушили у турецький обоз під Відень, як на сторони, де можна знайти добру поживу, а вкупі з тим він сподївав ся, що руїна позад турецького війска викличе навсправжки опаску та турботу останнього. Справдї Куницький почав дїяльно готуватись до походу. Зза Днїпра до Куницького, не вважаючи на заборону Самійловича, прибуло кілька тисяч чоловіка та, зібравши свою вольницю, він формував полки, назначив полковників, а у падолистї 1683. р. рушив у похід на чолї осьми тисяч війска. Він у Рашкові перебрав ся за Днїпро, розбив кілька дрібних татарських загонів, збільшив свої потуги вербунком Молдаван, спалив Тягинь (Бендери) й пішов плюндрувати кинуті без оборони села Буджацької орди. Сей похід визначив ся страшною руїною та лютостю. Дійшовши до Дунаю Куницький у Килії довідав ся, що позад него з'явилась орда, що верталась з турецького обозу з під Відня. Куницький шпарко подавсь назад у верх понад Прутом, але Татари нагнали єго. Як тільки з'явились Татари, Куницький зараз же з невеличким гуртом кінниці утїк до Днїстра, а Молдавани кинули козаків й теж побігли у ростич. Піхота, яку кинув ватажок, який час відбивалась. Незначна тільки частина її переплазувала через тільки що замерзлий Прут й прибула до Могилева, віддавши Татарам і обоз і усю здобич, а Татари вирубали усїх, що застали у таборі козаків. Бажаючи заспокоїти тих, що зістались, Куницький вимагав від польского уряду прислати у Немирів платню для війска й розпочав переформувати полки та розставляти на постій. Але популярність єго вже була втрачена. Козаки з початку 1684. р. зібрали раду у Могилеві, покликали на суд Куницького й, орікаючи єму за невдачу, втрату здобичі та ганебну втечу з табору, покарали на смерть. Замість Куницького проголошено гетьманом козака, що втїк з Лївобережа — Могилу*).

---

*) Акты западной Россіи т. V. стор. 174. N. 144; Лїтопись Величка т. II. стор. 548—549. Załuski — Epistolae historico-familiares т. I., ч. 2,

Сей новий гетьман, як думали єго сучасники, не мав особливого хисту. Самійлович називав єго „дурним“, а Мазепа писав про него: „Отой бевзь не то що пяний, а й тверезий, не має розуму“, а потім, міркуючи про бажання Собєського, відродити козаччину по західній Україні через сего підставного гетьмана, він додає: „Той йолоп, хвативши там такого титулу, якого ніколи й не був годен, своїм злим приводом багатьох людий з війска Їх Царської Пресьвітлої Величности запорожського імени довів та ще й далї веде... одначе через се король єго милість, вирозумівши далї, що той порадник нї на що не здасть ся, та ще й своїм прикладом й инших на свій бік прихилить, геть від того титулу відставить“. Дійсне, факти ствердили Мазепину думку про нездатність Могили. Прийнявши гетьманство, Могила оселив ся у Немирові й звідтіль пробував ся вести партизанську війну з турецькими залогами, що стояли по подільских містах. Але з першого-ж разу попав ся у засїдку, встроєну Турками у Студеницї, стратив усе своє військо й ледві з 30 чоловіками верхівців утїк до Немирова. Тут єго ждала нова біда: козаки, роздратовані невдачею, стали нарікати, що Поляки заманили їх до себе на службу й обіцяли давати добру платню, а навспражки-ж дають майже нїчого. Козаки обвинуватили гетьмана за те, що він брав участь у сій брехнї, і стали „волочити за шию єго Могиленка“ по місточку. Бідолашнїй гетьман ледви втїк у замок до польскої залоги. Тодї козаки зібрали раду і ухвалили кинути польску службу та повинитись перед Самійловичем. Самійлович прийняв козаків, подарував їм провину й перевів на лївий бік Днїпра. Дурно того-ж таки року король Собєський пробував заманити до себе на службу нових утїкачів з Лївобережа, обіцяючи у своєму унїверсалї щедру платню та роздачу сукон й вказуючи на релїгійний обовязок бити ся з бузувірами. Самійлович радїв, ще раз забороняючи йти на польску службу, він звертав увагу на гибель та невдачу, які упали на голову неслухняних, що спокусились на польскі принади; він вказував на жалібну долю ополченя Булиги, Куницького й Могили та на

стор. 859—860; Pamiętniki I. C. Paska, стор. 264. Лїтопись Самовидця, стор. 74. Źródła do dziejów polskich — wydali M. Malinowski i A. Przezdziecki т. II., стор. 375 та 377. Лїтопись Грабянки стор. 232.

*

неспроможність польского уряду справдити свої гучні обіцянки. — Могила усе таки жив у Немирові з невеличким гуртком вольниці, з яким він то ходив укупі з польским військом у походи проти Турків, то стояв залогою у вистроєній Собєським фортеці Св. Тройці. Потуга єго не сягала далїй 2000 чоловіка. Невідомо, чим скінчив свою сумну ролю, але у останнїй раз ми зустрічаємо імя Могили під 1686 р. З сего часу сучасні сьвідоцтва промовчують про него й на єго місці стають люди, що й геть-то більше мають значінне*).

Одначе, не вважаючи на сї невдатні проби, Собєський намагав ся відрадити залежне від Речи-Посполитої козацьке військо, на єго думку, конечне, щоб користнїйше вести війну з Туреччиною. Добре знаючи змагання взагалї Українців та заступників останнього — козаків — властиво, він тямив, що хоч скільки небудь певно не можна покладатись нї на ті полки, що навербують шляхтичі. Він розумів, що єдино тільки тодї й можна відродити козаччину у західній Україні, як би єму вдалось переманити назад у спустошену сторону той нарід, що втїк з неї. Нарід же міг повернутись тільки тодї, як би була доволї певна забезпека для релїгійної волї, досить стала порука, що ними знов не заволодїють пани та що козацькі права, особиста воля та земельня власність будуть задля усїх мешканців краю, не звертаючи уваги на верстви та без жадних числених та територияльних обмежень. Виконати такі засади Собєському було надзвичайно трудно та незручно: кольонїзация, хоч би вона й пішла вдачно, то усе таки треба було довгенько ждати, а тут війска треба зараз; трудно було сподїватись, щоб шляхта дозволила королеви поновити верству й зміцнити народність, з якою вона майже не 100 лїт билась на житє або смерть, наостанку сам нарід до того зневірив ся у Поляках, що трудно було й видумати таку поруку, щоб побороти се недовірє, — плід довгочасного гіркого досьвіду. Одначе-ж не вважаючи на всї ті трудности, королеви вдалось таки хоть частину сего завдання виконати. У 1684 р. він видав унїверсал, яким віддавав козакам для селитьби ті землї,

*) Лїтопись Величка т. III., стор. 76—77. Лїтоп. Самовидця, стор. 74. Акты Запад. Россіи, т. V., стор. 176, 178, 179 та 196, N. N. 147, 149, 150 та 166. Теж див. NXXVII. стор. 97 та NLXII. стор. 213.

що вже призначено до вічного безлюддя й тільки по імени лічились за Річю-Посполитою. Він віддавав козакам усе місце межи Тясмином, Тикичем та межами Київського Полїся, себ то колишні полки і чигиринський, канївський, корсунський, черкаський, уманський, кальницький та білоцерківський*). Тут він сподївав ся усунути змагання сойму надїєю, що як складеть ся козацька мілїция, то буде й пільга у податках, які тепер потрібні для війни з Туреччиною й які шляхта рахує для себе тяжкими, та до того ще зверне соймову увагу й на те, що таким чином буде придбана значна військова сила зовсїм за дурницю, — бо й справдї хібаж можна лїчити за подарунок, коли віддаєш другому те, з чого й сам не маєш права користуватись. До тогож й межі териториї, що віддавалась козакам, не гаразд то зазначені, а через се шляхтї, як скінчить ся війна з Турками, коли завгодно, можна урізати сї границї, як їй заманеть ся. Далї, час видання такого унїверсалу вибрано як найкраще: побіда, одержана біля Відня, дуже підлестила релїгійне почуттє та народні гордощі шляхтичів, й вони більш нїж коли инше ладні були поступитись на користь своєму королеви. З сего боку Собєський не промахнув ся, шляхта не то що не зворушила ся, а на найближчому соймі ствердила єго розпорядок. Ось стаття з постанов сойму 1685. р. що до козаків: „За те, що військо запорожське своїми послугами у двох останних походах доказало свою щирість до нас і до Речи-Посполитої, за те, що воно до того-ж обіцяє й надалї зберагати непохибне пориванне до лицарських вчинків, правовірну зневагу до ворогів хреста Господнього та природженнну вірність (?) до нас і до Речи-Посполитої; так отже ми приймаємо під нашу батьківську опіку всїх козаків — низових та українних тих, що вже й справдї служать Польщі під приводом гетьмана Могили, а також і тих, що забажали-б визнати сего гетьмана й перебратись на Вкраїну. Ми ствержаємо усї права, вольности та привелеї, що надали козакам наші попередники а на доказ нашої до них прихильности ми назначаємо комісарів, щоб розмежувати та забезпечити залюдненнє на Українї наших земель на нашу-ж користь“**).

---

*) Див. N. XXV. стор 94.

**) Volumina legum т. V., стор. 350 §. 25.

Але не так то легко було перемогти народ не недовіріє до польского уряду. Весь успіх сего ділa залежав від особистої вдачі та характеру тих, що узяли-б на себе кольонїзаторську ініціятиву. Очевидячки шляхтичам не можна було поручити сеї справи; — їх заходи відразу-б усе попсували. Треба було застановити полковників з народу або з козаків. Звісно можна було гадати, що знайдуть ся люди вдатні та популярні; — але дїйсне й популярними й на довго були-б вони у тім тільки разї, як би цїлком перейняли ся народними інтересами, коли й так, то виникали-б питання: чи схотять же вони, коли добре поведеть ся кольонїзациї, зробити свій нарід слїпим та покірливим нарядом у руках польского уряду? які будуть добутки для Речи-Посполитої, як знов виникнуть змагання елєментів безперечно ворожих? На сей раз польский уряд заклопотаний пекучою потребою не поміркував коло сих питань. Уряд польский тільки жвавих осадчих, через яких і сподївав ся збільшити свої військові потуги, а такі люди швидко й знайшлись.

А тим часом перша чутка про королївський унївepсал дуже підбадьорила надїю людности тої частини краю, де ще держала ся шляхта, се-б то на Волинї та Полїсї. Поміж посполитих помічав ся рух, який, як що й був порукою за успіх кольонїзациї, то з другого боку він мав певні ознаки того народного розуміння козаччини, яке далеко не відповідало рахункам польского уряду. Ледви тільки проскочила гутірка про новий королївський розпорядок що до козаків, як вже один з полковників козацьких — Мирон, що був полковником димерського полку й поступив під „реймент“ Могили з поважним титулом наказного гетьмана, і пустив через своїх аґентів на села гутірку, що нїби то король вертає козакам Украïну по ріку Случ, як було й за Хмельницького, що селян треба лїчити козаками й вони не повинні коритись більше панам. Польскому реґіментареви трудно було спиняти таку поголоску, — він звелїв: ловити аґентів Мирона й сажати на палї, а до короля післав сповістку про некористні добутки єго унївepсалу*). Не вважаючи одначе на такі заходи, настрій на-

*) Див. NXXV. стор. 94 та NXXVII., стор. 97.

роду по одиноких місцевостях виставляв свої безперечні заяви. Так у Овручі бурмістр Гарасько Москаленко, виходячи з церкви на Різдвяних Сьвятах прилюдно висловив: „Небавом настане час, коли я орудуватиму містом замість короля, і гетьмана, і старости. А вже-ж для нас не первина нївечити та топити Поляків; недалеко той час, коли нам справдї доведеть ся справити й вигнати панів з околиць нашого міста“*). Дожидаючи слушного часу, овруцькі міщани виразно виявляли свою ненависть до шляхти. „Усему сьвіту відомо, скаржили ся дворяни Редчичі, а особливож обивателям київського воєводства та міста Овруча, як кривдять шляхту овруцькі міщани. Що дня ми зазнаємо від них кривду, утиски, ганьбу, лайку, та глумлять ся з нашої дворянської чести“. Більш нетерплячі міщани плюндрували лїси, нївечили борти з бджолами шляхтичів: зустрічаючи шляхтичів, вони віднимали зброю, коний та гроші, самих шляхтичів били, закидали у мійську вежу та похваляли ся покарати на горло, коли відважать ся позивати**). У місточку Народичах міщани били усїх панів, які попадались на очи. Ось якими плачливими словами пани, що жили в околицї Народич, розповідали про своє лихо: „Вони (міщани) раз-у-раз нападають на дїдичів, на шляхту заслужену військови та у Речи-Посполитої, і, отак без усякого приводу, безневинних людий не мов ті снопи збіжа, киями молотять, бють, мордують, вбивають; сокирами, списами, лопатами, косами та усяким инчим пристроєм, якого й не перелїчити, раз-у-раз кожного шляхтича, аби тільки попав ся на очи, вбивають або так вельми бють, що на пів живі шляхотські особи доводить ся розвозити по хатах по возах або в коритах! неповинну-ж кров їх, що тече майже що не потоками, пють собаки та инша животина“. На такий „палочний банкет під березову та дубову руку“ попадались значні пани: Трипольский, Ґлембоцький, Якубовський й т. и.***). Такий же настрій проявляв ся й по селах: у димерському старостві селяни побили й прогнали управителя, що наїхав з королївським універсалом вимагати від них покірливости старостї. В селї Боровому селяни побили

*) Див. NXII. стор. 45.
**) Див. NLII. стор. 177.
***) Див. NXXIII. стор. 83.

проїзжого пана та єго челядь й тут же висловлювали бажанне: „От як би Бог допоміг з цїлого нашого краю вигнати усїх панів-ляхів“*) й т. п. Одначе-ж ворохобня селянська не була на часї і не можна було сподївати ся від неї якого будь по. важного добутку аж доти, доки найбільша частина териториї не залюднить ся й не складеть ся там завязь козаччини. Щоб довести ворохобню до краю та успокоїти зворушену шляхту і вкупі з тим збільшити о скільки мога козацьке військо, поки настане час повного єго розвитку, король наважив ся збільшити вербованне козацьких полків на Полїсї. Року 1684. багато польских шлятичів одержало королївські „провідні листи“ на право вербувати козацькі полки на королївські кошти. Шляхтичі приймають у сї полки всїх, без розбору: козаків зза Днїпра, утїкачів-селян, міщан, околичних шляхтичів**); вони підбивають панських крепаків та челядь поступати у полки, а иногї й силоміць тягнуть у полки***); але переважна кількість у сих полках складалась з служилих, безхатних шляхтичів, принаймнї у числї полкової старшини та сотників найбільш попадають ся польскі призвища, як на приклад: Нараєвський, Струсь, Висоцкий, Демблєвський, Жубр і т. п. „Новозатяжні“ полки, складені шляхтичами, стояли постоєм у київському Полїсї, але полковники їх рахували, що для них не має вигоди з того, що набране на королївські кошти військо буде брати участь у військових походах. Ставши на чолї доволї численних ополчень, їм більше припадало до мисли, користуватись з них для своїх особистих завдань. Одні вживають свої потуги на те, щоб зрабувати своїх сусїдів-поміщиків й таким чином ще більш розжитись: другі, щоб помстити ся за свої образи, або вдовольнити почуттє давно вже накіпілої ненависти та пімсти; треті, наостанку, щоб присвоїти маєток, за який вони позивають ся, або щоб примусити ворога до правничого відступного на їх користь. Шляхтичам-полковникам було байдуже до наказів гетьмана, та цїлком на се призначеного регіментаря Дружкевича. Даремне і той і сей видавали накази козацьким

*) Див. NXXXIII стор. 118. та NXXI. стор. 78.

**) Див. Архивъ Югозападной Россіи ч. IV., т. I. NN. 96 та 71; теж і у отсему томови NXLII. стор. 142.

***) Див. NXXXIII. стор. 116.

полковникам: шанувати добро сусїдів, спинити грабіжку та силування, а рушати в похід, — унїверсали їх зоставались без наслїдків, а влада їх була безсильна на те, щоб примусити виконувати їх вимагання*). Один з сих полковників, Криштоф Лончинський переважно заходив ся над грабованнєм сусїдів, щоб поживитись. — „Пан полковник Лончинський, скаржились єго сусїди, зробив ся полковником не ради оборони Речи-Посполитої й не задля королївської служби, а єдине ради своїх домових та хозяйських вигод, щоб пригноблювати родовиту шляхту київського воєводства та щоб спустошувати їх маєтки“. Він пограбив народицьку волость, що належала до дворянина Івана Потоцького і силоміць примушував єго кріпаків та челядь, пристати до єго полку**); він зруйнував маєток Домінїканського Чорнобильского манастира, видавлюючи з селян гроші на харчі страшними муками і на останку ускочив у чорнобильську багату волость, що належала до князя Павла Сапіги. Дурно управитель сеї волости, шляхтич Юревич-Скорульський обіцяв дати викуп харчами. Лончинський харчі забрав, а волость усе таки пограбив. Єго козаки стріляли на селян, безчестили жінок, віднимали у селян усе добро и т. п.***). Перегодом, довідавшись, що колишнїй полковник козацький Максимілїян Булиса вже вмер, Лончинський начеб то за те, що небіжчик був винен єму, набіг на єго маєтности: Бронки та Клинець і цїлком побрав їх, а потім силоміць вломав ся у панянський православний манастир, у Клинцї, де шукала собі захистку Булигина вдова, заграбив усе вдовине добро, побрав манастирське і церковне тай пішов плюндрувати инчі маєтности шляхтичів, що були по околицї. На останку шляхта завзялась спекатись від него. Під проводом одного з пограблених — шляхтича Яблонського вони наскочили на Лончинського, що заночувавши у селї Кобилинї і після кривавої сїчі розігнали єго ватагу, самого-ж Лончинського полонили і теж відібрали всю награбовану Лончинським здобич. Яблонський доставив під вартою свого бранця у табор до коронного геть-

*) Див. NN. XXVI. стор. 95; XLI, стор 140; LVII. стор. 57.

**) Див. N. XXXII. стор. 113.

***) Див. NN. XXXI. стор. 109. XI. стор. 109, XI. стор. 42. та XXX. стор. 103.

мана й встиг виклопотати, щоб єго військовим присудом було покарано на голову*). Так само як і Лончинський живились з грабования, набравши козацьких віддїлів, дворяни.: черниґівський скарбник, Іван Котарський, син єго Яків, шляхтич Лаврентий Ловицький**) й т. и. З поміж них особливо визначав ся полковник Данило Федорович. За рік він вправив ся зовсїм зруйнувати своїми грабованнями, контрибуциями та мордованнями волости: хабенську, народицьку, маєтки єзуїтської овруцької колеґії, маєток Михайла Ґльця та багато инчих, а за рік він розпустив своє військо та, принявши титул ротмістра Єго королївської Милости, узяв за награбовану здобич у аренду велику іванківську волость***).

Але на чолї усїх шляхтичів, що набирали козацькі полки, може стати Карл Тишкевич. Ще й до сего часу він увійшов у славу як чоловік задиркуватий, сутяга та квапкий до насилування й заїздив. Гродські суди та люблинський трибунал не раз присуджували єго до „баніциї та інфамії“ себ то до відібрання чести та заступництва закону. Тишкевич не звертав на се уваги й усе таки збивав бучу по околицї, а, одержавши р. 1684. „проповідний королївський лист“ на вербованнє козацького полку, єму стало спроможно он де як показати себе і навести жах на усїх сусїдів, особливо-ж на тих, з якими єму доводилось попереду позивати ся по судах. Скарги на ґвалти Тишкевича сипнули десятками. „Пан Тишкевич, скаржились єго сусїди, одержав „проповідний лист“ на козацький полк не стільки для королївської та Речи-Посполитої служби, скільки для того, щоб пригнобити та спозорити шляхотський стан, щоб знївечити шляхотські хати та маєтности та загарбати собі, жінцї й своїй родинї ріжні маєтки та вигоди... бажаючи вернути те, що він раньїйше втратив на основі присудів люблинського трибуналу за єго попередні злочинства“****). Ось що скривджені шляхтичі пишуть про єго подїї: „Палаючи пімстою на своїх сусїд, заслужених шляхтичів у Речи-Поспо-

*) Див. NN. XLII. 141; XLVII. стор. 165. та LI. стор. 173.

**) Див. N. XXVIII. стор. 98.

***) Див. N. NXL. стор. 136; XLIII. стор. 144; XLV. стор. 159; LIV. стор 182. та LXII. стор 214.

****) Див. N. XVIII. стор. 64 NXV. стор. 49—50 и инчі.

литій та її військові за одержані колись приговори інфамії від трибуналів: коронного та литовського і від ріжних „градов“ за єго наїзди, грабіж чужих маєтків та иншихъ зроблених ним злочинств, Тишкевич, бажаючи тільки сваволї та пімсти, не вважаючи нї на інфамію, нї на закони цивільні та військові, розставив своє новозатяжне військо по шляхотських маєтках.... Люди єго свавольні та нахабні, стоячи постоєм, пустошать села, збирають гроші наче-б то постояльні та підводні, селян бють, на хати шляхтичів нападають, грабують їх, шляхтичів рубають, вломлюють ся у селянські комори, на шляхах трактових випрягають коний та волів, кращих забирають собі, а решту заганяють за кілька миль, розбивають подорожних, вози шляхотські й крамарські не розбираючи грабують та розкрадають... села як вороги палять та пустошать; понапивають ся тай ганяють ся за шляхтичами по полях, стріляють на них, бють, мучать, вяжуть.. Селяни повинні тїкати з сїл, шляхтичі, боячись кожної годинн за своє житте, шукають захисту один у одного, убожіють, втрачують кріпаків, живуть у вертепі гіршому нїж підчас безголовя, або першої козацької війни. Підданцї починають міркувати про ворохобню, бо бачать таку сваволю козаків, незалежних нї від якої дисциплїни, до гурту яких приймають всякого злочинця й дають єму можливість мститись над тим, над ким сам хоче“.*)

Але головним чином приходилось одвічати тим, у кого були позви або взагалї ворожі відносини з Тишкевичем. Наприклад незадовго перед полковництвом, Тишкевич повинен був з приговору трибуналу вернути дворянинови Криницькому захоплене село Варовичі. Набравши полк, він зараз же пішов у се село, поставив у нему значну частину полку і контрибуціями, підводами, грабіжем та иншим зруйнував село.**) — Далї, пригадавши довгий процес з дворянами Харлинськими та Любовицькими за місточко Бишів, він двічі посилав віддїли з свого полку зруйнувати маєток своїх ворогів, — хабенську волость, а опісля вломав ся у бишівський замок, заволодїв маєтком та добром попереднх господарів.***) Після сего Тиш-

*) Див. N. VII, стор. 57—58.

**) Див. NN. XIII, стор. 45 та XIX, стор. 68.

***) Див. NN. XIV, стор. 47; XX, стор. 73 та XXIX, стор. 99.

кевич ограбив та зруйнував маєтки дворян: Якубовського, Скипори, Антонія Потоцького, Поєцького та Рончковського, що мали більш менш ворожі відносини з ним. Напади на їх села йшли поруч з мордованнєм селян, грабіжем їх майна, безчещеннєм жінок, бійкою господарів й т. и.*) — За рік Тишкевич розпустив свій полк і спокійно доживав віку, користуючусь заграбованим, у своїх селах Королївці та Христинівці й у заграбованому Бишові.

Таким чином шляхтичі були непридатними збирати новозатяжні полки козацькі, навіть дочасні. Пересьвідчившись у сему, король за рік перестав видавати платню й через се примусив розпустити полки. Реґіментарю Дружкевичови, за яким зоставлено було усе таки головне начальство над козацькими полками, наказано видавати вже проповідні листи не шляхтичам, а козакам. Справдї з початком р. 1686 тягнеть ся цїла низка нових полковників, що кермують новозатяжними козацькими полками. Сї полки більше відповідають призначеній метї, бо беруть дїяльну участь у військових походах, але внутрїшнїй лад від зміни полковників нїчого не виграв. Нові полковники, більшостю молодцї з козацької вольницї, що ставлять своєю метою перш за все поживитись, погуляти й здобути кошти на гульню, не дбаючи про те, як їх здобути: чи наймом у військову служби, чи грабованнєм, чи силуванєм й т. и. Звісно, проміж нових полковників попадають ся і люди більш обмірковані, що прагнуть досягти відомого полїтичного ідеалу народного та повернути на народну користь дочасні тяжкі обставини польского уряду. Але таких, принаймні з початку, була значна меншість і силкования їх, що вимагають якогось часу та попередної працї, не виникли відразу. Такими людьми були: Палїй, Самусь, Искра та Абазин і з початку або зовсїм не видають ся у перед, або займають другорядні посади. Вони вибирають місцем для стягання своїх полків переважно степи, які віддано козакам королївським унїверсалом, пильнують обжити ся тут, викликати кольонїзацию й скласти настоящі козацькі селитьби. Через се з початку на перший плян висту-

*) Див. NN. XV, стор. 49; XVI, стор. 51; XVII, стор. 59; XVIII, стор. 63 та XXII стор. 79.

пають такі удальці, як Апостол Щуровський, Ярема Гладкий, Василь Искрицький й т. п. Сї останнї уникають від селитьби у степу, де з першу приходить ся боротись з усякими недостачами у життю. Вони кидають ся у залюднені місця, де, грабуючи та збиваючи бучу, можна було досить поживити ся та гаразд погуляти. До того-ж і сам уряд польский через свої фінансові справи дав привід козацьким новозатяжним полкам грабувати та бешкетувати. Гроший бракує, от уряд й надумав, щоби вдовольняти козаків замість платнї збором з земських коштів київського воєводства, але тут почув ся брак адміністрациї, якій би можна було справити се, от і доручено самим козакам для себе й збирати земський збір. За для сего волости розписано по кількости полків і кожний полковник мав право у своєму районї збирати так зване б о р о ш н о. Під назвою борошна козаки мали право вимагати від мешканцїв: видавати гроші на платню, постачати козакам харчів підчас походу, харчувати зимою і, на останку зоставляти усего, що треба для табору: вози з кіньми та упряжю, сокири, коси, барила, лопати й т. п. А через те, що межі того краю, доки можна було вимагати борошно, гаразд не означено, то козаки окрім тяжкого налогу грошового та натурального вимагали ще й ріжних набавок, як припаде до примхи, й розширяли свої вимагання харчів до неймовірної міри: вони заставляли постачати на себе окрім борошна, — порох, оливо, тютюн, сіль, доготь й т. п., то вимагали, як харчів, силу силенну напоїв, яловичини, риби й инчого. На случай неможливости або змагання що до задоволення, то вони, не вважаючи на стан, били, силували, грабували й т. п. мешканцїв. Оттак купи козацької вольницї пустошили київське Полїссє майже 10 років.

Під кінець 1685 р. полковник Макуха став збирати харчі у місточку Городницї.*) Один з лицарів сеї вольницї самий голїнний та найнесоромливійший полковник Павло Апостол-Щуровський того-ж 1685 р. зруйнував поборами маєтности дворянина Ельца, а потім перейшов за збором у брагинську волость й не переставав харчитись у київському воєводстві до 1692 р.**) У такіж відносини до краю та до єго мешканцїв

*) Див. N. XXXIV, стор. 199.
**) Див. NN. LXII, стор. 212 та XLIV стор. 148.

стає і православний шляхтич Василь Искрицький, тесть миргородського полковника Апостола; Искрицький мав значні маєтки по київській околиці. У 1689 р., як чоловіка повномочного, король послав Искрицького на Вкраїну, зібрати козацький полк і доглядати за инчими полковниками*); але замість останнього він почав, вимагаючи наче-б то борошно, грабувати волости не згірш инчих своїх товариств.**)

По між свавольних козацьких полковників визначаєть ся буйством якийсь Ярема Гладкий. У 1690 р. він служив Самійловичеви, як „охотницький“ полковник; кинувши сю службу, він помандрував на Запороже, а потім під кінець 1691 р. найняв ся до польского уряду. Набравши козацький полк, він отаборував ся як і другі у київському Полїсї й заходив ся збирати борошно. Під приводом сеї контрибуциї, він до краю обібрав селян: гроші, худоба, хлїб, навіть одежа ставали власностю козаків Яреми. Самих селян били й мордували, а жінок

---

*) Соловьевъ т. XIV, стор. 167.

**) У 1691 р. Искрицький розграбив чорнобильську та хабенську волости, а своїми пенями розігнав з них мешканців; зараз же після сего він розорив унинську волость, що належала до увїятського митрополїти, яко власність. На другий рік Искрицький подав ся у Варшаву, але зоставлені ним: наказний полковник — Атанасій Пиляй та полковий осаул Мусїй, так щиро збирали борошно, що всї урядники та дворяни київського воєводства подали загальну скаргу в суд на незносимі утиски та образи, які терплять від козаків сего полку. Коронний гетьман й до того вже здержував Искрицького своїми универсалами а тепер звернув увагу на загальну скаргу дворян й звелїв Искрицькому вдержатись на далї від беззакония та видати усїх козаків, що провинились й за грабіжів та насильства, через скаргу шляхтичів київського воєводства, віддати до військового суду. Гетьманський наказ козьий віддав осаулови Мусїю, але на сему дїло й стало. Искрицькому поталанило так вплинути на гетьмана, що останнїй не тільки упинив дїло у військовому судї, але й почав клопотати за Искрицького у люблинськім трибуналї, куди на другий рік київські дворяни перевели сей процес 1694 р., полковник Искрицький ще істнував і его наказні полковники: Кевлич та Мартин, не звертаючи уваги на регіментарські универсали, грабували волости ріжні, покликаючись на те, що збирають борошно. Так, того-ж таки року вони ограбили олевську волость, а збирали вони контрибуцию з усякими бешкетами та силуваннями. (Див. NN. LXIII. стор. 217; LXIV, стор. 221; LXV, стор. 223; LXVI, стор. 226; LXX, стор. 236; LXXIII, стор. 241; LXXIV, стор. 248; LXXV стор. 249; LXXVI, стор, 251; LXXVII, стор 253; LXXXII, стор. 272; LXXXVI, стор. 281 та LXXXIX, стор. 288).

їх безчестили.*) Полк Яреми такої набув жахливої слави, що пани і селяни з зброєю у руках пробували відбитись від козаків. Так сотники з сего полку мусїли були штурмувати місточко Хойники, гадаючи стати там постоєм та зібрати борошно.**)

Окрім грабіжів та силувань, з якими збиралось борошно, козацька вольниця та її ватаґи були страшним тягаром для краю через невпинну бучу, нехтованнє усякого закону та нїчим необмеженої жадоби до бійки, знущання та безправя, що викликалось хвилиною примхи або бажаннєм забавитись. Кількість скарг з сего приводу переважує навіть число скарг та грабіжів, які зробили козацькі полки. Ось кілька зразків: полковник Апостол-Щуровський, стоячи постоєм у місточку Брагинї, зустрів на улицї шляхтича Ловицького і єму не вподобалось єго обличе. Щуровський зараз же почав, не говорячи лихого слова, бити єго, а потім звелїв козакам вибити єго киями та кинути під варту. Тільки на другий день Щуровський згадав про випадок і звелїв випустити Ловицького.

Той самий Щуровський, зустрівши на весїллї шляхтича Котарського, попобив єго нї за що, нї про що. Далї, довідавшись, що шляхтич Чеховський доносив гетьманови про єго безчинства, Щуровський звелїв козакам ловити єго по дорогах і потім двічі посилав своїх сотників до Котарського. Козаки, не заставши хозяїна, били та розгонили челядь, стріляли одним тільки порохом у єго жінку, обіцяли, уловивши чоловіка, на місцї вбити киями й т. и.***) Полковник Искрицький, квартируючи у місточку Демидові, вигнав з замку управителя місточка — шляхтича Скорупського й забрав сей замок під свій постій; звелїв перестати викопувати залїзну руду; а потім, виходячи з Демидова зруйнував сей замок. Потім, злучившись

---

*) Тэким чином Ярема спустошив маєток овруцької єзуїтської колеґії, звідтіль він перейшов у чорнобильску волость й так само обібрав її. На другий рік Ярема также точнїсенько ограбив село Обиходи, волость демидівську й т. и.

**) Акты Запад. Россіи т. V. стор. 241 та 242, NN. 213 та 214; Лїтопись Величка, т. III, стор. 190; теж див. NN. XCI, стор. 395; XCII, стор. 302; XCVI, стор. 315; XCVIII, стор. 3 9 та CX, стор. 351.

***) Див. N. XLVI, стор. 162.

з полковником Яремою, вони вдвох напали як раз у ярмарок на місточко Народичі, захопили усї харчі, виголосили, що усїм, хто прийшов на ярмарок, думають відтяти бороди та рвати ніздри. Колиж нарід розбіг ся через таку похвалку, то вони звернулись до тутешних жидів та міщан і примусили їх відкупити ся від тої кари.*)

Безлад, який чинили козацькі наємні полки, збільшував ся ще й від норову самої шляхти, що не вступала козакам своєю сваволею та охотою до ґвалту та насильства. Те, що в краю були козацькі мілїції, давало неспокійним шляхтичам спромогу за гроші придбати силу, щоб піти заїздом на хату та добро сусїдів. У приведених актах ми знаходимо силу слїдів того, що козаки за гроші охоче брались услугувати у заїздах, а шляхтичі виявляли бажання, скористуватись такими послугами.**)

Таким чином зібрані королем козацькі полки, хоч і постачали якесь військо підчас походів, але за теж у час, коли не було походу, заводили повну анархію по тих місцях, де доводило ся їм зимувати або збирати платню та провіянт. Шляхтичі київського воєводства, що більш усего терпіли від безладу, що чинили козаки, без перестану сипали скарги на козаків, до короля, коронних гетьманів, трибунальних та город-

---

*) Див. NN LXVIII. стор. 231 та LXXI, стор. 237.

**) Так у сварцї двох родин дворян Дїдковських, то одні то другі користують ся запомогою козаків з полку Данила Федоровича, щоби пригнїтити супротивника. (Див. NN. XXXV, стор. 122 та XXXVI, стор. 124). Дворяни Радзїлинські з запомогою найнятих козаків відібрали від Степана Трипольского маєток, про який спорились, заволодїли єго двором, нічної доби вигнали з двора єго жінку, а добро віддали грабувати козакам. (Див. N. XXXVI, стор. 126). Дворяни Скальковський та Войниловнч на переміну наймали козаків, щоб нападати один на одного, а потім тіж самі козаки ограбили обох, мабуть рахували, що їх не гаразд, по умові, вдоволено. (Див. N. XXXVIII, стор. 133 та N. XXXIX, стор. 134). Точнїсенько так само дворяни Горчинський та Рудницький на переміну наймали козаків з полку Искрицького, заїздили один на одного, один одного били, грабили та закидали до острогу. (Див. NN. LXXIX, стор. 261 та LXXX, стор. 264). Дворянин Пашинський, найнявши козаків з полку козацького полковника Киліяна, напав з ними на селитьбу дворянина Болсуновського, що ворогував з ним, і, скалїчивши єго жінку та брата, заграбив добро. (Див. N. LXXXV, стор. 277). Дворяни кумановські наймали козаків, щоб вбити шляхтича Сачинського. (Див. N. CXXXI, стор. 400) й т. и.

ських судів. Скарги були особисті, — від імени скривджених і гуртові — від шляхти усего воєводства або від імени повітових та судових урядників. Так р. 1687. городські судові урядники київського воєводства подали протест на те, що їм через козацькі розбої не можна нї вільно проїхати до своїх міст, нї поручитись за безпечність судових засїдань, а через се вони визнають за потрібне відрочити судові „рочки“*). Р. 1692. усї дворяни з київського воєводства подали дві колєктивні супліки: одна — на полковника Искрицького, за єго насильства, друга — на реґіментаря Дружкевича за те, що він замість того, щоб вживати козаків для оборони меж Речи-Посполитої, поставив їх на постій по маєтках дворян київського воєводства, де дозволяє їм грабувати та руйнувати шляхотське добро так, що як кажуть вони: „По усему обшарі від річки Ірпеня до Славечни та Случі все буває спустошенне та руйнованне, катованне та убийство людий, напади на шляхотські оселї, грабіжі усего добра; так що нїкому не можна бути безпечним за себе та вважати своє добро забезпеченим“**). Точнїсенькож таку супліку подала шляхта київського воєводства р. 1696. на реґіментаря Вільгу, що змінив Дружкевича, але так само як і Дружкевич не міг викорінити безладу, який виходив з самого устрою козацького ополчення та з звичаю тих людий, що складали сю мілїцию***).

Польский уряд не спроможен був вдовольнити шляхту. На те, щоб раз на все спинити буйства козаків, перш за все треба було почати з того, щоб відібрати у козаків право збирати борошно. Але тим часом гроший на платню не було, виходить, що збирати борошно треба й на далї. Аби-ж тільки реґіментарі або гетьмани попробували зменьшити або обмежити сей збір, то козаки зараз же сповіщали, що вони не підуть у похід, доки не дістануть усего, що належить їм****). Щоб

*) Див. N. XLIX., стор. 170.

**) Див. N. LXVII., стор. 230.

***) Див. N. CIII., стор. 330.

****) Ambroży Grabowski, Starożytności historyczne polskie, т. II. стор. 532. Мабуть задля незнаємости сего видавця з українсько-руською мовою, хоч і з дуже цїкавого материялу, вийшла чудна помилка у наведеному документї: слово борошно (у вузькому розумінню значить — мука, у широкому

на який час заспокоїти шляхтичів, уряд ужив двох засобів: один — реґіментар або коронний гетьман строго наказував козакам, щоби вони не вимагали харчів з шляхотських маєтків, або щоб вийшли з одної або другої волости. Такі накази все зоставали ся несправдженими, але уряд вважав, що виданнєм їх, принаймні з формального боку, складав з себе перед шляхтою одвічальність. Другий захід, якого уживали рідше, був у тому, що переміняли реґіментаря себ то головного начальника козацьких ополчень. Станислав Дружкевич, каштелян любачівський а потім холмський, постановлений реґіментарем ще за час віденського походу р. 1683., був на сій посадї до 1692. р.; а сего року за невдачний похід за Дністер та й, мабуть, через вище наведену скаргу шляхти київського воєводства, єго зсадили. Замість Дружкевича на чолї козаків з початку 1693. р. появив ся волинський шляхтич Бальцер Вільга, що й урядував ще й тодї, як Дружкевич ходив у походи. Він був на сій посадї до 1696. р. і так само як і Дружкевич не знаходить можливости спинити козацьку бучу та грабованя а навпаки ще, під впливом обставин, нерідко повинен був потуряти їх вимогам. Так примушений козаками, він мусив скинути полковника Манька, якого задобрили пани і який вдержував свій полк від збору контрибуциї, і затвердити на сій посадї обраного козаками замість Манька, полковника Кривоносенка, а також визначити козакам волости для збору провіянту*). Навіть на случай щирого бажання, перепинити грабованя козаків, він викликав їх з волостий не инче, як під умовою походу військового**). Хоч і сам реґіментар був не від того, щоб не поживитись, коли було можно. Так він підчас військових переходів ограбив маєтки дворян: Ельця, Сурина й ин.***).

— провіянт) видавець зробив з него Borosin і бере се слово за імя одного з козацьких ватажків. У редакциї проскочила ще й друга помилка: наведений документ підписав — kasztelan Chełmski — без прозвища; видавець перемішуючи Chełmski (Холмський) та Chełminski (Кульмський), називає прозвище Кульмського каштеляна Пржебендовського, замість сучасного ему Холмського каштеляна, який і був нїхто инчий як реґіментар Станислав Дружкевич. (Див. у теперішньому томі N. LXVII., стор. 230).

*) Див. N. LVI. стор. 196.

**) Див. N. LXXXVI. стор. 281.

***) Див. N. LII. стор. 215 та XCV. стор. 313.

Р. 1696. шляхта київского воєводства подала на него так, як колись на Дружкевича скаргу. Шляхта дорікала Вільгови за те, що він зовсім не спиняє козаків від насильств, що навіть не живе вкупі з войском, а на случай, як єму й пожалїють ся на єго підданців, то він не накладає на них нїякої кари*).

Тим часом у Полїсї найняті козацькі полки чинили отсю ворохобню, на самій Украйні серед степу йде дїяльна кольонїзация, що мала на метї відновити людність у спустїлій сторонї, дати сїй людности козацький устрій і потім, поселившись, зректись від залежности від Польщі та з'єднавшись з східною половиною Украйни, перейти вкупі з останньою під протекторат Московського уряду. Сю задачу, що була постійним бажанєм усеї людности, стали стежити деякі з найнятих польским урядом полковників. Вони зрузоміли, що з королївського унїверсалу, яким віддавались козакам обширі степи, можна добре покористуватись для народу, от вони й скористувались з сего. Товариші їх кинулись на залюднене Полїссє задля поживи, а вони почали дбати укріпити ся на степу, де їм можна було сподївати ся на тим більшу безпешність своєї проби, бо шляхтичі, що терпіли від бучи та грабования других козацких полковників, не тільки не перешкаджали їм у кольонїзациї, але навпаки дуже раді були, що сим вони збавлять ся хоч від частини грабившої їх вольницї. Поміж полковників, що оселили ся у відступлених королем степах, особливо виступали на перед: Искра, Самусь, Абазин та Палїй. Захар Искра та Самусь (Самійло) Івановичъ (прозвище єго невідомо) брали участь, як охочекомонні у походї Собєського під Відень. Мабуть ще у походї вони звернули увагу на себе і через се зараз же, як вернулись з походу, одержали „проповідні листи", щоб формувати полки козацькі. Набравши полки, вони стали у пустелї: Самусь — у Богуславлї, Искра — у Корсунї, і почали осаджувати околицї сих міст. Щоб відрїжнитись від инчих найнятих полковників, вони, бажаючи ясно зазначити земський характер, який вони старають ся надати козаччинї, стали звати себе замість охотницьких, — полковниками богуславським та корсунським. Вони ходили з Собєським у похід і проти Турків

*) Див. N. CIII. стор. 330.

і тим забезпечували собі право володіти занятими землями*). Так Искру у походах короля в Молдавію за 1686—1687 рр. ранено і він у нагороду потім дістав у державу собі й своєму нащадкови землю біля Житомира**). І опісля навіть, коли р. 1701. польский уряд і бажав уже знищити козаків, а усе таки вважав за потрібне зробити внесеннє про нобілїтацию Искри та єго синів: Івана, Климунта та Григорія, щоб задобрити Искру. Але сеї нобілїтації не вдалось справдити і через протест дворян київського воєводства та сам Искра був байдужний до неї***). Ще більш дїйсну запомогу додав королеви, за час єго походів Самусь, який дуже щасливо відбивав татарські загони, що наскакували на Вкраїну, віднимав у них бранців та турбував Турків на Поділлю; король прислав єму у нагороду титул наказного козацького гетьмана та гетьманські клейноти: булаву, корогву й т. и., а також запрошував єго на життє у Винницю або Немирів й прийняти під свій уряд всї козацькі полки****). Цїлком певно не можна зазначити час, коли Самуся признано гетьманом, але мабуть се трапилось р. 1693. Р. 1692. реґіментар Дружкевич називає єго ще полковником і у своєму справозданнї до короля застерегає, що Самусїв полк оселений і дуже людний, а через се у него й трапляєть ся потяг до ворохобнї**). Р. 1694. він, коли вже титулував ся наказним гетьманом укупі з реґіментарем Вільгою та править усїма козацькими полками, а р. 1696. стає незалежним козацьким начальником; принаймнї коронний гетьман передає вже через него свої накази, що до козацьких полків†).

---

*) Лїтопись Величка, т. II. стор. 533 та 550.

**) Załuski, Epist. hist. fam. т. I. ч. 2. стор. 965, 966, 998 та 1001; также див. N. LXXII. стор. 239.

***) Див. N. CXXX. стор. 403.

****) Лїтоп. Грабянки, стор. 241. Ригельманъ, ч. III. стор. 13. Лїтоп. Рубана, стор. 145.

**) У мартї 1692. р. ми зустрічаємо на посадї наказного козацького гетьмана якогось Гришка, про якого Дружкевич у серпнї 1692. р. пише „Палїй підбив до бунту покійного Гришка“ (Див. Ambr. Grab. Starož. hist. polsk. т. II. стор. 531 та N. LXIX. стор. 235).

†) Ambr. Grabowski, Starož. hist. polsk. т. II. стор. 532; Лїтопись Величка, т. III. стор. 260. а теж див. N. CII. стор. 329.

Поруч з Самусем по спустошеній Брацлавщинї близько р. 1690. з'являєть ся полковник „подільский“ Абазин, який дїяльно розвиває козацьку кольонїзацию там, де за Хмельницького колись були полки: брацлавський та кальницький. Реґіментар Дружкевич, що застерегав р. 1692. короля, буцїм то полки Самуся і Абазина доволї численні, а полчани їх тягнуть ся до ворохобнї, тепер подає звістку, що нові козацькі селитьби без перестану заводять ся по околицях Немирова, Винницї, Илинець та Брацлавля. Абазин жваво відбивав ся від татарських нападів на єго полк і був у тїсному звязку з Самусем та Палїєм. Через Палїя Абазин зійшов ся з Мазепою, якого й сповіщав про рух Турків та кримської орди*). Ще далїй на захід від селитьб Абазина до самого Днїстра пробувались завести нову козацьку кольонїзацию: туди переходили молдавські виходцї і складали козацькі віддїли під ріжними назвами рот, сотень й т. и.**).

Але чоловіком, що найбільше попрацював на ниві відрожденя козаччини, що цїлком розумів народні бажання і що вмів прокласти сим бажанням дорогу серед важких обставин того часу, таким чоловіком був білоцерківський полковник Семен Іванович Палїй. Він був останний заступник давно зародившої ся і перенятої чуттєм народу полїтичної та громадської мети і пильнував до неї жвавійше та щирійше, за усїх инших козацьких ватажків; тим то і став любим лицарем народним. Сила думок й переказів про Палїя зацїлїла й до сего часу в народї. Народні леґенди окружили імя свого лицаря містичним величєм, надїлили єго неприродними прикметами і завели єго до гурту найлюбійших народних лицарів***).

---

*) Ambr. Grabowski, Starož. hist. polsk., т. II. стор. 532; Лїт. Величка, т. III. стор. 219.

**) Див. N.CL. стор. 449.

***) У народних переказах Палїй стає чоловіком наділеним надзвичайною фізичною силою та знанєм таємничих, непоборимих засобів воювати; він стріляє з гармат, заряжаючи їх „навхрест“, невидимий переїздить через ворожий табор й т. и. Сила єго о стільки велика, що окрім єго власного, випробованого коня, нї одна коняка не то що не може знести єго на собі, але валить ся на землю аби тільки поклав на неї руку. „Палїй був лицар-багатир, каже народний переказ, і вмів він від всячини замовляти“ — а через се нїхто

А все-ж таки серед містичної обстанови народних оповідань цїлком зберіг ся історичний характер дїяльности Палїя і ясно проглядає серед алеґоричної форми переказів. Ось, наприклад, оповіданнє про нарожденнє Палїя, яким народна фантазия характеризує значінне єго, яко одновителя у західній Украïні козаччини давно вже завмершої: Пішов селянин орати поле і щось зачепив у землї лемишем, придивляєть ся, аж у борознї лежить здоровенна мертва голова: „се повинна бути голова якогось славного лицаря“, подумав селянин і понїс ї до дому, щоб відправити по невідомому рицареви панахиду та поховати єго голову. Прийшовши до дому, він поклав голову на лаву і сїв вечеряти з родиною. Повечерявши, жінка глянула на голову и промовила: „Певне на свому віку ся голова багато переїла хлїба“. — „Буде вона ще їсти“, — відповіла сама голова. Переляканий селянин спалив голову, але єго дочка, помилившись, замість соли покоштувала тієї вапни, що зісталась від спаленої голови, та з того й завaготнїла. Пан довідавшись про се, відібрав і знївечив перегорілі кости багатира; але годї було єму спинити народженнє лицаря. Сей багатир і був „добрий козак“ — Семен Палїй. Далї у оповіданню про первоначальне життє Палїя, єго виставляють чоловіком призначеним з гори, щоб бороти ся супроти усякого з'явлення нечистої сили“. Ось кілька варияций народного оповідання, де нарід пильнує з'ясувати, яким побитом єго лицар дістав свою назву. Семен пішов на Запороже, але не міг добитись від козаків відповідної єму шаноби, бо не міг вказати на свій рід, бо не було в єго і прозвища. Ся аристократична перебірчивість запорожцїв роздратувала єго, от він і „спалив атаманський курінь“, за се єго й прозвано Палїєм. По другому ва-

---

не міг єго нї побідити, нї узяти в полон, куля єго не брала, шаблюка єго важила 5 пудів, кварта якою він пив — у пів відра. Як провинить ся бувало козак, то Палїй замість кари заставляє нести свою шаблюку; „крекче бідний, несучи, а козаки глузують з него“. Але народне оповіданнє додає, що надзвичайна сила та знанне надано Палїєви з неба: „він не волшебством, а янгольским чином воював“. Побожність Палїя були на зразок усїм: Палїй строїв церкви і багато вбирав їх, каже переказ, а до того ще він мав звичай, построївши церкву, закопувати під нею великі гроші, щоб було защо полагодити, як дуже вже постарієть ся. (Див. Записки о Южной Руси Кулїша, т. I. стор. 115—128. Леґенда записана Л. В. Ильницьким в с. Великій Снїтинцї).

рнянтови Палїй побачив, що на кручі над річкою сидить чорт та оскоряєть ся, от він — вистрелив, а „нечистий“ і розлив ся вогнем та горючою смолою. З сего часу й стали звати Семена — „Палієм, бо він чорта спалив“. Кошовий, що був при сему, сказав єму: „Иди на Украіну і винищуй всяку нехристь, я бачу, що ти чоловік угодний перед Богом“. І справдї, додає оповіданнє, Палїй став страшним і Полякам і ордї, і один він зміг спинить зрадника Мазепу*). Таким чином народний переказ, вбачаючи у Палієви чоловіка, призначеного боротись з нечистою силою, вкупі з тим вказує і заступників сеї сили з народного погляду.

Про Палїїв родовід лишило ся мало відомостий. Усї лїтописцї згоджують ся на тому, що Палїй родом з Борзни, що звідтіль він і пішов на Запороже, а потім перейшов на королївську службу і що, одружившись у Хвастові, там й оселив ся і про него пішла чутка як про одного з завзятих козацьких ватажків. З суплїки, що р. 1775. через Румянцева подав до царицї піп Іван Гурковський, який виводив свій рід від Палієвого брата, знати, що дїйсне прозвище Палія було Гурко. Палїй був родом з Батурина, де й мав пополам з братом хату. Палієм же продражнили єго запорожським звичаєм на Сїчі**)

По листам та хорошому письму***) можно гадати, що він придбав гарну для того часу осьвіту, певне у київській колегії. Довгий час він зіставав ся у рідному краї, записавшись у компут нїженського полку. У селї Пухівцї зістали ся неясні перекази про Палієву відвагу за молоду та ті небезпечности, яким він під'упав за час колотнечі по Украіні****). Ще у рідному краї Палїй одружив ся і, мабуть овдовівши, подав ся на Запороже. Принаймнї зісталось за певне відомо, що р. 1677. Палїй видав свою дочку Параску за Антонія Танського, що потім був полковником білоцерківським та київським**). З За-

*) Записав А. И. Лоначевський на околицях Білої-Церкви у селї Гребінках. Теж „Основа“ 1861. р. ноябрь та декабрь, отдѣлъ XI.

**) Див. N. CCXCIX. стор 784.

***) Историческій Русскій альбомъ Погодина 1853. р. N. 145.

****) Черниговскія епархіяльныя вѣдомости 1868 г. N. 7. часть неофиціальная, стор. 256—257.

**) Добро Танських перейшло спадщиною, як посаг, до Александровичів, у яких і збереглась чаша відлита у честь сего шлюбу з надписом: Антоній і Параскевія 1677. года. (Сповістив М. Н. Александрович).

порожа підчас віденського походу, або зараз після него Палїй, перейшов на королївську службу. Тут він оселив ся у Хвастові і одружив ся у друге з дочкою якогось Сави, що довго потім був щирим єго співробітником*). З инчих родичів Палїя згадуєть ся тільки про єго пасинка — Семашка та небожа Чеснока**). От і всї відомости про первоначальну біоґрафію та родинні відносини Палїя. Відомости про перші події Палїя на польскій службі не меньш вбогі. У перший раз імени Палїя зустрічаєть ся під р. 1688., яко козацького полковника, а до сего часу всї історичні жерела мовчать про него. А тим часом властива в продовж часу від 1683—1688 рр. він і поклав перші підвалини до міцної кольонїзациї та відродження козаччини на південно західній Украïні. Р. 1688. Палїй у перше звертаєть ся до Москви, просячи приняти „єго зо всїма військовими та осїлими хвастівськими людьми під свою державу***)“. Московський уряд відмовив єму. З сего добре знати, що околиця, де осїв ся Палїй, встигла з голого степу стати залюдненою краïною а те непорозуміннє з польским урядом, що виявилось зараз же після сего, сьвідчить про те, що характер селитьби, дарма що вони давали військові вигоди, дуже дрочив шляхту.

На підставі того, що унїверсал 1684. р. віддав козакам Украïну, Палїй і наважив ся зайняти своїм полком, навербованим „з запорожських козаків, з мийских гультаїв та з усякого зброду“*), територию колишнього козацького білоцерківського полку. Такий вибір мав доволї вигідні умови: з одного боку місцевість сходилась межа з межею з Києвом і можна було зноситись через київських воєводів з Росиєю і з лївобережним украïнським гетьманом. З другого боку вона межувала з залюдненим, хоч і під польскою владою, київським Полїєм; таким побитом можна-б було, коли-б поталанило відбити від Поляків усю отсю краïну. Але селитьба у білоцерківськім полку мала і деякі свої невигоди. На сїй території була доволї значна фортеца з польскою залогою. Після спустошення західної

*) Лїтопись Величка, т. III. стор. 132. Amb. Grabowski, Starož hist. polsk. т. II. стор. 131; теж див NLXXVIII. стор. 260.

**) Otwinowski, стор. 15. та NCXXIV. стор. 360.

***) Соловьевъ, т. XIV. стор. 174

*) Лїтопись Рубана, стор. 146.

України Поляки вдержали за собою тільки дві фортеці у обезлюдненій сторонї: Немирів та Білу-Церкву; останню Поляки уважали важним для себе стратеґічним пунктом, через се вони і не здали ї Туркам відповідно умовам бучацького договору. Потім завзято боронили ї від спокусок Дорошенка та Татар і, не вважаючи на омаль своїх військових потуг, держали тут доволї значну залогу і досьвідчених комендантів. Близкість сеї фортеци була невідповідна бажанням Палїя, але він сподївав ся, що чи рано чи пізно, а властиве через се близьке сусїдство ёму випаде нагода заволодїти сею фортецею. Звісно, без сего не можна було й думати про міцне виконанне ёго замірів. А доки що через те, що не можна-ж було селитись близко фортеци, Палїй обрав инче місце, не менш важне для Поляків, хоча й з иншого погляду. Він обрав цїлком спустошене тодї місто — Хвастів. На скільки Біла-Церква через військове значінне була дорогою Полякам, на стільки-ж дорогим для них був і Хвастів у релїґійних відносинах. З сею місцевостю католицька ёрархия Речи-Посполитої здавна звикла сполучати всї свої надії на пропаґанду латинства у київській епархії, яка поки що у буквальному змісті слова була „in partibus“. Ще у половинї XVI. в. Хвастів відкупили від Макаревичів київські ёпископи. З того часу вони запобігають усїма способами досягти того, щоб зробити з свого маётку розсадник дїяльної католицької пропаґанди. Р. 1612. епископ Радошевський заснував у Хвастові ёзуїцьку колеґію. Патри зараз же розжились на чудовний образ, а проповідники їх пильно узялись привертати православних до католицтва. Швидко вони склали цїлу католицьку парафію з навернених у католицтво хвастівських міщан. Ще трохи ранїйше епископ Верещинський заснував у Хвастові польску друкарню, де друкувались богословські та полїтичні трактати, що повинні були лїтературною стежкою підпирати ёзуїтів*). Ся пропаґанда спинилась тільки за Хмельницького: але київські епископи не так то легко зрікають ся того, що вже раз розпочали. Р. 1689. Андрій Хризостом Залуський подав звістку до римської конґреґациї, що хоч він тепер і може порядкувати ледві $^1/_{20}$ частиною своєї

*) Rulikowski, Opis powiatu Wasylkowskiego, стор. 66—71.

епархиї, бо вся решта відійшла або до Росиї, або захоплена Палїєм, що засїв у Хвастові; а усе таки він сподїваєть ся вернути втрачене і поки що не залишає без перестану розсилати, не вважаючи на велику небезпечність, черцїв місіонерів, „щоб навертати схизматів та вкріпляти католицьку віру“*). Очевидячки, ксьондзи вижидали тільки слушного часу, щоб знов зробити Хвастів осередком своєї пропаґанди. Мабуть бажанне попередити поворот ксьондзів на Україну і було одною з найважнїйших причин, через які Палїй і обрав се місто осередком своєї кольонїзациї. Осївшись у Хвастові, Палїй почав піклуватись про залюдненне краю; він виголосив право слободи, ґарантуючи поселенцям козацькі права. Усїх людий, що селились по Хвастівщинї, записувано у козацький полк, що був на службі у короля та Речи-Посполитої. Таким чином народ набував законне право на істнованне і козаччина відновлялась цїлком у народному розумінні. А Палїй, як се ясно показують дальші єго подїї, сподївав ся таким чином швидко збільшити і свою потугу і свою популярність. Після-ж сего він сподївав ся, користуючись з неутральности свого ґрунту, на протекцию Росиї. Задля сеї мети набута ним слава та любов народу повинні були злити у одну нову козаччину, що виростала серед меж Речи-Посполитої. На останку, придбавши поруку у протекциї московській, можна було сподїватись і на те, що вдасть ся вигнати усю шляхту з південно-західного краю і прилучити сей край до козаччини принаймні до тої межі, яка з часів Хмельницького стала для народу заповітною себ то по ріку Случ. Щоб досягти сеї мети, дуже близької до народної душі, Палїй безупинно працює у продовж 20 років, які і стають останньою добою істнования козаччини на Правобережі.

Перші проби Палїя йдуть доволї успішно. Переселенцї приходять на Україну з усїх усюд: до него йдуть і Запорожцї, і Молдавани, що шукали спокою де небудь поза рідною країною, яка у той час була ареною довгої турецько-польскої війни. На Украйну перебирались і селяни з Поділя, занятого Турками, і Русини з Червоної Руси, над якими вже три віки панує

*) Załuski, Epistolae historico-familiares, т. I. ч. 2. стор. 1112.

польска шляхта. „На Підгірю, по околицях Сянока та Перемишля, майже що не цїлі села спустїли“, каже між инчим польский сучасний письменник. У Хвастівщину втїкали від панів селяни з Волинї та Полїсся, навіть забігали польскі хлопи.*) Але найбільше число переселенцїв і у Хвастівщину, і у полки Самуся та Искри йшло з лївого боку Днїпра. Мазепа нарікав, що правобережні козацькі полковники, наперекір умовам, позаводили слободи: у Мошнах, Драбівцї, Корсунї, Богуславлї, „що їх осадчики переманюють та підбивають нарід з лївого боку Днїпра; встерегти-ж утїкачів трудно, бо не можна-ж поставити варту понад усїм Днїпром“, що до Палїя перейшло багато козаків з Переяславської сторони**).

До переходу народу з Лївобережа на Правобереже, причинило ся те лихе становище на Лївобережі, про яке ми вже згадували ранїйше. Після Самійловича стан народу не то що не полїпшив ся, а, через особистий погляд нового гетьмана, ще значно погіршав.

Для свого часу Мазепа був чоловіком дуже осьвіченим, але сю осьвіту він придбав у Польщі. У душі колишнього королївського пажа та придворного міцно засїли відомі державні ідеали, первообразом яких була шляхотська Річ-Посполита. Мазепа остро став супроти історично-виробленых бажань усеї кількости свого народу. Мазепу дивувало прямованнє народу до рівноправности, ненависть до паньства та мужицькі інстинкти. Мазепа гадав, що брак шляхотства на Украïнї і ненависть народна до паньства склали ся не історичними подїями, корінєм отсих завязий, він не шукав у племінних рисах двох народностий а вбачав їх у темнотї народній і у недостачі цивілїзациї. Мазепа, ставши гетьманом, дав за рік заповнити сю недостачу. Усї єго заходи прямували до того, щоб на Украïнї лївобережній виробити шляхотство і поставити до него поспільство та козацьку голоту у такі самі відносини, які істнують поміж шляхтою та поспільством у Польщі. Він запрошує до себе на службу шляхтичів польских і складає з них почестний

*) Соловьевъ, т. XIV, стор. 214. Otwinowski — Dzieje polskie pod panowaniem Augusta II. (виданнє друге), стор. 12; теж див. N. CXVI. стор. 365.

**) Соловьевъ, т. XIV. стор. 318 та 320.

віддїл, так званий „гетьманські дворяни“*). „Тепер у Малоросийському війску усї начальники усе Поляки“, — писав київський воєвода князь Барятинський, — коло Обидовського, Мазепиного небожа, не має нї одного слуги козака... Гетьман держить у милости та доглядї тільки охочекомонні, компанїйські та сердюцькі полки, сподївaючись на їх вірність, а у сих полках нема нї одного урожденного козака, — усе Поляки“**). Щоб завести родову аристократию, він орґанїзував нову клясу, відмінну почестями та привелеями, — бунчужних товаришів, куди попадали сини козацькоґ старшини з гетьманського вибору. Отсї бунчужні товариші вкупі з віддїлившими ся з народу ще ранїйше значними та військовими товаришами стали зав'язю родового дворянства на Лївобережу***). Розвиваючи дворяньство, Мазепа пильнував підбити під него не тільки поспільство, а й простих козаків. Він потурав старшинї записувати козаків до гурту своїх тяглих людий і однимати від них землю. „У козаків, пише князь Барятинський, велика скарга на гетьмана, полковників та сотників за те, що попередні їх вольности усї відібрано, а їх повернено у підданьство, щоб скасувати старих козаків; усю землю подїлено проміж козацькою старшиною: з того села, що колись виходило на службу чоловіка з півтори сотнї, тепер йде ледві пять, шість чоловіка“****). І навпаки, що до посполитих людий, Мазепа вкупі з старшиною, що була навколо него, пильно доглядають, щоб тяглі люди не виходили з своєї верстви, записуючись у козацькі сотнї. Гетьман розсилав унївeрсали, у яких було сказано: „пильне упоминаєм і приказуєм, аби нигдѣ ново козаки съ тяглих людей не уписовали ся у реестер козацький“***). Наостанку за Мазепи у перше після Хмельницького появилась на Лївобережі панщина, як додаток до податку та чиншів, які виплачували державцям селянам†).

Через се звісно, увесь загал людности вороже дивив ся на Мазепу і на ту старшину, що подїляла гетьманські погляди:

*) Лїтопись Величка, т. III. стор. 442.
**) Соловьевъ, т. XIV. стор. 317.
***) Бантышъ-Каменскій, т. III. стор. 224.
****) Соловьевъ, т. XIV. стор. 317.
***) Акты западной Россіи, стор. 220. N. 185.
†) Лазаревскій — посполитые крестьяне, стор. 35.

„Минулим лїтом, пише князь Барятинський, козаки з київського полку за малим не вбили свого полковника Мокієвського, за єго побори. Гетьман у походї стояв полками нарізно, бо бояв ся козацького бунту; і як би всї полки стояли вкупі, то козаки мали повний замір побити всю старшину“*). Сам гетьман розумів сю неприхильність до него народу і нїколи не вважав себе доволї забезпеченим. Окружений найнятими компанїйськими та сердюцькими полками, він, задля більшої безпечности, випросив у Москві ще полк стрільцїв, щоб чатував біля него. Таке хитке становище гетьмана та ненависть до него народу прямо кидалось у вічі. Так мандрівець, що тільки трошки поїздив по Лївобережу нотує: „Тільки він (батуринський замок) і держить ся що московськими стрільцями: на чатах тільки вони одні і стоять. Тут живе цїлий полк стрільцїв Аненкова з Арбату. А гетьман тільки стрільцями і держить ся, а як би на „хохлів“, то давно-б вже скрутили голову єму та стрільцїв боять ся; та він же їх і жалує: харчі дає без перестану, але без них і не ступить“**).

О скільки нарід не любив Мазепи, о стількиж серце єго лежало до Палїя. На думку голоти, один тільки Палїй і розумів її потреби, її бажання, один тільки він і достоїн був унаслїдувати назву „козацького батька“, що дано колись Хмельницькому. Мазепу дуже турбувала популярність єго суперника, що росла що дня. „Палїй проміж військових людий має повагу і багато чинять за єго приводом... як туболець, у таку вже увійшов значність поміж товариством.... що через него війде перешкода українським порядкам... багато люду звідсїля він потягне за собою і у пришлі часи заведе поміж народом отут чвари“, — писав Мазепа до царів. До Мазепи доходили чутки, нїби козаки гуторять проміжь себе: „Дамо Палїєви гетьманьство, доручимо єму всї клейноди; Палїй знає, як прибрати до рук українських панів“***). — Мазепа ясно почував, що Палїєва популярність не тільки принижує єго особисті гордощі, не тільки збурює у нему почуття заздрости, — він бачив, що ся попу-

*) Соловьевъ, т. XIV. стор. 317.

**) Путешествіе въ Св. землю свящ. Іоанна Лукьянова, стор. 10.

***) Лїтопись Величка, т. III. стор. 127—128. Соловьевъ, т. XIV. стор. 280.

лярність заснована на принципах, цїлком супротилежних політичним та громадським поглядам єго гетьмана. Щоб досягти виконання своїх поглядів, Мазепі неодмінно треба було, або підбити під себе, або зовсїм звести Палїя. Таким чином між ними повинен був зрости необхідний антагонїзм, як між заступниками двох супротилежних течій, і скінчитись остаточною боротьбою. Ся боротьба справдї виникла, не вважаючи і на те, що обставини вимагали від Палїя все шукати піддержки та коритись Мазепиній владї. Суття сеї боротьби нарід, мабуть, розумів лїпше нїж обидва супротивники, от коло сеї боротьби і крутять ся усї народні перекази, героєм яких стає Палїй. В сих переказах як і у сьвідоцтвах сучасників, ясно виводить ся демократичний та народний характер дїяльности Палїя, як джерело боротьби з Мазепою. Ось слова народного оповідання: „Мазепа згубив Палїя за те, що єго звали козацьким батьком і що усї дуже любили єго. Палїй був щирий до народу: він боронив єго від панів і від усїх, хто хтїв обижати єго“*). У народній думі Мазепа так каже шведському королеви:

„Бо у Семена Палїя хоч і не велике військо охотнеє, тільки одна сотня:

А буде нашу тисячу гнати і рубати. Буде нам, великим страх завдавати!“**).

З таким народним поглядом на Палїя, яко на заступника переважно селяньских інтересів, яко на супротивника паньства, заступником якого був Мазепа, розпочата Палїєм кольонїзация повинна була йти дуже бадьоро. Опісля вже, коли Поляки почали притискати Палїя, а Московський уряд, вагаючись прийняти єго під свою державу, раяв єму рушити на Запороже, Палїй відповідав, що він уважає за лїпше зостатись у Хвастові, не вважаючи на небезпечність, що насувалась на него від Поляків. „Шкода менї, казав він, кидати се місце не через те тільки, що тут багато полягло моєї працї, розлогі

*) Записав Л. В. Ильницький на околицях Хвастова, у с. Великій Снїтинцї.

**) Сборникъ украинскихъ пѣсней, М. А. Максимовича, изд. 1849 р. стор. 89.

поля засіяні хлібом, а й через те, що я узяв се місце пустим, а залюднив єго.. Збудував Божі церкви та украсив їх, а сего кидати не годить ся"*). „Людий у него, — доносив Мазепа, — тих, що біля него знаходять ся як військові і як жилі, у Хвастові набереть ся тисяч на три хат. А надто він хоче вдержати за собою і той „гóрод", що за єго приводом дуже добре вкріплено". Священник Лукіянов, переїзжаючи через Хвастів, Миронівку, Паволоч, по дорозї здибає вельми численну осїлу людність та великий достаток плодів, що стає різкою супротилежностю з пустелею, яка розкинулась за межами Палієвих осель. „Хвастів, каже він, місто добре, гарно збудоване на горі; навколо усего житла деревяний частокіл; земляний окіп з виду неначе й не міцний, та могутні ті, що сидять за ним"**).

Щоб дати можливість спокійно розвиватись розпочатій кольонїзациї, Палій, у перші годи свого поселення, ухиляв ся від усяких непорозумінь з Поляками. З 1683 - 1688 р. ні одної скарги не подали на Палія ні шляхтичі, ні польскі урядники. Навпаки він непохибно виконував умови, на яких одержав право селитись у сему краєви себ то він завзято воював Турків та Татар, про се у один голос кажуть усї сучасні єму польскі та росийські письменники. Війна з Татарами була необхідна не тільки задля того, що забезпечала Палія від польских забагів, а й через те, що нею забезпечав ся спокій новим слободам і зміцнялось довіріє народу до Палія. Нарід міг покладатись тільки на такого ватажка, що виставляв безперечні докази військового хисту та хоробрости. У боротьбі з Татарами Палій справдї затвердив свою популярність. Усї

---

*) Люди кажуть, що за Палія у Хвастові було 7 церков православних, а між ними одна грецька та одна вірменська. У Воскресенській хвастівській церкві, що збудована на місці Палієвої церкви, зберегаєть ся і досї євангеліє з надписом 1722. р. та тріодь з надписом 1685. р. До сего часу ще видко у Хвастові слїди Палієвого двору, недалечко коло теперішнього волостного правления, та окопи що були навколо замку, між якими тепер гробовище. У селї Великій Снітинцї, за 5 верстов від Хвастова, теж є окопи, що зістались від укріплень, у тій частині села, що зветь ся „Палївщина". Тут мабуть були Палієві пасїки.

**) Соловьевъ, т. XIV. стор. 214. Літопись Величка, т. III. стор. 127. Путешествіе Лукьянова, стор. 15.

єго походи були щасливі: він, то розбивав захоплені у степу турецькі та татарські загони, то пустошив селитьби Буджацької та Білгородської орди і випалював околиці турецьких фортець: Очакова, Акермана, Кізікермена, Бендер, то щасливо відбивав Кримців, що наскакували на Хвастів. Єму навіть поталанило узяти у полон одного з кримських султанів і примусити єго дати за себе великий викуп. Нарід гордовито переказував вчинки свого ватажка й цілком покладав ся на військову кебету Палія*). Турки мали єго за найстрашнійшого ворога свого і тремтіли від одного єго імени. „Ми-б радо провели вас і до Києва, казали руським крамарям Турки, що оберегали їх у степу, та боїмось вашого Палія. Він не випустить нас живцем від себе, там наша і смерть. У нас про него пішла дуже грізна слава, та ми й нікого так не боїмо ся, як єго. Нам й самим дуже кортить хоч глянути, який то він?“**).

Р. 1688. Палій у перше не порозумів ся з Поляками. Останні довідались, що Палій посилав до Мазепи з просьбою, бити чолом царям, щоб ті прийняли єго під свою державу; а білоцерківський полк прилучили-б до Гетьманщини. Хоч Палієви і відмовлено, але се заклопотало Поляків і вони наважились задушити небезпешність зараз як вона заклюнулась. Палія схоплено у Немирові, засажено у острог, а потім випроважено у табор коронного гетьмана, що стояв тоді облогою під Каменцем***). Тим часом ксьондзи, післані київським католицьким єпископом, прийшли у Хвастів, виголосили, що місто знов переходить до єпископа і вимагали повернути церкву, збудовану Палієм — на унітську. Мабуть ксьондзи прийшли з доволі численним відділом польского війска, бо козаки, хоч і встояли за церкву, а не насьмілились вигнати їх з міста. За

*) Літопись Грабянки, стор. 240. Літопись Рубана, стор. 147. Соловьевъ, т. XIV. стор. 175 та 193. Otwinowski, стор. 15; теж дмв. N. LXXXIV. стор. 276.

**) Путешествіе Лукьянова, стор. 102.

***) Полон Палія у народа змішав ся з згадками про полон у Магдебурзі Юрія Хмельницького, митрополіти Тукальського та полковника Гуляницького, яких схопили Поляки р. 1664. Через се переказ вказує на Магдебург, як на місце заслання Палія, і додає романтичне неймовірне оповіданнє про єго визволеннє. Сей переказ записав Грабянка, а за ним і другі літописці.

се віддїли Палїєвих козаків рушили на Полїссє і почали грабити панів польских, а до 1688. р. вони зовсїм туди не заходили. Сотники Тишко та Андрущенко з пятьома сотнями козаків ограбили маєтки дворянина Ельця, потім, вигнані з них польскими коргвами і примушені перебратись за Тетерів, вони у груднї заняли місточко Іванків, арендний маєток шляхтича Федоровича, колишнього козацького полковника; ограбили місточко і кілька разів пробували проскочити у зáмок. Вони відійшли тільки тодї, як одержали викуп за те, що вони не зачіпати муть замку та церков, що були у місточку, певне, навернених вже на унїятські. Польскі корогви квапились стати у сусїдних єзуїтських маєтках, щоб оборонити їх від козаків Палія. А Палїй, усю зиму висидївши у полонї, на веснї 1689 р. з запомогою козаків встиг таки утїкти і, прибувши у Хвастів, почав розправу з ксьондзів: він звелїв їм зараз же геть йти з міста, а коли вони не схотїли, то їх зараз же брано і, з приговору ради, повбивано*). З сего часу Палїй бачить, що єму не поладити з Поляками і почав йти навпростець: з одного боку він відкрито стає у ворожі відносини до шляхти й до польского уряду: виганяє шляхтичів з їх маєтків, заступаєть ся за їх селян, робить заїзди на двори їх, не слухає нї коронного гетьмана, нї реґіментарів, і з зброєю відбиває польске військо, яке посилано, щоб вгамувати єго. З другого боку він уходить у тїснїйші звязки з Мазепою й через него без перестану добиваєть ся, щоб єго полк приняли під царську державу. Зустрічаючи відмову, він з усеї сили пнеть ся, щоб перемогти сю відмову, а наостанку, позбувшись надїї, покладаєть ся на свої тільки потуги й з ними наважив ся відбиватись від Поляків, та виждати придатного випадку, щоб сполучитись з Гетьманщиною.

Вернувшись з полону, Палїй знов через Мазепу звернув ся до московського уряду і просив прийняти єго під свою державу. Єму у друге відмовлено. З Москви відповіли, що не хотять зривати умови, укладеної з Поляками, а як що Палїй так хоче перейти на московський бік, то повинен вкупі з своїм

*) Соловьев, т. XIV. стор. 174; теж див. NN. LXII. стор. 215; LIV. стор. 182. та LIII. стор 180.

полком перше перейти на Запороже, як неутральну територию, а звідтіль вже у Гетьманщину*). Ухвала ся була не задля Палія. Він клопотав не про те, щоб перевести полк, як озброєну мілїцию, а хотів піддати Росиї полк, у розумінню території, залюдненої козаками. Перейти-ж на Запороже значило не тільки відцурати ся від своєї мети, а навпаки зректи ся від кольонїзациї, на яку покладено багато працї. Прикидаючись, що він не розуміє істоти сеї відповіди, Палій постановив робити так, щоб, минуючу офіциальну відмову, московський уряд фактичне мусїв приняти єго. Найлучшим засобом для сего Палій вважав, набиватись на спільну з московським військом війну проти Татар. Як тут єго послуги приймуть, то він безпремінно стане, як полковник, під зарядом лївобережного гетьмана; після-ж походу, єму нарівнї з иншими полковниками у нагороду дадуть царську плат ню; а по своїй місцевости він грати ме ролю чати проти Турків, буде безперестану сповіщати гетьмана, вказувати ме підходящий час для пришлих походів, буде вказувати шлях у сих походах й т. и. Таким чином єго полк фактично буде складати частину козацького війска. Московський і польский уряди привикнуть до сеї думки і офіциальне сполученнє з Росиєю не мати ме вже характеру відривання від Польщі области, а буде тільки ствердженнєм істнуючого факту. Так, після повороту з полону, Палій що року пропонує Мазепі спільні походи проти Татар, а після кожного походу просить ся під московську державу і, одержавши відмову, на другий рік знов робить так само. З свого-ж боку й Мазепа сильно клопоче, щоб прийняти Палія під свій реґімент, маючи на увазї й розширенне підлеглої єму териториї, й кінець розвиткови незручних для него громадських засновин. Через се то Мазепа й підпадає тактиці Палія, устроює загальні походи і безперестанним посередництвом старає ть ся прихилити уряд, вдовольнити бажання білоцерківського полковника. Так у липнї 1690. р. Палій вговорив Мазепу, відбути спільний похід проти турецького міста Кізікермена, а, як поталанить, то спустошити й татарські кочовища між Богом та Днїпром. — Мазепа зараз же вирядив полки перс-

*) Соловьевъ, т. XIV. стор. 175.

яславський та лубенський та два охочекомонних полки, звелїв переправитись за Дніпро і тільки тодї, як пристане до них Палїй, рушати у похід. Замір справдив ся; Палїй пристав до лївобережних полків над Тясьмином; околиці Кізікермена спустошено; Татар побито й усї, що брали участь у походї, одержали платню та сукно з царської казни*). — Після сего р. 1691. Палїй знов попросив ся у підданство до Росиї і звіщає, що тепер він став уже отверто у ворожі відносини з Поляками і як що Росия не прийме єго, то він мусити ме пристати до хана. Мазепа доводив, що се дуже небезпешно, що нїчого й сподїватись на те, що хан не прийме Палїя; Запорожцї-ж підуть за Палієм і Татари страшенно всилять ся на шкоду-ж Росиї. Він пропонував принять Палїя, оговорившись перед Поляками тим, що він родом московський підданець, а тодї перевести єго полковником у Переяслав. З Москви одержано попередню відповідь, хоч і поручено було Мазепі потайно, подарунками від царського імени, відмовити Палїя від підданства Кримови**). Сподїваючись на се, Палїй р. 1692. знов захожуєть ся біля спільного з Мазепиними полками походу. На сей раз спалено й зрабовано Очаків й тільки дощі примусили козаків зректись від походу на Бендери***). Палїй знов одержав царську платню, а зимою того-ж року сповістив Мазепу, що Поляки збирають ся у похід проти него й що він, як „топленик за бритву схопить ся за хана“, як Мазепа не пришле єму до помочи війска. Останнїй звернув ся в Москву й доводив, що Палїй дійшов до краю, й раяв прийняти єго. Але одержав ту-ж неодмінну відповідь: запросити Палїя, як що єму до скруту, рушати на Запороже, військовоï-ж допомоги супроти Поляків нїяким чином не давати**). У протяг 1693. р. Палїй, начеб то бажаючи все ставити на виду свою залежність від Мазепи, сповіщав останнього про рухи татарського та польского війска, їздив навіть до гетьмана, бажаючи поданими звістками, викликати підозріння у московського уряду на щот

*) Акты западной Россіи, стор 233–241; NN. 204—212.

**) Соловьевъ, т. XIV. стор. 185 та 193.

***) Літопись Самовидця, стор. 82—83.

**) Літопись Величка, т. III. стор. 126—129. Соловьевъ, т. XIV. стор. 194.

начеб то істнуючого потайного наміру Поляків, виголосити Роспї війну і, на останку, у осени вкупі з полками переяславським та одним охочекомонним рушив у похід супроти Татар. Козаки сплюндрували околиці Бендер; зустріли на степу, біля р. Кодима, Білогородську орду, що йшла грабувати околиці Києва, а потім повернула назад, бо Татари запримітили слїди козаків, що прямували у їх землю; вони рубались аж два днї, й дякуючи тільки хоробрости та стійкости Палїєвих козаків, Татар побито, хоч останні і переважали козаків й геть значною кількостю. Від царського імени Палїєви післано дорогі подарунки й платню на увесь полк, а Мазепі було наказано, щоб він усе доручив Палїєви нишком; а Палїй іменно сеї таємности й не хотїв. Палїй зараз же й пішов трубити про одержану посилку; а щоб ще більш виявити свої зносини з московським урядом і тим самим не дати єму спромоги надалї відмовлятись приняти єго, то він пишно переїздив через Київ з розпущеними коругвами, що прислано єму, як подарунок, з Москви, і прилюдно виголошував, що він одержав їх у подарунок. Під кінець сїчня того-ж року Палїй доносив Мазепі, що Поляки з великими потугами напали на него і єму не можна відбити ся від них а він просить, як що вже не можна нї приняти єго під гетьманський реґімент, нї допомогти єму, то нехай хоч дозволять єму перебратись у Васильків та Трипіллє, що були на Правобережі, але під московським урядом. Але й на се внесенне, як й на всї попередні, без усяких умов відмовлено*). — На останку у Палїя почало не ставати снаги. З початку 1694. р. він у останне вкупі з лївобережними полками пішов у похід. Вони спалили Кізікермен та Очаків, спустошили татарські кочовища Буджацької орди і кілька разів щасливо побили Татар. Палїй у останне звернув до Мазепи,— він ще раз пропонував просьбу від імени усїх Хвастівщан, щоб перебратись у Васильків та Трипіллє, або запомогти супроти Поляків. Одержавши відмову, він втратив надїю на можливість доброго наслїдку з єго заміру, і наважив ся дїяти инакше, дожидаючи більш слушного часу**).

*) Лїтопись Величка т. III. стор. 133, 135, 176, 175—181, 185, 200 - 201. Соловьевъ, т. XIV. стор. 211—214.

**) Лїтоп. Величка, т. III. стор. 234—237 та 208—211. Лїтопись Грабянки, стор, 242. Лїтоп. Самовидця, стор, 83—84.

Поки тяглись з Росиєю отсї марні зносини, Палїй з 1689. р. цїлком став у ворожі відносини до шляхти та польского уряду. З сего часу ватаги з Палієвого полку проскакують на Полїссє та Волинь і старають ся або зовсїм виперти шляхту, або хоч наробити їй яко мога більше шкоди та втрати. Палїєві козаки грабують переважно панські двори, виганяють або бють панських урядників а селян старають ся примусити, знятись з панських сїл і перейти у Хвастівщину*). Палїєві козаки не обмежувались на тому, що руйнували шляхотські села та грабували їх двори, вони постійно втручались у шляхотські чвари, за гроші допомагали то одному, то другому і таким чином збільшували колотнечу та безсилле шляхотського кола; а часто й густо кінчали тим, що зіставляли за собою й приписували до свого полку село, за яке змагались між собою шляхтичі. Так зимою р. 1689. у Хвастів прибули дворяни Бржевський та Харленський і скаржились наказному полковникови Палієвого полку на Карла Тишкевича, що був полковником козацького гультайства, за те, що останнїй силою посїв Бишів, за який у них була суперечка; вони обіцяли, як що їм допоможуть, піддатись Палієви і виголосити бишівським селянам слободу, себ то увільнити їх від усїх податків і дати право заробітне користуватись з землї. На сих умовах їм дано поміч.

---

*) Так кілька сотень з Палієвого полку осїли по унинській волости, що належала до Києво-Печерської Лаври, а тепер користував ся з неї шляхтич Жабокрицький; зруйнували та спустошили саму волость, лїси та пасїки сплюндрували, з панського току забрали хлїб, — взагалї наробили панови шкоди на 20.000 золотих (див. NN. LX. стор. 207. та LXI. стор. 209). Одна ватага розігнала ярмарок у Народичах й примусила жидів та міщан заплатити викуп. (див. N. LXXI. стор. 235). Друга, злучившись з козаками полковника Искри, зайняла маєтки тарногродського старости, Федора Немировича, волости горошківську та ушомирську, і, стоючи постоєм кілька років, примусили майже що не усїх селян помандрувати з домівки. Немирич скаржив ся, що він зовсїм не має зиску з своїх маєтностий, бо Палїй та Искра повернули єго волости на гіршу пустелю, ніж вони були після козацьких войн (Хмельницького). З двох волостий зістало ся: у Горошках чотири хати а у Исайках дві (див. N. CXX. стор. 372). Ватага Палієвих козаків ограбила двір і скалїчила шляхтича Ясильковського (див. N. CXXI. стор. 374). Палїїв небіж — Чеснок з 50 козаками увірвав ся у маєток дворянки Ласкової, розігнав селян, побив її урядників, зруйнував бурти, а салїтру й иншу здобич приставив у Хвастів й т. и. (Див. N. CXXIV. стор. 380.).

На саме Різдво у Бишів прибули слуги Харленського та Бржевського з сотнею козаків. Сотник Зеленський нїс полковничий пернач, яко ознаку того, що полковник надав єму право заняти Бишів. Селянам виголошено про переміну пана та дану їм слободу. Селяни, звісно, радо привитали оповістку і відчинили козакам браму замка. „Й не диво, скаржились Тишкевичі, що вони піддали ся на обіцянку слободи та визнання влади (Палїя); на се падкий кожний хлоп, бо така вже єго вдача, яка й підбиває єго звичайно на бунт проти панів, особливо-ж у тій місцевости близькій до Києва та суміжній з козаками, які постійно під'юджують селян до неслухняности і на вправжки далеко більше, нїж любий дїдич, володіють єго маєтностями". Усе майно Тишкевича та єго друзяк, що хоронено у бишівському замкови, як у безпечному місці, віддано козакам грабувати. Тим часом у Бишів приїхала Тишкевичова, мабуть бажаючи якось виратувати своє майно, але розпалені селяни та ще й під'усчені новими панами, напали на її кватиру, прибили мало не на смерть. За спасеннє вона повинна дякувати тільки козакам, що витягли її з юрби, поклали на маленькі саночки й випровадили з місточка. У слїд за нею приїхав у Бишів сам Тишкевич, що їздив до гетьмана скаржитись на Палїя; тільки що він з'явив ся, як зараз же й зазнав того самого, що й єго жінка. Селяни та козаки напали на єго кватиру, пограбили всї речи, гнали ся й стріляли у Тишкевича. Спас ся він тим, що встиг ускочити у кватиру козацького сотника, а потім єго пущено у Хвастів. Бишів відійшов до козаків і єго записано, як полковий маєток. За землї, що зістались після селян, довго ще тягались супротивники, але на останку р. 1694. Тишкевич вмер, а козацький сотник Федор Слїпий зараз же і вигнав її з Бишова*).

---

*) Див. N. LX. стор. 185—195 та XC. стор. 292. Отаке вгручуваннє Палїєвих козаків у шляхотські суперечки траплялось доволї часто: так вони відібрали волости: горностайпольську, бородянську та козарівську від коронного референдаря Щуки на користь дворянцї Дрогоївській. Села Унин та Воробї відібрали від волинського стольника Адама Оляізара-Волкевича для дворянина Шумлянського. Дворяни Шлюбич-Заленський, Яблоновський та князь Ілля Четвертинський на переміну користують ся допомогою Самуся, Палїя та Искри, віднимали староство сеницьке у старости Антонія Чарнецького. Не тільки шляхтичі київського Полїсся, суміжного з Хвастівщиною, звертались до

Приводом до непорозумінь між Палієм а шляхтою найчастїйше було те, що Палїй заступав ся за селян. Кожний утїкач селянин був певен, що у Хвастівщинї він знайде безпешний захист а потім, записавшись у козаки, чи ранїйш чи пізнїйше, а ему можна буде за допомогою товаришів віддячити свому панови або его сусїдам поміщикам. Зразки того, що Палієві козаки нападають на панів, бо їх наустили селяни-утїкачі, попадають ся доволї часто*).

Самоюж характерною рисою відносин Палія до шляхти була постійна присутність полїтичного завдання, — постійне бажанне, вигнати шляхту з усеї території від Днїстра та Случі до Днїпра й надати усїм мешканцям козацькі права, змінивши кріпацтво на військові або грошеві повинности на користь козацького війска. Сей напрям нарід цїлковито розумів: „За Вислу Ляхів треба прогнати, шоб їх тут і нога не постала“, говорили селяни, що брали участь у наїздах козаків на панські двори**). На лївому боцї Днїпра лунала чутка, нїбито Палієви

козаків за запомогою у своїх суперечках, з них брали приклад і дворяни з далеких місць Волинї. Так, з запомогою Палія, дворянин Микульский відібрав від дворянки Головинської Шумск та инчі її маєтки. (Див. NN. CXXVI. стор. 384. CVIII. стор 347; CXXV. стор. 382; CXXXVIII. стор. 419 та CXXXIX. стор. 421).

*) Селянин Прок'п з с. Мартинович навів козаків на двір сусїди-пана Стецького, що ріжно кривдив его; з хати Стецького усе пограбовано, а панських урядників попобито (Див. N. LXXXVII. стор. 284). З с. Кочків, що належало до дворянина Матияшкевича утїк селянин Мойсей з двома синами; один з его синів записав ся у козаки і, з его наущення, сотня, у якій він служив, грабила доми Матияшкевича та его рідні (Див. N. XCIII. стор. 307). Селяни з Ігнатівки, у яких сусїди дворяни Недашківські заграбували скот, покликали до помочи Палієвих козаків, відняли свої воли, а Недашківських здорово попобили (Див. N. XCIX. стор. 322); селяни з Кичкирів ограбили, з допомогою козаків, дім поміщика Якубовського (Див. N. CVI. стор. 338). Козак Андрій Синиця прийшов з товаришами до дворянина Мілкевича і, запевняючи, що останнїй колись відібрав від его матери коний, примусив вернути сю втрату (Див. N. LXXXIII. стор. 274) й т. и. — Окрім селян Палїй допомогав й инчим верствам, що жили у краю й своїм станом та побутом солїдаризували з загалом людности; так знаходячи співчуттє поміж околичної шляхти, Палїй приймав останних у число козаків свого полку і не раз допомогав ім у їх суперечках з сусїдами поміщиками. (Арх. Югозап. Россіи, ч. IV. т. I. див. NN. 96. 103 та 107).

**) Див. N. LXXXVIII. стор. 284.

вже й вдало ся досягти сеї мети. Ось як лїтописець записав сю людську гутірку: „Вгамувавши-ж Заднїпрянщину та оселивши багато міст людом, осїв був (Палїй) як удїльний пан, розстановляючи своє охочекомонне вийско по Полїссю навіть до литовської межі, відбираючи на себе десятку з пасїк, індукти та усяки приходи зо всеї Заднїпрянщини навіть до Днїстра та Случі“*). Поляки розуміли такий напрямок Палїя і се турбувало їх не менш зносин єго з Росиєю: „Палїй орґанїзує біля Хвастова удїльну область, доносив королеви реґіментар Дружкевич, він вкріпляє городки, людий стягає з усїх боків й претендує на увесь край аж по Случ**). Другий Поляк сучасник через кілька років пише: „Помирившись з Турками, Речи Посполитій вже стала непотрібною Палієва служба, а до того-ж нам не зовсїм то й безпешно держати сусїдою сего хлопа, що, не тільки нїколи не слухав гетьманських наказів, але й збирав доходи з маєтків рїжних панів по хвастівській околицї, ставив по них постоєм своїх козаків і тільки значним панам дозволяв ще живитись крихтою доходів“***). Останню рису спостережено вірно. Йдучи з розчотом до наміченої мети, Палїй тямив, що він не спроможен боркати ся з усею Речю-Посполитою, а так би воно було, як би він схотїв відразу вигнати усю шляхту з Полїсся та Волинї. Через се, знаючи розірваність, дрібний еґоїзм та неприсутність всякої громадянської сьвідомости поміж сучасною єму шляхтою, він вважав за лїпше, аж поки не вбєть ся у силу, випирати шляхту частинами або користуючись з шляхотських же межиусобиць, або віднимаючи маєтки у поодиноких шляхтичів; при такім поводженню могли бути тільки особисті скарги. До тогож знаючи, яку силу встигли вже набути у Речі Посполитій маґнати, Палїй задобрював останних з повною певностю, що окрім їх впливу уряд не зверне уваги на скарги дрібної шляхти. Виходячи з такого рахунку, Палїй позволяв маґнатам відбирати якусь дещицю з захоплених ним маєтків, а, при усякій нагодї, лагодою дбав подружитись з ними. На

*) Лїтопись Величка, стор. 240.

**) Ambroży Grabowski, Starożytności histor. polsk., т. II. стор. 532.

***) Otwinowski, стор. 15.

приклад минський воєвода Завіша ось що пише про зустріч з Палієм, коли він по дорозі з Києва на Бердичів переїздив через Хвастів: „За пів милї від міста мене зустрів з стягом та з гуком труб та котлів полковник Палій, він з силою поїзжан увів мене у місто, привитав й вгостив щедро. Ми розійшли ся, помінявшись подарунками“*). З Любомирськими Палій до того дружив, що потім війну єго з Поляками багато шляхтичів приписувало впливови сеї маґнатської родини. До усего того він листував ся з гетьманом литовським, Сапігою, з Францішком Замойським й ин.

Тим часом, обпираючись на особисте приятельованнє з деякими маґнатами, Палієви можна було любісенько віднимати шляхотські маєтки, аби тільки трапилась нагода: так він посїв село Мотовилівку, що стояло на росийській межі, й обернув її у козацьку сотню, а господар її, Аксак, повинен був тїкати на Волинь**). Шуряк єго, Савва, опанував над маєтками дворянина Хведора Ельця й заставив єго вибратись з них***). Поставивши козаків своїх у Іванковській волости, Палій дозволив селянам не давати панови нї чиншу, нї хлїба, не відбувати на пана нїяких повинностий й т. п., а сам обмежив ся тільки медовим податком****). У місточко Паволоч та Копельню господар зовсім не показував ся й відцурав ся від усякого зиску з сих маєтків, коли взнав, що їх заняв Палій**). — З Радомишля, Унина, Кухарів та инчих маєтків львівського унїятського митрополїти Палій вигнав арендарів, селянам звелїв платити чинш єму, а арендатора Рудницького, що не схотїв виїхати з маєтку, присилував платити податок за право жити тут†). — На останку він примушував платити єму податок навіть тих шляхтичів, що утїкли на Волинь. Для сего він перепиняв шляхотські вози з крамом, що попались на очи, відбирав з них викуп, який, на єго рахунок, належав з утїкача шляхтича,

---

*) Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody Mińskiego, (1666—1721), стор. 41 та 363.

**) Rulikowski — Opis powiatu Wasylkowskiego, стор. 137.

***) Див. N. LXXVIII. стор. 260.

****) Див. N. CXIX. стор. 370.

**) N. CCXXXV. стор. 629.

†) Див. N. CCLIII. стор. 678—679.

а натомість сего господареви давав квіт дістати гроші з того, від кого він мав рацію одержувати податок*).

Палієві козаки, випираючи з маєтків шляхту, вкупі з сим по троху старають ся витиснути й шляхотський юридичний устрій в краю й замінити єго судом козацької ради. Через се козаки особливо піднимали на глум шляхотських судових урядників й не давали їм виконувати свої обовязки. На приклад, коли київський суддя, Ремиґіян Сурин, поїхав у село Кухарі, щоб сповнити якусь судову постанову, то сотник Палієвого полку Цьвіль устроїв засїдку й уловив суддю, як той вже вертав ся. Козаки добре побили й самого Сурина й тих, що їздили з ним, шляхтичів, челядь та возьного, примовляючи: „Бийте ляхів, бийте! нехай не їздять на суди, — наш тут козацький суд“. Вони ограбили увесь поїзд Сурина, знищили всї папери, що були при нему і, посадивши назад у візок, лаючи на чім сьвіт стоїть, завезли кілька миль назад та й кинули у лїсї**). Звичайно-ж, у заїздах на шляхотські двори, козаки палили усї документи та взагалї юридичні папери, що попадались під руки***).

Через отакі вчинки, не вважаючи навіть на недоладність та нелад у адмінїстрацийних засобах, польский уряд повинен був нарештї звернути увагу на Палія. На безлїч скарг шляхотських може-б й не звернули уваги; але з одного боку розширенне то кольонїзациєю, то грабованєм шляхотських сїл териториї, де панував Палїй, ясно виголошуваний замір досягти Случі та Днїстра, яко меж свого полку; а з другого боку отверті зносини з московським урядом та Мазепою й явне бажанне піддатись під Росию — пригрожували шляхтї та урядови можливостю виконати у західній Українї плян Хмельницького, який спинено було у самім початку Андрусівською умовою. Унїверсали, які гетьман посилав до Палія, з вимаганнями — то вийти з якоїсь місцевости, а то й зовсїм вийти з Полїсся й не турбувати шляхту та її маєтки, не звертали на себе навіть Палієвої уваги. Палїй, якого підтримували ще кілька козацьких полковників, уважав зовсїм зайвим корити ся

*) Див. N. CCL. стор. 664.
**) Див. N. CXII. стор. 356.
***) Див. N. XII. стор. 356.

коронному гетьманови*). Треба було повестись якось більш рішучо. — З 1691. р. польске військо справдї відбуває цїлий ряд експедицій, щоб розвіяти Палїїв полк й очистити Хвастівщину. Поляки всилили залогу у білоцерківській фортеці, і стали часто ходити у черцї, щоб турбувати козацькі селитьби, і нерідко з пів дня підходили під самісінький Хвастів. З другого боку, польскі реґіментарі майже що не що року збирали усї, що були у них, хоругви та найняті полки козацького гультайства й старали ся вигнати Палієвих козаків з Полїсся, обложити з півночи Хвастів, або самого Палїя уловити на степу під час єго походів на Татар. Дякуючи завзяттю, розвазї, військовій кебетї, звязкам з польскими панами а особливо популярности поміж народом та козаками, Палїй у протяг 10 років вправляв ся усї пляни Поляків зводити нї на віщо, або відбивати їх напади. Ворожі подїї розпочались р. 1691: Палїй вертав ся з походу проти Турків з під Акерману. Реґіментареви Дружкевичу схотїлось скористуватись сею нагодою: під Паволочю віддїл польского війска та козацький полк Апостола-Щуровського перегородили єму шлях. Палїй хтїв уже силою прокладати собі дорогу до дому, але на сей раз дїло ще не дійшло до сего. Козаки Апостола збунтувались, вбили свого полковника й перейшли до Палїя: польскі корогви відступили**). Вернувшись до дому, Палїй постановив помститись над Дружкевичем; але для сего треба було й собі захопити Дружкевича на степу. Через се він, й виду не подаючи, що він думає, нїби то ся зустріч у степу була з ініціятиви реґіментаря, посилає до него приязний лист, яким вимагає платнї для своїх козаків за відбутий похід і визиваєть ся на другий рік йти на війну під зарядом Дружкевича. Реґіментар зрадїв, що справа так повернулась: бажаючи замазати й згадку про невдатну свою пробу, він післав до Палїя сукно, що виносило доволї грубі гроші й присогласив єго до спільного походу. На весні 1692. р. Палїй і справдї прибув у табор реґіментаря, що стояв тодї над перевозом через Днїстер під Сорокою. Дружкевич раяв Палієви зіставити у Сороках залогою 600 чоловіка, а з рештою

---

*) Див. NN. LVIII. стор. 200; LXIX. стор. 235; LXVVIII. стор. 260; CIX. 349.

**) Соловьевъ, т. XIV. стор. 175.

*

єго полку переправлятись на турецький бік. Палїй згодив ся: три сотнї єго полку переправились укупі з реґіментарем, а решта з полковником повинна була йти зараз же слїдком. Тільки що переправилось за Днїстер реґіментареве військо, більшість якого складали найняті полки козацькі під зарядом наказного гетьмана Гришка, то Палїєві козаки зараз же увійшли у зносини з Гришковими й ті й другі збунтувались, захопили пороми, переправились назад до Палїя, а пороми пустили за водою. Палїїв гонець сповістив Білоцерківську орду, що на її боцї стоїть реґіментар з невеличким військом, яке Татарам легко входити. Сам же Палїй, з передавшими ся козаками, покинув Сороки й пішов у степ. Великої працї треба було, щоб переправитись назад за Днїстер, поки прибудуть Татари; але біля переправи через Бог реґіментаря ждав Палїй; й ті козаки, що зіставались біля Дружкевича, тепер передались до Палїя, котрий до того-ж посїв польский табор та гармати. Сам Дружкевич ледві встиг утїкти з кількома польскими коругвами*). Того-ж таки року польский уряд визнав Дружкевича невдалим кермувати козаками й скинуто єго. Коронний гетьман звелїв польским коругвам стати постоєм на зиму у Київському Полїсї між Овручем та Димером, витиснути звідтіля козаків, а на весну готовитись у похід на Хвастів**). Але похід сей не вдало ся зібрати. Палїєві козаки не дали польским коругвам стати по виданих їм кватирах; а жовнїрів, що пробували силою вломати ся, відбито й вони повинні були повертати назад, втративши чимало товаришів. Так на приклад, Палїєві сотники, Улас, Левко, Михайло Дарієнко та Гаврило Великий, з запомогою околичної шляхти, відбили чотири польскі коругви, що хтїли стати на постій у овруцькому старостві***).

На другий рік (1693) коронний гетьман наважив ся завчасу зібрати доволї значні потуги, щоби відразу розвязатись з Палїєм. Новому реґіментареви, Бальцерови Вільзї, доручено

---

*) Ambroży Grabowski, Starożytności Historycz. Pols. т. II. стор. 531—532.

**) Лїтопись Величка, т. III. стор. 125—126 та 129.

***) Див. N. LXXXI. стор. 267.

було кермувати походом й безпремінно заволодіти Хвастовом. Вільга головну кватиру свою поставив у Чорнобилї на Припеті; збільшив білоцерківську залогу, міркуючи, що ся фортеца мати ме велике значінне у пришлому походї, і стягнув на Полїсї доволї численне військо. У него було до 50 польских корогов ріжної назви: волоських, панцирських, гусарських, теж кілька найнятих козацьких полків під зарядом: Василя Искрицького, Яреми Гладкого, Килїяна й т. и. На Волинї з резервою війска стояв Дружкевич, скинутий реґіментар; до тогож гетьман обіцяв Вільзї прислати артилєрию та віддїл нїмецькоï піхоти. Ще у жовтнї Палїя нишком сповістили полковник Ярема Гладкий та якийся православний ігумен, з Полїсся, що Поляки збирають супроти него значні потуги: у падолистї почали прибувати більш часті та певні звістки. Бажаючи, що небудь провідати, Палїй вирядив до коронного гетьмана післанців, нїбито відсилає до него Татар-бранців. Гетьман не ховав ся з своїм заміром: „Палїй не слухаєть ся моїх наказів, — сказав він козакам, без мого відома ходить на Татар; а для Речи-Посполитої з сего не має нїякої користи. Він сподївається ся на протекцию Росиї та Мазепи, а я знаю напевне, що Росия не прийме єго, а заднїпрянські полковники пишуть, що ненавидять єго й не будуть милувати єго. Раю вам, як що хочете й на далї відбирати королївську платню, обрати нового полковника, — вам, козакам, не первина міняти старших". — Палїй побачив, що настає хвилина останньої боротьби. Палїй почав стягати усї свої сили та скрізь шукав допомоги; він посилав один лист за другим до Мазепи, просячи то допомогти єму, то хоч дати право, на случай, коли вже прийдеть ся до скруту, відступити за росийський кордон. Зустрічаючи тут відмову за відмовою, Палїй кинув ся до хана, але часу було вже так мало, що як би навіть хан і згодив ся допомогти, то не встиг би надіслати війска. Треба було обходитись без запомоги. Палїй розставив своїх козаків на Полїссї, бажаючи зберегати відібрані у шляхти волости. У Хвастові зістало ся тільки 2000 чоловіка. Але, не вважаючи на Мазепину заборону, з Лївобережа прибули козаки на поміч тай з Полїсся що дня прибували купи селян. У листопадї Мазепа доносив царям, що, помітивши значний натовп польского війска, „поспільство з ріжних місточок та сїл від того польского війска, що наступає на

Семена Палїя, з ляку туди-ж у Хвастів побігло; з сим людом Семен Палїй певне стане супроти наступаючого війска й голїнно держати меть ся та може вже між ними й почав ся бій". Тим часом з початку падолиста а потім і з початку грудня коронний гетьман шле у Хвастів грізні унїверсали, адресуючи їх прямо хвастівським козакам та поспільству полку, „що стоїть під командою полковика Палїя — бунтаря супроти Єго королївської Милости та моїх наказів". Гетьман дорікав козакам за неслухняність єго попереднім наказам, за бунт та зраду й кінчив унїверсал такими словами: „Згаданий Палїй та й усяк, хто держить ся єго, — за свої великі бешкети, зброднї, та неслухняність повинні бути скарані, як призначено за бунт законом. Тепер же сим моїм унїверсалом застерегаю вас, щоб ви, як тільки сей унїверсал прийде у яку небудь з ваших сотень, то зараз же відставали, не ждучи других, від помянутого Палїя, не держали ся б єго й не слухались, а приставали-б з своїми сотнями до тих полків, що вірні та слухають ся Єго Королївської Милости та Речи-Посполитої. Як зробите так, то запевняю вас, що без всякої задержки та обману на рівнї з иншими покірливими одержите одежину, платню та своє довольство; а як що й після сего будете опинатись та зоставатись біля того бунтаря, або ще й станете допомагати єму, — то я постановив знищити вас й поводити мусь з вами, як з ворогами єго королївської Величности та Речи-Посполитої. Отак то, знайте собі про се й міркуйте, що для вас краще". До посполитих же з Хвастова гетьман говорив так: „Вам вже й самим можна було довідатись, що Палїй явний бунтар, не покірний Єго Королївській Милости та моїм наказам, а через се, хто держати меть ся та слухати ме єго, той такий само як і він бунтар. А позаяк сего так не можна попустити, щоб не покарати як слїд та не відбити охоти до сего й на далї, то от я сим своїм унїверсалом сповідомляю вас, щоб ви не держались єго й нїчим не допомагали та слухали єго. Навпаки-ж, як сего треба буде, видали єго з міста, як бунтаря. А як же нї, то я звелїв нищити вас огнем й мечем, як ворогів Єго Королївської Милости та Речи-Посполитої. Як же виконаєте те, що я вимагаю, то я запевняю вам милость та увагу короля". Похвалкам та надіям польского гетьмана не судилось сповнитись. Поки реґіментар Вільга у Чорнобилї обмірковував, як ударити

на Палїя, та дожидав артилєрії та нїмецької піхоти, свавольні польскі хоругви та козацькі найняті полки Искрицького та Яреми, не дожидаючись реґіментаря, вдарили на Палїєві сотнї, що стояли по полїських волостях 29. грудня „у день избієнія Іродом младенцїв“. Поляки напали на козаків відразу у трьох місцях: з демирівської та бородянської волостий. Палїївщан вигнано з втратою, а у Радомислї шурак Палїя, Савва, встиг здержати перший натиск Поляків; небавом з Коростишева прибув до него найнятий козацький полк Килїяна, що передав ся до Савви, й тепер настала черга і їм відбити Поляків. Вільга про те, що стало ся, рушив з Чорнобилї на запомогу своїм з рештою корогов, але спізнив ся й розміркував, що лїпше вдержатись від військових подій. Він став постоєм на Полїсї й дожидав ся весни. По веснї значна частина польского війска повинна була рушити у похід на Турків і Вільга задовольнив ся тільки тим, що у лютому 1694. р. відбув цїлком безкористні розвідки до меж місцевости, яку посїдав Палїй, й знов відложив справу до другої весни та при оказиї ограбив кілька шляхотських сїл та дворів*).

Відбивши сей напад, більш страшний нїж дїйсне небезпечний, Палїй поклав віддячити найнятим козацьким полкам, що брали участь у польскому походї. Для сего він звелїв сотникам, захопивши козаків Яреми та Искрицького на квартирах, бити й грабувати, а уловивши „поперед себе, як вязнїв, гнати у Хвастів“. Особливож ремствував Палїй на начальників. Захопленого у полон одного з наказних полковників Палїй приговорив на смерть й помилував тільки через те, що за него попросив Мазепин післанець, Роман Проценко. Вдача та похвалка Палїєва так налякала Искрицького, що він просив у коронного гетьмана виклопотати у трибуналї відстрочку для єго судових справ, бо він не насьмілюєть ся виїхати з свого полку через Палїєвих козаків. Потім уже, поїхавши у Польщу, він вже не вертав ся більше. Частина єго полку пристала до Палїя, а друга так собі і розбрелась. Після 1694. р. про полк Искрицького більше й не згадують. Трохи довше прожив полк

*) Лїт. Величка, т. III. стор. 131 –134 та 189—199; Соловьевъ, т. XIV стор. 210 та 211; теж див. NN. LXXXVIII. стор. 285. та XCV. стор. 312.

Яреми Гладкого; але р. 1696. і сей полковник попав ся до Палія в руки й з приговору Палія єму вкорочено віку*). Після смерти Яреми у польскій службі зістав ся один тільки найнятий козацький полк під зарядом Молдаванина Тимотея Кутиського-Барабаша; але сей полковник дбав пристати до Палія. Він боронить зайняті ним села від польских корогов, виганяє шляхтичів з їх маєтків; на случай же суперечки садовить їх за варту й сьміють ся за їх скарг та нахвалок: — „Не бою ся я ні короля, ні гетьмана, відповів він на грозьбу заарештованого ним шляхтича Ставецького, — мій король — цар турецький, мій гетьман — господар волоський, а тут над Барабашем не має ніякої влади". А як єго козаки з привички до грабування й грабували селян, то Палієві сотники заступались за останних й вигонили геть з села Барабашевих козаків**). Таким чином те, що Палій нарізав ся на Поляків, не тільки не зменьшило єго силу, а навпаки ще збільшило, бо з'єднинли козаччину під зарядом та впливом Палія. Відбивши перший сильний натиск Поляків та вкупі з тим все зустрічаючи відмову прийняти єго під московський уряд, Палій побачив, що єму доконче треба діждатись більш слушного часу; а для сего треба зложити з Поляками дочасне замиреннє. Р. 1694. Палій звертаєть ся до коронного гетьмана, Яблоновського, з докорами за те, що на него безневинно напало реґіментарське військо, і вкупі з тим напрошуєть ся прийняти участь у походї проти Турків. Заодно він почав зноситись з панами, що особисто тягли за ним руку з литовським гетьманом, Сапігою, з Замойським та и., мабуть сподївав ся на їх допомогу. Справді Яблоновський приязно прийняв внесеннє Палія. У своїй відповіди гетьман обіцяв повну королівську милость, як що Палій щиро покорить ся. Як доказ щирости Яблоновський вимагав, щоб Палій заприсягнув королеви, прислав, як заручників, свою дочку та пасинка, поміняв Поляків-бранців на козаків з єго полку, яких половили Поляки, й сам приїхав би на поклін до короля. Причини походу Вільги Яблоновський ви-

---

*) Соловьевъ, т. XIV. стор. 213; Літ. Величка, т. стор. 202; теж див NN. LXXXII. стор. 272 та CXIX. стор. 371.

**) Див. NN. CIV. стор. 332; CV. стор. 335 та CVII. стор. 343.

водив з поведенції самого Палїя: „Ти, писав він, не слухав моїх наказів у самі рішучі хвилини військових справ; по маєтках панів самовільно ставив постоєм неслухняних людий свого полку: шляхту, під старост їх, військових товаришів й багато иншого люду бив, вбивав, мучив; доходи шляхотські побирав, людий з сїл силоміць виганяв; цїле Полїссє заставив слухати себе; мій мед забирав собі самовільно; по моїх маєтках розставляв людий без дозволу; листи, що писано до мене з ріжними найпотрібнїйшими відомостями та застереженнями, ти перейманв на шляху; людий, що йшли до мене за листами, ти повертав до себе й доручав їм стої листи та хто-ж то й перелїчить усї твої насильства, злочиньства, вбивства, безсудні дїла, неслухняність, злі слова. Усе те примусило післати на Полїссє військо". Одержавши від Яблоновського таку відповідь, Палїй ще раз поїхав до Мазепи з просьбою прийняти єго під московську державу. „Не можна", — відповів Мазепа. „Ну, значить, покорюсь Полякам й таким робом ще який час продержусь у Хвастові". Палїй справдї поміняв ся з польским гетьманом бранцями, заручників не післав, але виголосив, що він ладен заприсягти, що „на самого короля (а не на тих, що будуть наступати на него) він не зниме руки"*). До короля він не поїхав на поклін, але того-ж таки року рушив у похід на буджацьку Орду й захоплених у полон Татар післав з ввічливим листом, де виявлялась поготова й далї услугувати У відповідь на се Палїй одержав від короля, гетьмана коронного та Замойського листи, переповнені улестливими виразами, поздоровленнями та обіцянками. Гетьман дозволив Палїєвому полкови стояти постоєм на Полїсї, де вони давно вже й без спросу стояли**). Задобривши отак уряд, Палїй не змінив своїх відносин до шляхти. Навпаки він на случай змагання став поводитись з шляхтою, як з неслухняними та нешануючими королївських наказів й отверто пригрожував знищеннєм. Так р. 1695. коли польскі корогви здумали випхнути козаків з зайнятих під їх постій хат на Полїсї, то Палїй післав до начальників корогов лист, у якому між иншим каже: „Тепер усе Полїссє віддано козацькому військови й через те прошу

*) Соловьевъ, т. XIV. стор. 212—214.

**) Лїтопись Величка, т. III. стор. 257—262.

ваших милостий не виганяти моїх людий з місцевости, зайнятої з іменного розпорядку пана краківського (гетьмана Яблоновського, каштеляна краківського); як що ви яку небудь зробите шкоду моїм людям, то я, або звелю заплатити вам, або дам розпорядок, щоб мої люди, за хлїб здобутий кровю, звоювали вас, як иноземного ворога"*). Нова спокуса Вільги, що тяг руку за шляхтою, зістала ся без усяких наслїдків і скінчило ся на тому, що Палїєві козаки спустошили двори тих шляхтичів, що закликали на поміч реґіментаря**). Таким чином, твердо ставши на Полїсї, й через фактичне панованнє у сїй области, й через визнаннє польским урядом хоч дочасного права на неї, Палїй не переставав виганяти шляхту й віднимати у неї право, порядкувати над селянами та роздвигати межі свого полку далеко на північний захід, простуючи до Припети та Случи. Так Палїй порядкував тут до 1699. р., не звертаючи уваги на унїверсали коронного гетьмана що старав ся обмежувати займану козаками територию та полекшити стан шляхти, що тут мешкала***).

Відносини, у які став Палїй до короля та до коронного гетьмана, не могли на довго забезпечувати єго становище. Переважним елємєнтом Речи-Посполитої була шляхта, а супроти шляхти Палїй, як заступник інтересів селянства та козацтва, що по самій істотї були непримиримими ворогами шляхотському устрою, і направив усї свої подїї. Очевидячки було, що шляхта, яка цїлком повертала соймами як хтїла, скористуєть ся з першого-ж зібраного сойму й примусить уряд свій ужити рішучих засобів супроти козаків. Тим часом р. 1696. вмер король Собєський, а заступник єго, саксонський курфіршт, Авґуст II. чим дуже поспішав замиритись з Туреччиною; згоду уложено у сїчнї р. 1699. у Карловицї. Другою точкою сеї умови Туреччина брала на себе обовязок звернути Польщі усе Поділлє та Каменець й цїлковито зректись Украïни**). Після довгої турецької війни, польскому урядови не дуже то потрібні були козаки й уряд ладен був вислухати скарги шляхтичів та вво-

*) Див. N. C. стор. 326.

**) Див. N. CI. стор. 327.

***) Див. NN. CXIII. стор. 360 та CXIV. стор. 362.

**) Przezdziecki, Podole, Wołyń i Ukraina, т. I. стор. 230.

лити їх волю. Зараз же після смерти Собєського починають часто збирати ся сойми, які звичайно, з встановленого вже у Речи-Посполитій ладу, збирались у той час як не було ще обрано короля. Заступники шляхти на усїх сих соймах жалїлись на козаків й вимагали знищити їх. Таке вимаганнє ставили не тільки притиснуті та налякані шляхтичі київські та волинські, але навіть і депутати самих далеких від Украіни воєводств: шляхотство розуміло, що козацтво цїлком супротилежна шляхотству стадия; й за се одне не хтїло й чути про істнованнє козаків у Речи-Посполитій. Наприклад, у даній депутатам р. 1696. інструкциї, яких виряжали на конвокацийний сойм дворяни з далеких воєводств познанського та калїшського, було сказано: „Отже нам стало звісно, що козаки у брацлавському воєводстві, де їм дано постій, віднимають доходи від господарів та старост, так от ми й поручаємо нашим депутатам, потребувати від Речи-Посполитої приборкати їх, о скільки можливо та зручно“. Окрім скарг шляхти і могутне у Речи-Посполитій католицьке духовенство вимагало знищити козацтво. На кожному соймі київський епископ заявляв депутатам, що він стратив усякий зиск, бо козаки посїли хвастівські маєтки єго, а через се й просив допомогти єму повернути втрачене*). Авґуст II. примушений сими вимаганнями, на коронацийному соймі р. 1697. пообіцяв скасувати козаків з першої-ж нагоди. Маючи заручку, бо уряд пообіцяв допомогу, та й инші воєводства підпирали їх на соймах, київська шляхта стала сміливійша. На весні р. 1699. довідавши ся про карловицький трактат, шляхтичі запевнились, що козаки вже більш не потрібні урядови й почали виганяти їх з постоїв. У квітні Палїй розіслав до дворян київського воєводства відкритий лист, де було сказано: „Сповіщають мене мої сотники й жалїють ся на зневагу від ваших милостий, що ви виганяєте козаків з визначених їм постоїв, та ще до того багато з них покалїчили та поранили. Сї люди жиють там не свавольно, а з безпремінного бажання короля та Речи-Посполитої; сим людям не відмовлено служби, й про се я доводив вам у попередних до вас листах. Ваші милости розпочинаєте бунти зовсїм зайві

*) Dzieje panowania Augusta II. od śmierci Jana III, do chwili wstąpienia Karola XII. na ziemię Polską. Poznań 1856; стор. 262.

та мордуєте неповинних людий, отже нехай ваші милости зволять придержатись з своїм нїкому непотрібним злопамятством; бо й я теж все на поготові станути за свою зневагу та за страждання неповинних людий моїх, скалїчених та вбитих вами. Сповіщаючи вас проте, у — друге прошу ваших милостий, вгамуйтесь з вашим непотрібним честолюбством, не турбуйте та не виганяйте людий, що заробили у Речи-Посполитій на харч та на дах, щоб потім й самим, вашим милостям, можна було жити у доброму здоровлї"*).

Небавом у Палїя відібрано можливість замазувати шляхтї очи службою у Речи-Посполитої. У червнї р. 1699. зібрано, так званий, примирительний сойм (pacificationis); на сему соймі видано ось яку постанову про козаків: „Через те, що відповідно постанові, уложеній під час благополучної нашої коронациї, про визволенне воєводств київського та брацлавського, від козаків, що були по вітчинних маєтках сих воєводств, а також і у маєтку київських епископів — Хвастові, й досї не розійшлись, не вважаючи на вимагання гетьманських унїверсалів, бо користували ся з тогочасного безладу та війни з Турками, се одне; а друге й те, що козаки не переставали надокучати постоєм та насильствами у шляхотських маєтках, які оберегають ся силою-силенною постанов „про вільність земських маєтків від усяких повинностий"; так от же ми, не маючи більше потреби у козацькій мілїциї, бо благополучне склали умову з Портою, ухваляємо соймовою владою розпустити й скасувати усї полки і піші, і кінні, встановляючи з повною силою закон 1646. р., що зветь ся „про набор нового війска"**). На высокопревосходительного каштеляна краківского, великого гетьмана коронного, сойм накладав обовязок у протяг двох тижнїв після сойму сповістити своїм наказом усему козацькому війску про те, що Річ-Посполита вимовляє ему на далї службу й під загрозою кари при-

*) Див. N. CXVII. стор. 367.

**) На соймі 1646. р. було ухвалено: розпустити усе найняте військо, наложити на короля обовязок не наймати у пришлі часи війска без соймового дозволу й вважати за ворогів вітчини, за втративших честь та підлеглих конфіскациї добра, усїх, що приймали від короля „проповідні листи" на вербованне полку без соймової згоди. (Volum. leg, т. IV. стор. 43. §. 2.).

значеної у тому-ж законї 1646. р. мусить сповнити скасованнє козацького війска*). Дїйсне, 20. серпня коронний гетьман видав унїверсал до „наказного гетьмана, Самуся, до полковників: Семена Палїя, Искри, Абазина, Барабаша і взагалї до всїх усякого стану козаків", у якому, сповіщаючи про соймову ухвалу, гетьман наказував: не тільки очистити займані ними кватири, але й зовсїм розійтись нарізно, скасувавши полки. У кінцї унїверсалу гетьман додавав погрози: „На случай же ви не відмовили-б лишити полки, розійтись та освободити від постою ті маєтки, де ви тепер стоїте, то я усїх таких звелю знищити як свавольні купи та ворогів вітчини. На ствержение сего я й посилаю на Вкраїну кінні корогви та піші реґименти з війска Речи-Посполитої"**). Слїдком за гетьманським унїверсалом у Хвастів прибули й ксьондзи, яких післав київський епископ, Йоан Гомолїнський, і вимагали, щоб Палїй здав їм маєток.

Алеж, щоб отримати від козаків маєток та скасувати козацтво, було й геть то за мало уложити соймову постанову, написати гетьманський унїверсал та прислати від епископа комісарів. Треба було попробувати, силою заставити козаків сповнити соймову постанову, а се було не так то й легко. Палїїв полк займав перше місце поміж усїма новозатяжними козацькими полками й кількостю люду, й моральним впливом на селян на инші полки, й ґеоґрафічним становищем, а через се з него й треба було починати скасованнє козацтва. Палїй же, побачивши, що годї вже виїздити на гетьманському дозволї та службі Речі-Посполитій, заговорив що инше: „Я осїв ся на вільній, козацькій Українї, — сказав він присланим від епископа комісарям, — Речі-Посполитій нїякогісенького не має дїла до сеї области, тількі я один й маю право хозяйнувати тут, бо я справжний козак та обраний ватаг своєго народу". Після сего він звелїв закинути до тюрми присланих ксьондзів, а потім зневажно й повиганяв їх з міста, виголосивши, що у него не має й гадки кидати Хвастів***). Приходило ся зброєю вґамувати Палїя, але гетьман Яблоновський вже перевірив ся,

*) Volum. leg. т. IV. стор. 34. §. 14.
**) Див. N. CXVIII. стор. 368.
***) Otwinowski, стор. 15.

що се не так-то легко, як здавало ся соймови. От він попереду пустив ся на хитрощі, „щоб вгамувати сего нахабного хлопа й не знимати великої бучі“, як висловив ся один сучасний письменник. Білоцерківському комендантови, Брандтови, було поручено заманити Палія у засїдку. Брандт посилав у лїс, де були Палієві пасїки, віддїл жовнїрів. Жовнїри сховали ся у гущавинї лїсу, а жид, що звичайно купував у Палія ріжне збіже, пішов до него начеб то купувати меду і повинен був виманити Палія у лїс, щоб оглянути крам; але се не вдалось. Сам Палій не поїхав, а післав з жидом свого пасинка Семашка. Не встигли вони ще й доїхати, як їх нагнав козак, посланий Палієм з звісткою, що один з пасїшників, помітивши у лїсї засїдку, прибіг у Хвастів остерегти полковника. Семашко, недовго думаючи, стяв голову жидови та, захопивши у містї козаків, перебив жовнїрів, що ховали ся у лїсї*).

Колиж таким чином хитрощі нї до чого не довели Поляків, то треба вже було з зброєю у руках виконувати соймову постанову. Гетьман Яблоновський довго вагав ся, поки зібрав потуги, а от наостанку у вереснї р. 1700. реґіментар Цїнський попростував до Хвастова з сильним гуртом, чоловіка більш 4000. У него були й кварцяні й панські корогви, — панцирні та гусарські, була нїмецька та польска піхота, була доволї сильна артилєрия. До Палія-ж, на оборону хвастівської фортеци, збіг ся народ з околичних сїл. Він встиг вкріпити місто. У низу біля замку встроїли наче-б то пригород, обвели его валом та барканом; тут навалено було силу ріжних їстовних припасів: стоги сїна та хлїба, бо сподївано на довгочасну облогу. Поляки, підійшовши під місто на другу-ж ніч ґранатами запалили сї запаси. Козаки кинулись ратувати їх й кілька чоловіка згоріли на пожежі. Оте й усе, що вдїяли Поляки. Що стало ся далї з облогою, то про се сьвідоцтва говорять нарізно. Козацькі лїтописці кажуть, що Палій у ночі вирядив частину війска у лїс, а потім на другий день, встроївши герець, вдарив з двох боків на польский табор й таким чином примусив ворога дати на втеки**). Поляк сучасник запевняє,

*) Otwinowski, стор. 15—16.

**) Лїтоп. Грабянки, стор. 240. Теж саме кажуть і убан, Ріґельман та Симоновський.

що Яблоновський звелїв військови відступити, бо Мазепа двигнув з за Днїпра 10.000 козаків на запомогу Палієви. А справдї-ж на думку шляхти, відступлено через те, що Палїй підкупив Яблоновського, післявши єму хабаря кілька барил гроший*). З наведених актів, що відносять ся до сего випадку, видко тільки те, що Поляки, зібравшись у похід у вереснї, о половинї жовтня вже повертали до дому, що Поляки уложили з Палієм дочасну згоду, умови якої не дійшли до нас, та що Полякам не вільно було зазимувати по околицях Хвастова, як запевняє Отвіновський, а вони повинні були йти на зимівку на Волинь, а до того-ж ограбили кілька, трапивших ся на шляху, місточок та сїл**). У всякому-ж разї й самі Поляки сьвідчать, що похід для них був не вдачним: „Палїй, каже Отвіновський, не то що не вернув Хвастова, але й дїдівщини ріжних панів у цїлій околицї він усе таки вдержував під своєю владою та відбирав на себе доходи з них“. Виряжений для усмирення Палїя, реґіментар Цїнський, на чолї коронного війска не зміг єго вгамувати й нашим не довелось посїсти Хвастова“, каже другий польский письменник***). Жовнїрів-же, що вертали ся з під Хвастова, селяни піднимали на глум та наругу. Наприклад, одна корогва переходила через місточко Лабунь, що лежало на кордонї Волинї. Один з військових товаришів звернув ся до селянина, що стояв на стіжку хлїба, питаючи про шлях, а той замість того, щоб показати „juxta suam barbariam rusticam, inhoneste tergiversionem ostendit.“ Жовнїри кинулись на глумливого, але на виручку до него збіглись міщани та козаки, що стояли у Лабунї, й дїло скінчило ся бійкою, у якій жовнїрів здорово попобито*_*).

У всякому разї сей похід не розвязав питання, а воно було відложено до якого часу, обидваж ворожі боки зіставались у попередньому станї. З одного боку шляхтичі вимагали від короля та коронних гетьманів, щоб було виконано постанову сойму 1699. р.; з другого-ж боку й Палїй, розуміючи,

---

*) Otwinowski, стор. 16.

**) Див. NN. CXXII. стор. 377 та CXXVII. стор. 386.

***) Sukcess, albo historya universalna a patre Gaudentio Pikulski, ord. S. Francisci reg. observ, prov. Russiae The. Львів 1762. р., стор. 761—762.

_) Див. N. CXXIII. стор. 377.

що настає час рішучої боротьби, збирав потуги та шукав помічників, щоб виконати свій плян. Р. 1701. шляхта волинська завела у інструкцию, дану депутатам, виряженим до сойму, статтю про невідступне вимаганнє вигнати Палїя: „повинно ухвалити, сказано було в інструкциї, щоб король не дав протекциї бунтареви Палїю, щоб нїхто з громадян Речи-Посполитої не насьмілював ся під загрозою кари мати з ним якісь зносини або заступатись за него. Гетьман же великий коронний повинен вигнати єго з Речи-Посполитої“*). Ще більші вимоги завели у свою інструкцию шляхтичі київського воєводства. У нїй було наказано послам звернутись прямо до гетьманів з вимогою небезпремінно вигнати Палїя з воєводства й крім того перед самим соймом вони повинні були виголосити, що як Палїя не буде вигнано до кінця сойму, то київські депутати своїм liberum veto зірвуть сойм. У сїй інструкциї депутатам поручено було широко розповісти про стан справи, а виображено її у таких виразах: „Постановою сойму 1699. р. усе козацьке військо треба вважати розпущеним, а виконанне сеї постанови зложено на гетьманів. Не вважаючи на се неслухняний Палїй не то що не корить ся соймовій постанові, не хоче розпустити своїх козаків й не слухає гетьманських наказів; але ще й навпаки він як й перше володїє Хвастовом, що належить до київських епископів, маєтки дворян нищить, встановивши собі наче-б то межу до Тетерева-річки, ставить тут постоєм своїх козаків не то що зимою, а й у літку, робить напади та грабіжі, так що тодї, як по усїй Речі-Посполитій користують ся з замирення з Портою, наше воєводство стало здобичю розлютованих ворогів“**). З початку 1702. р. з соймового примусу, післав до Палїя офіцияльний наказ та власноручний приватний лист. І у тому й у другому документі король пригадує полковникови постанову сойму 1699. р. наказує єму, з загрозою кари, й просить по дружбі очистити київське та брацлавське воєводства та вернути Хвастів***). Обидва документи Палїєви доручили депутати панів київського воїводства, що зібрались на соймик у Житомирі; але Палїй

*) Див. N. CXXX. стор. 395.
**) Див. N. CXXXV. стор. 410—411.
***) Див. NN. CXXXVI. стор. 417 та CXXXVII. стор. 418.

знав, що польский уряд не спроможен виконати свої погрози й через те він з нехтованнєм привитав шляхотських депутатів й погрозив їм навіть смертю*).

Справдї ділa Речи-Посполитої у той час стояли дуже лихо; король Авґуст, не питаючись сойму, накликав війну з Шведом. Карл XII. на чолї побідного війска вірвав ся у кордони Речи-Посполитої й простував на Варшаву; сойм, дорікаючи королеви за самоуправу, вагав ся дозволом королеви субсидій. Саксонське війско що-раз побивано; а тим часом багато з маґнатів, що незадовольняли ся з короля, пристали до Шведа. Соймики деяких воєводств не схотїли корити ся Авґустови й піддали ся Карлови XII. Вірність гетьманів, війска та більшости шляхти була непевна; кожний вираховував власні вигоди й хилив ся то на той, то на другий бік. Нї в кого й гадки не було станути супроти Шведа, як слїд. Карл XII. вимагав від Речи-Посполитої скинути Авґуста II. та обрати нового короля. Звістно, серед такої замішанини нї королови, нї соймови, нї гетьманам було не до козаків. Палїй теж вважав виникший у Речи-Посполитій, безлад найпридатнїйшою годиною, виконати свої заміри. Тепер лекше ніж коли инше можна було справдити думку про вигнанне шляхти з Волинї, Поділля, Брацлавщини, про відрожденне тут козацтва та про відібране їх від Речи-Посполитої. За для сего з р. 1701. Палїй починає централїзувати всї, що були під руками, потуги та всилювати їх зброю усяк, як тільки можливо. Він тепер запопадливо скликає у Хвастів усїх, хто тільки хтїв записатись у козаки. Для сеї мети Палїй звертаєть ся на Запороже й зустрічає горяче підтримованнє. „Що дня до них прибуває гультайство особливож з Запорожа, — доносив Мазепа Ґоловинови; сотник, Палїїв секретар, недавно перебуваючи з Палїєм у Києві, проговорились перед духовенством, що Палїй накладає за одно з кошовим атаманом та у всему слухає, про усе між себе спотайна зносять ся“**). У Хвастів зібрали ся козаки та утїкачі селяни зза Днїпра, з Волинї, Полїсся. У Хвастів поспішали усї бурлаки та ті, яким доля була мачохою, усї неспокійні та ті, що шукали боротьби та простору

*) Див. N. CXLII. стор. 427.

**) Соловьевъ, т. XV. стор. 22.

задля своєї удалї — ся „голудьба“, як довелось, тулилась у Хвастові та терпіла усякі злидні та нужду, дожидаючись обіцяного походу на сусїдну шляхту. Ось у яких висловах описує сучасний мандрівець, що переїздив через Хвастів з початку р. 1701., се скликане Палієм ополченнє: „На земляному валови (у Хвастові) ворота близько одні від других, а біля кожних воріт викопано ями та намощено соломи. Там лежать Палїївцї чоловіка 20—30; голі, як бубони, просто без сорочок, — дуже страшні; а у ворота неможна нї з чим проїхати з села; усе рвуть, як собаки: дрова, солому, сїно, одно слово з чим не їдь... Коли-ж ми приїхали (у Паволоч) та стали на майданї, то біля нас скупились, неначе коло ведмедя, усе козаки — Палїївцї; а усе обдертуси безштанькн, на иншому й клаптя сорочки не знати; дуже страшні: чорні, наче Арати, а лихі, як собаки, так і рвуть з рук. Вони стоять, та, дивлячись на нас, дивують ся, а ми дивуємо ся ще й в-троє, бо й з роду не бачили отаких виродків; у нас в Москві й на Петровському кружалї не швидко знайдеш хоч одного такого“*). Окрім зміцнення війска Палієви для розпочатого дїла треба було скупити всю козацьку силу та запобігти участи иних козацьких полковників. Для сеї мети Самусь, Искра, Палїй та Абазин скликали нараду у Хвастові**). Мабуть на сїй радї зазначено було і час і самий хід пришлих подїй. Час одностай-

---

*) Лукьяновъ — Путешествіе в св. землю стор. 15. Редакция сего цїкавого памятника зробила помилку, через те що була помилка що до року грамоти, яку наведено у початку: мандрівку Лукьянова віднесено до 1710—1711 рр., тодї як, перевіряючи факти, які описує автор, очевидячки, що сю мандрівку треба припасовувати до 1702—1703 рр. Таку думку ми засновуємо на таких датах: 1) мандрівка Лукьянова припадає з назначенєм у Константинополь посланцем Петра Толстого. На шляху у Цареград автор зустрічає бувшого посланцем князя Дмитра Михайловича Голїцина; а повертаючи до дому, він одержує вже грамоту від князя Толстого посланцем же назначено сего останнього у падолистї 1701. р. 2) Під час перебування Лукьянова у Царегрдї, у Турків була гадка засипати Керченський пролив й через те, що Азів відступлено Росиї, й через те, що на них напав страшний переполох, який напав на них через першу чутку про російську фльоту у Чорному морі, — се було 1701. р. 3) У протяг часу мандрования а повороту Лукьянова козаки зруйнували Немирів, а се трапилось під кінець 1702 року.

**) Див. NN. C XVIII. стор. 484; CLXXVII. стор. 502; CLXXXIV. стор. 518—519; теж Соловьевъ т. XV. стор. 16.

ного нападу на сумежні воєводства повинен був залежати від того, коли шляхотське ополченнє (так зване посполите рушеннє) рушить у королївський табор на війну проти Шведа; бо воєводства київське та волинське постановили стояти за Авґуста II. й обіцяли єму свою допомогу. Метода вести війну повинна була засновувати ся переважно на піднесенню співчуття до козацької ворохобнї поміж людностю самого краю.

Козацькі ватаги цїлковито могли здати ся на співчуттє селян. Усїм була відома ненависть кріпаків до панського тягару та покладані надії на козаків й особливож на відомого заступника селянських інтересів — Палїя. Щоденні втеки у Хвастівщину та витворювані подекуду бучі серед селянства ясно сьвідчили про настрій поспільства. Що до сего то треба було тільки дбати про централїзацию та завчасність селянського руху. Але вийшло, що окрім селян й инші верстви не зовсїм то цурають ся задуманого. У Хвастів окрім козацьких старшин стали прибувати й заступники инших верств, подаючи свою заслугу у народній справі. Звісно серед незадоволених польским панованнєм перше місце займає православне духовенство. З наведених актів ми можемо вказати, як на зразок духовника, на пресвітера Успенської церкви з міста Клеваня — о. Йоана. Після того, як нареченний луцький та острожський епископ Діонисій Жабокрицький р. 1701. перейшов на унію, то сей сьвященик не хотячи йти за ним, перестав корити ся єму; він проповідями підтримував православіє серед своїх парафіян, пораяв їм вигнати з міста присланих епископом сьвящеників унїятських, й за се Жабокрицький відлучив єго від церкви й завізвав на епископський суд. Тїкаючи від нагінки, Йоан утїк з Клеваня й знайшов пристановище у Хвастові. Тут він брав участь у нарадї козацьких полковників й, після після трехмісячної відсутности, прибув на вітчину „з інструкциєю від тих, у кого він перебував, щоб підбивати до повстання людий у містї та князївстві (?) Клеванським*). Такий зразок був не поодинокою виїмкою і кількість духовенства, що мала звязки з козаками, мабуть була значна, коли шляхтичі на останку підозрили самого Жабокрицького (що перейшов на

*) Див. N. CLXXVII. стор. 501.

унїю після довгочасного змагання у тому, що зносини духовенства з козаками йдуть з єго відома. Деякі шляхтичі запевняли, що бачили у Палїя листи від Жабокрицького*). У Хвастові теж брали участь у нараді козацьких полковників і заступники міщанства: два приклади ми маємо у наведених актах — се були: один з міщан з Острога, імя єго невідоме, та межиріцький війт, Григорій Косович; (зносини останнього з Палїєм були довгочасні, ще весною 1701. р. він бере участь у нападї Палїєвих козаків на маєток дворянки Ласкової — Білилівку). Перегодом їх обох віддано на військовий суд, з приговору соймику волинського воєводства, за те, що вони „їздили до Палїя й з останнім, як і з Самусем брали участь у таємничій нарадї“**).

На останку у козацькій справі взяли участь деякі шляхтичі, що зістали ся вірними до православія; на чолї їх стояв чоловік, що різко виділяв ся з поміж шляхти замітною сталостю пересьвідчень, саможертвою та значною для того часу осьвітою; се був волинський дворянин — венденський підчаший, Данило Братковський. Над сим чоловіком задержимо ся трохи довше, бо він є один з рідких у той час виїмків з поміж шляхотства й заслугує на особливу увагу задля своєї осьвіти та щирости переконань. Братковський належить до старого, руського паньства; про прадїдів єго згадуєть ся ще з початку XVI. в. у землях перемишльській та волинській, де говорить ся про них, як про тубольців, православник, маючих маєтности „земянах“***). У XVII. в. рід Братковських визначив ся щиростю до православія у супротилежність шляхотської більшости, що у той час переходила на унїю, або католицтво. Р. 1619. один з предків Данила — Богдан підписав ся у числї дворян, заступників луцького братства. З 1675—1677. рр. другий Богдан Братановський, скарбник брацлавський, батько Данила, був старостою того-ж таки братства**) й записав свій рід у братський поминник. Сам Данило придбав для того часу

---

*) Див. N. CXXXIV. стор. 407.

**) Див. NN. CLXXXIV. стор. 518—519 та CXXXIII. стор. 405.

***) Kasper Niesiecki — Korona Polska, т. I. стор. 177—178.

**) Памятники, изданые временной коммиссіей, т. I. ч. I. стор. 12, 190 та 273.

найкраще виховання. Величко, що подає про него єдину коротеньку звістку, каже, що він був „чоловік вчений, поета дуже добрий, що книжку під заголовком Świat przejrzany польскими ритмами зложив красно та втїшно“*). З самого твору видно, що автор добре знав клясичну лїтературу. Книжка ся, що має заголовок „Сьвіт переглянутий по частям“**), очевидячки малює і самого автора і его погляд на сучасне єму шляхотство. Книжка складена з сили дрібних стихотворів й від початку до кінця є ущиплива сатира, що змальовує правдивий малюнок шляхотських звичаїв. Ось загальний зміст сего твору: дві хиби цїлковито панують у шляхотській громадї — пияньство та продайність. Шаноба у нас, каже Братковський, насуваєть ся не наукою, не заслугою, а грішми. Хто заплатить, або вгостить, того правда й на судї, того покликають Демостеном у соймі, той одержує староство та посади, того скрізь шанують; як що він чванькуватий, то має право погорджувати кожним, навіть найрозумнїйшим біднякою. Решта-ж тільки й роботи, що пє, чубить ся та шукає купця на свій голос на соймі або на судї. Розпуста, як іржа, поїдає всю шляхотську громаду — родину та державу; красномовність замінюєть ся нудною реторичностю, чесність — обманою, правосудє — тяганиною по судах. Скарб грабують збірщики податків. Рівноправність шляхотська — тільки виклик, який прикриває олїґархічні бажання багатих панів. „Шляхотська вільність“ складаєть ся тільки з того, що шляхтичови можна робити зло й не корити ся навіть тому, чого вимагає здоровий розум. Селяни зовсїм закріпощені; навіть, сьмішно говорити, біль їх повернув пан на свою користь; бо аби тільки два селяни побили ся, то пеню за стусани пан відбирає на себе. Руський елємент так пригноблено, що „як Русинови чого треба, то він мусить притаїти ся, підлещувати ся й тодї тільки добєть ся до свого, як нїхто не впізнає, що він Русин“.

Такий погляд на шляхотську громаду ставив уже Братковського у неприязні відносини до неї, але ворогованнє єго

*) Лїтопись Величка, т. III. стор. 566.

**) Повний заголовок її: Świat po części przejrzany przez Daniela Bratkowskiego, podczaszego Wendeńskiego. Kraków, 1697. p. Вона присьвячена королеви Августу II.

до шляхотської громади без перестану знаходило спонуканне ще у ображенню єго глибокого релїґійнього почуття. Братковський, як каже сучасник, був „благочестія сьвятого непохибний борець“, а се благочестіе шляхтичі що дня ображали та гнобили; задля сего, не вдовольняючись сатирою, Братковський відважив ся стати до фактичної боротьби з громадою, що була навколо него, за віру, якої він був щирим сином й задля глибокого досьвіду й родинної традиції. Перші кроки сеї єго боротьби були строго леґальні. Так, коли шляхта київського та волинського воєводств виряжала депутатів до сойму 1699. р., то Братковський зумів скупити православних дворян по сих воєводствах так, що вони, не вважаючи на своє невелике число, встигли завести до інструкції, даної депутатам, вимагання від сойму запоруки на свободу православія. Але се не мало ніяких наслїдків. Сойм добре знав о скільки невеличкий гурт православних панів, а через се не тільки не завважив на пункти, що до православія, заведені у інструкції київського та волинського воєводств; а навпаки видав ще кілька нових постанов, що притискали православіє та прямували до скасованя єго. Так соймові конституції забороняли селитись у визволеному від Турків Каменці православним нарівні з жидами. Так визнано було, що тільки унїяти можуть бути гідними посїдати у містах та місточках виборчі маґістратські посади. Відновлено було попередну постанову, якою тільки унїятські церкви та духовенство увільнялись, на шкоду православним, від постою та військових повинностий*). На останку усе Поділлє було відібрано від київської православної митрополії та піддано під львівського унїятського архиепископа.

Самі депутати дворянські з київського та волинського воєводств подали голос за постанови і, сподїваючи ся на малу кількість православних дворян, не звернули уваги на вимагання, заведені до інструкцій. Такий рахунок цїлком затвердили наслїдки: пани, що зібрались на реляційні соймики, щоб вислухати справоздання депутатів, байдуже віднесли ся до того, що пропущено точки на річ православія. Не вважаючи на се, Братковський пробував ся змагатись і далї. Право-

*) Volum. legum, т. VI. стор. 35. §. 19. та 21. і т. IV. стор. 474. §. 58.

славні дворяни з обох воєводств (числом тільки 54) скомпонували загальний протест, у якому вимагали суду над депутатами, що занедбали деякі точки інструкції. Але усї три волинські городи: луцький, володимирський та кременецький, відмовили завести у книжки сей протест; єго заведено тільки у овруцькі книжки й то через особистий вплив одного з православних дворян, Ремиґіяна Сурина; але під натиском загальньо-шляхотськоґ думки справа на сему й стала*).

Але і сатиричні твори Братковського, і викликана ним опозиция православних дворян, роздратували супроти него волинських шляхтичів, і він мусїв на якийсь час з Волинї перебрати ся до Львова. З сего часу Братковський пересьвідчив ся у безсилї леґального протесту православних панів й наважив ся шукати иншоґ опори для свого дїла. За для сего р. 1700. він їздив у Батурин до Мазепи, з яким, як каже Величко, він був „здавна знаємий“. Але вийшло те, що у Мазепи не було нї охоти, нї спромоги стати до боротьби з польско-шляхотським ладом. Братковському доводилось вертатись до дому без жадного успіху, й тим часом на дорозї у Львів єго вже піджидало гнобительство. На Волинї у місточку Олицї єго затримали якісь шляхтичі, що єго зустрінули і посадовили єго до острогу „з причини підзору з боку відступників православія сьвятого“**).

Визволившись з полону, Братковський рішив ся вдатись, як до останнього жерела, до Палїя. Наслїдком військових приготовань останнього та всилених зносин поміж старшин козацьких у шляхотській громадї кружляли неясні чутки та страхи що до замірів Палїя. Уже у квітнї р. 1701. гетьман Фелїкс Потоцький розіслав до соймиків унїверсали, у яких остерегав шляхту, „що козацький полковник, Палїй, спонуканий палкою фантазиєю та пустою славою, бажає йти слїдком за Хмельницьким, що запалив походню селянськоґ війни“**). Такі наміри Палїя певне були відомі і Брат-

*) Архивъ Юго-Западной Россіи — часть IV. т. I., стор. 346, N. CV.

**) Літ. Величка, т. III. стор. 566. Величко помиляючись відносить до сего увязнення й смерть Братковського, яка була, як сьвідчать акти, під кінець р 1702.

***) Załuski — Epistolae historico-familiares, т. III. стор. 126.

ковському от він і рішив ся допомагати їм. Знаючи-ж о скільки такий замір має непевности, він схотів забезпечити перше свою родину. Для сего він викупив з заставу р. 1701. свій невеличкий маєток — частину села Свищева на Волині і даровою грамотою передав єго двом своїм синам Іванови та Олександрови; а після сего вже рушив до Палїя*). Тут він узяв дїяльну участь в нарадї про намірені військові подїї; він звернув особливу увагу на засоби, які повинні були підбурити та приготовити повстанне у руських воєводствах Речи-Посполитої. Для сего він скомпонував поклик до православних мешканців республики, у якому красномовно виложив усї образи та насильства, які перетерпіла православна церква від католиків та унїятів і закликав до одностайного повстання за пригноблену віру. Маючи силу силенну знаємих серед православного доховенства, шляхти та міщан, він рушив з Хвастова назад, сподївающись розпустити свій заклик й таким робом здорово допомогти у справі підготовлення руху**). Справдї багато подїй потім посьвідчили, що праця Братковського не пішла марно. Саме у горячу добу війни, ми постійно зустрічаємо поодиноких людий з дрібної, служилої православної шляхти, бояр, сїльских урядників, що спочувають і допомагають козакам та часто-густо стають аґітаторами та проповідниками повстання. Наприклад, ми зустрічаємо супліку на боярина Мацеєвського, що жив у селї Борсуковцях, за те, що він, їздячи по околицї „ріжними способами та хитрими визворотками, підбиває до бунту та участи в козацькій ворохобнї підданців“**). Дворянина Івана Опацького обвинувачено за те, що він підбивав до бунту мешканців з Ямполя на Волинї; а на судї єму довели, що він говорив „у людному місцї необережні слова, що підбивають селян на бучу***). У містї Константинові увязнено війта з місточка Кузьмина на Волинї; при нїм знайдено реєстер тих, що обіцяли допомагати козакам та подавати відомости про подробицї наступаючого повстання. Але шляхтичам не довело ся скористуватись з сеї знаходки: довідавшись про увяз-

*) Див. NN. CXXVIII. стор. 389. та CXXIX. стор. 391.
**) Див. N. CLXVIII. стор. 483.
***) Див. N. CLXXXIX. стор. 525.
_) Див. N. CCX. стор. 573.

неннє війта, осадчий з Кузьмина, дворянин Криштоф Керекеша, напав на константинівський замок й силою визволив з під арешту війта*). У Брацлавщинї підчас ворохобнї ми зустрічаємо дворянина Михайла Клитинського, що приготовляє для козаків боєвих потреб та постачає для них салїтри, пороху та олова. Окрім того Клитинський сповіщав козаків про рухи польского війска й причинив ся до того, що козаки розбили та розвіяли одну корогву**). На останку, пани Нїжинський та Верещака самі беруть участь у повстанню. Нїжинський приймає посаду сотника й нищить шляхту запопадливійше, нїж инші козацькі начальники***).

Поки таким чином приладжували ся козаки, Поляки самі причинили ся до повстання. У серпнї р. 1702. у Богуславі, Корсунї та ин. місцевостях, де стояли полки Искри та Самуся, прийшли польскі господарі, старости та управителї їх з зазброєнними командами і вимагали, щоб козаки або йшли геть з міст та сїл, або підлягли під панів та старост. У відповідь на се вимаганнє Самусь, Искра та прибуваючий на сей час у Богуславі пасинок Палїя, Семашко — дали поклик до повстання. У Богуславі, Корсунї, Лисянцї, та околичних місточках та селах перебито польскі корогви, наїхавших панів та жидів арендарів. Наказний гетьман Самусь заприсяг „Царю Московському“ й виголосив себе під реґіментом Мазепи. Селянам виголошено довічну волю та визволенне з під панів*⁎*). Самусь пішов облягати Білу-Церкву, бо не хотїв кидати позад свого війска та у сусїдстві з козацькими селитьбами сильної ворожої фортеци. „Палїсад“ білоцерківський Самусь спалив і почав облягати фортецу. У початку вересня Самусь розіслав листи до окремих козацьких ватаг, що розкидані були на усему обширі від Бога аж до Днїстра, і запрошував їх до себе у табор†); під Білою-Церквою назначено збір і для селян,

*) Див. N. CCXIII. стор. 577.

**) Див. N. CCXXXII. стор. 624.

***) Див. N. CCLXXXIX. стор. 762.

⁎) Załuski epistolae historico-familiares, т. III. стор. 248. Соловьевъ, т. XV. стор. 15—16. Теж див. NN. CXLVII. стор. 442; CXLVIII. стор. 445; CXLIX. стор. 447 та CL. стор. 449. Бантышъ-Каменскій, т. III. стор. 39.

†) Див. N. CL. стор. 449; Załuski, т. III. стор. 279.

яких теж закликали до зброї. Ворохобня межи останніми справдї була дуже сильна; тільки залунала перша сповістка про довічну волю, як „здоровенні юрби хлопів кидали міста, села, свої хати, збирали ся з дїтьми, жінками, добром та худобою, инодї підпалювали свої житла і валками, яким не було й лїку, поспішали у козацький табор“. Тут начальники вибирали людий вдатних до зброї і формували полки*). У Самусїв табор бігли козаки з Лївобережа та Молдавани зза Днїстра. Під Білу-Церкву і Палїй пристав у 1500 козаків до помочі Самусеви. До сего часу Палїй запевняв і Поляків, і Мазепу, що Самусь сам-собою без него скоїв отаку бучу — сим він певне хтїв виграти час та приспати шляхту сусїдних воєводств, що тим часом збирали ся на війну супроти Шведа. Справдї шляхта доволї байдуже зустріла першу звістку про повстанне Самуся та Искри. Київський соймик, який зібрано 20. серпня, ухвалив поставити на військове положенне поголовне дворянське ополченне і виголосив, що воно готове рушити у похід проти Шведів, аби тільки був королївський наказ. Пани тільки звертали бачність короля та гетьмана, що треба приборкати Самуся та Искру; але не вважали сю справу о стільки вже важною, щоб вдержуватись від походу. Полякам й у голови не клалось, що й Палїй бере участь у повстанню і скаржились тільки на те, що він ще й доси не вийшов з Хвастова та образив вряжених до него посланців від київського воєводства**).

Тим часом потуга козаків під Білою-Церквою швидко зростала з тих селян, що прибували до них; з відомостий, мабуть значно збільшених, які доходили до Поляків, потуга козаків з початку жовтня сягала вже 10.000: Мазепа тайно прислав до Самуся пороху та олова. „Щоб не відігнати его зовсїм від свого реґименту“***). А все таки білоцерківська фортеца не здавала ся і Самусїв приступ відбито. Треба було розпочати облогу по формі, а се то й було проволокою, яка може прохолодити запал новозатяжного війска з селян. До

*) Otwinowski, стор. 41—42; Теж див. NN. CXCI. стор. 529. та CLVI. стор. 458.

**) Див. NN. CXLVI. стор. 436; CXLVII. стор 441 та CXLVIII. стор. 444; Соловьевъ, т. XV. стор. 16 та Załuski, т. III. стор. 279.

***) Załuski, т. III. стор. 279; Соловьевъ, т. XV. стор. 16.

того-ж первоначалу потрібно було скористувати ся і розрухом селян і безпешностью шляхти. Не слїд було пропускати слушного часу, щоб знеобачка захопити не приготовлені до оборони сусїдні воєводства та покористувати ся першим замішанням поміж шляхтою. Наслїдком, таких виглядів козацькі ватаги перемінили плян своїх подій: Палій сам, узявши ся за кермованнє над частиною війска, зістав ся під Білою-Церквою, щоб далї провадити облогу; Самусь з головним віддїлом рушив до меж Волинї та Поділля; на останку, третій віддїл, з Семашком на чолї, попростував до Брацлавщини та Побережа*), звідкіль мешканцї присилали до Палїя депутацию, просячи прийняти їх під свою охорону та прислати козаків**).

З початку жовтня Самусь з під Білої-Церкви рушив у ту частину київського воєводства, яка була ще у руках шляхти; се воєводство було доволї легкою здобичю: значна частина єго до ріки Тетерева, була вже у руках Палія; більша частина шляхти звідсїля перебралась на Волинь, а тут і ополченнє було нечисленне; через те-ж, що воно стояло далеко від воєводств, які були осередком і від королївського табору, воно не могло покладатись на швидку допомогу правильного війска; до тогож, заволодївши сим воєводством, козакам можна було вдарити на одно з трех воєводств: їм можна було, забезпечивши себе з заду, вірватись або на захід у Волинь, або на південно-захід на Поділле, або на південь у Брацлавщину. Перечувши, що Самусь рушив, Поляки з Київщини зібрали всї свої потуги у Бердичів, одно з міст, що граничило з козацькими містами. Сї потуги й без того були незначні, а безлад та чвари проміж себе ще більше збезсилили їх: у Бердичів прийшов полковник Дамян Рущиць, якого вправжено з віддїлом кварцяного війска з гетьманського табору, щоб зібрати відомости про козаків. До Рущиця пристав староста хмельницький, Яків Потоцький, з кількома надворними корогвами і своїми і київського воєводи Осипа Потоцького; на останку у Бердичів прийшла і частина дворянської мілїциї київського воєводства. Се ополченнє складено ще у серпнї й намірялось

*) Теперішні повіти подільскої губ. балтський, ольгопольский та ямпольский.

**) Załuski, т. III. стор. 333; N. CLI. стор. 450; Otwinowski, стор. 42.

йти до королївського табору супроти Шведів; але се зістало ся тільки заміром, бо виникла суперечка про те, кому бути начальником. Склав ся вже такий звичай, що кермував посполитим рушеннєм старший з чиновників, присутних у ополченню; але на сей раз трапило ся так, що ні воєводи, ні каштеляна не було, й старшими могли бути два чоловіки: староста житомирський Осип Корчевський та староста овруцький — Францїшок Потоцький; дрібні дворяни, з яких складалась більшість мілїції, бажали доручити уряд Корчевському; але Потоцький з своєю партиєю, яку більшостю складали значні дїдичі, не хтїв корити ся єму; єго прихильники залишили загальний табор і спорудили свій окремий табор на урочищі Пелчі під Овручем; обидві партиї визнавали себе виключно законним ополченнєм воєводства, дорікали супротивників у неслухняństві та самозванстві, обидві післали до короля та гетьманів коронних послів з суплїками на неслухняність супротивників. Як наближав ся Самусь, то Рущиц післав до шляхти запросини — прямувати на Бердичів. Корчевський скорив ся, але Потоцький, користуючись з того, що Корчевский пішов, військовим судом, приговорив усїх своїх супротивників до кари за неслухняність до єго влади і пішов у їх села для екзекуції. Будинки супротивників Потоцького ограблено, жінок та родичів перебито або скалїчено. Тих дворян з супротивного табору, що злапав Потоцький, закинуто у острог*). Серед польского війска, що зібралось у Бердичеві, виникла такаж суперечка зза права верховодити: виникло непорозуміннє про старшинство межи полковником Рущицом та старостою хмельницьким, Яковом Потоцьким; останнїй, щоб перетягти на свій бік громадську думку, почав щедро могоричити шляхту та жовнїрів Рущица. Тим часом у самий розгар пиятики 16. жовтня під Бердичів підступили козаки; пяних жовнїрів та шляхту покришено на капусту, замок узято; усїх Поляків та жидів, що жили у містї, вирубано у пень; зараз же після сего козаки напали за містом на табор, розігнали всїх, що зіставались ще у таборі, шляхтичів, і захопили табор Якова Потоцького, єго казну та гармати. Потоцький цїнував отсю

---

*) Див. NN. CXLVI. стор. 438; CXLVII. стор. 443; CLXVII. стор. 481 CLVXV. стор. 497; CXCIX. стор. 541 та CCXVII. стор. 593.

втрату на 220.000 золотих; сам він з кількома челядниками ледви втїк до Львова. Рущиц теж утїк з замку, спустившись на мотузї через вікно. Поляки рахували, що тут полягло 2000 чоловіка. Зараз же після вдачного дїла, на бердичівській околиці та і на усему обширі межи річками Тетеревом та Ушою повстали селяни; вони розграбували табори шляхтичів, що були у ополченню, і пристали до козаків. Таким чином через бердичівську побіду козакам дістав ся увесь житомирський повіт київського воєводства*). Шляхта, що повтїкала з Бердичева, не думала про те, щоб боронитись далї, а вкинулась у розлад: утїкачі обвинувачували овруцького старосту за те, що він, роз'єднавши потугу воєводства, тим самим причинив ся до погрому її; а Францїшок Потоцький теж і собі доводив, що їх покарано, як слїд, за їх самовправство і обвинувачував їх у державній зрадї; бо вони, нїчого не тямлючи у військовій справі, пішли на ворога; дурно роздрочували єго і причинили ся до погибели значного віддїлу.

Зломавши таким робом силу київського воєводства, козакам можна було з під Бердичева ускочити або на Волинь, або на Брацлавщину та Поділлє. — Самусь зупинив ся на останних двох, бо стало звісно, що Волинь зараз приладила ся до оборони. Се воєводство стояло далї від козацьких селитьб і через те не підпадало такому впливови козаків, як київське. Та ще й шляхта встигла на Волинї міцнїйше вкоренитись. Окрім великих маґнатів на Волинї осїлась сила мілкоти та середньої шляхти. З сьвідоцтв сучасників се воєводство могло виставити шляхотське ополченнє більш 5.000 зазброєних верховців**). До того-ж волинська шляхта була рідким виїмком у Речи-Посполитій, бо поміж неї не було охоти до чварів: — шляхта схилялась перед авторитетом любої їй людини, що видобулась на каштеляна з кола середньої шляхти, яка й дивила ся на сю людину, як на свого заступника. Ся людина була волинський каштелян Францїшок Лєдуховський; користуючись безмежним довірєм та популярностю серед шляхти,

*) Załuski, т. III. стор. 294; Otwinowski, стор. 42; Первыя Русскія вѣдомости 1703. р., стор 7 та 25; Літопись Грабянки, стор. 241; Теж див. NN. CLXXXI. стор. 507. CXCIV. стор. 533 та CCLXV. стор. 704.

**) Załuski, т. III. стор. 294.

вміючи вдатно обходити ласкотливу пиху і, усе таки, вгамовувати розпусту своїх земляків, один тільки Лєдуховський і міг зробити з посполитого рушення волинського воєводства справжню військову силу. Він і скористував ся сим, щоб забезпечити воєводство від нападу козаків. Ще у серпні Лєдуховський, що стояв з частиною волинського ополчення у королівському таборі під Сандомиром, одержавши перші звістки про повстанне Самуся, вгадав увесь плян дїяльности козаків. Він не гаючись післав до волинських дворян унїверсал, у якому, остерегаючи про небезпечність, завважав що не треба нехтувати сего повстання, що козаки напевне обрали сей час навмисне і схотять скористуватись з того, що королївське військо і шляхта заклопотані війною з Шведом; аби розширити повстанне до страшного для шляхти розміру. Задля сего він запрошував дворян усїх взяти ся за зброю і до 14. вересня зібрати ся біля села Мятина, куди обіцяв і сам прибути, щоби прийняти уряд над походом проти козаків*). У призначений речинець Лєдуховський справдї прибув і новими унїверсалами став спонукувати до зброї шляхту волинську, що збиралась покволом; у своїх унїверсалах він то вихвалював природжену її хоробрість, то сповіщав її про похід Самуся з під Білої-Церкви, то лякав повстанням селян та відвічальностю перед військовим судом**). На останку, о половинї жовтня Лєдуховський з своїм ополченнєм вийшов у чисте поле і отаборив ся під містом Заславом, пильно спостерегаючи козацькі рухи по Київщинї та міркуючи, як би то рушити на Україну на виручку до Білої-Церкви. У сей час трапив ся випадок, що сьвідчив про істнованнє близшої непевности і примусив Лєдуховського утриматись від походу за межі воєводства, ужити якихсь суворійших засобів у самому воєводстві. Одна з шляхотських патроль затримувала Данила Братковського, що хтів, переодягаючись, уникнути від зустрічи з шляхтичами. Потрусивши, знайшли у него уложений ним поклик до народу та де кілька листів, що сьвідчили про участь його у козацькому повстанні. Після допиту Братковського зачинено до острогу і пропоновано єму зібрати (такий був уже звичай) інквізицию,

*) Див. N. CXLIX. стор. 447.

**) Див. NN. CLVII. стор. 460; CLVIII. стор. 461 та CLIX. стор. 463.

себ то сьвідків на свою користь*). Тим часом Лєдуховський, побачивши певну небезпеку від грозившого шляхті систематично готовленого селянського повстання, ужив засобів, щоб запобігти сему лихови. 18. жовтня у своїм таборі він заснував військовий суд і членам єго доручив притягати в суд усїх підзорених за спочуваннє до повстання, або за недбалість до виконання своїх обовязків**). Сей суд шпарко узяв ся придавлювати селянську змову — підзорених селян брали на диби, а на случай признають ся, що спочувають козакам, зараз же вкорочувано їм віку, четвертовано а частиною вішано понад великими шляхами***). Такі засоби справдї не дозволили на Волинї спалахнути загальному селянському повстанню й усе окошило ся тільки кількома малюсенькими, місцевими, зараз же й придавленими вибухами, та підпалом кількох панських дворів**). З другого боку дїяльність та популярність Лєдуховського не дали роздвоїтись шляхотській силї так, як се трапилось у київському воєводстві, хоч коронний підкоморій Юрій Любомирський і пробував улесливими універсалами зібрати під своїм зарядом окреме дворянське ополченнє†). Лєдуховський не покладав рук, як почув, що Самусь, поминувши Волинь, пішов у Брацлавщину. — Бажаючи й надалї забезпечити своє воєводство від нападу козаків, він запросив волинських дворян зібрати ся 20. падолиста на соймик до Луцька і тут обміркувати, яким робом певно оборонити воєводство††). На сему соймику ухвалено: зазброїти мілїцию супроти козаків, що опанували вже над усїм Поділлєм і підходили уже з півдня до меж Волинї. Сю мілїцию повинні були своїм коштом зазброїти шляхтичі, духовенство та жиди з волинського воєводства. Кожні 30. димарів повинні були поставити одного жовнїра, безпремінно шляхтича або чужоземця, людину не підозріну; а як що сеї мілїції буде замало, то Лєдуховський знов повинен був скликати посполите рушеннє. Соймик вирядив

---

*) Див. NN. CLX. стор. 464 та CLXVIII. стор 484.
**) Див. N. CLXI. стор. 465.
***) Див. NN. CLXX. стор. 486 та CLXXII. стор. 493.
**) Див. NN. CXLV. стор. 435 та CXC. стор. 527.
†) Див. N. N. CLXIX. стор. 485.
††) Див. N. CLXII. стор. 467.

депутатів з просьбою про допомогу до коронних гетьманів та до шляхти сусїдних воєводств: руського, белзського, люблинського та холмської землї. На тому-ж соймику Лєдуховському дано дозвіл судити Данила Братковського військовим судом, не вважаючи на те, що він був шляхтич*). Але Братковський спокійно дожидав сеї постанови. Ще за тиждень до засїдань соймика він приготовив ся до смерти і написав заповіт, у якому відбило ся глибоке релїґійне та людське почуттє. У сїй заповітї Братковський розписав рухоме добро межи дїтий, попрощав ся з родиною, поручав їй після єго смерти винагородити усїх, кого він обидив за життя, положити вкладку на ріжні церкви та манастирі на помин по душі, роздати милостиню вбогим й т. и.**). Через два днї після соймикової постанови Братковського вже опитувано у військовім судї; він зрік ся назвати своїх співробітників і єго присудили на диби. Видержавши бадьоро перший стунінь муки (розтягованнє членів), єго увільнили від инших двох (вогню та розпеченого залїза), бо він зовсїм знесилїв. 25. падолиста у військовому судї єму вичитано смертельний приговор, а ранком другого дня сей борець за православіє та лад рускої народности у південно-західному краю, що так напружено змагав ся за свої переконання „посеред ринку луцького, через ката за сїм разів, мордерско зістав стятим“***).

Тодї, як волинські пани наведеними заходами боронили своє воєводство, Самусь після бердичівської побідн пішов у Поділлє та Брацлавщину. Шляхта обох сих воєводств не спроможна була виставити значних потуг до боротьби. Ледві минуло три роки після того, як Річ-Посполита вернула від Туреччини карловицькою умовою сї области. Пани тільки що

---

*) Див. N. CLXV. стор. 474.

**) Див. N. CLXIV. стор 470.

***) Див. NN. CLXVIII. стор. 483 та CLXXIII. стор. 494; теж Лїтоп. Величка, т. III. стор. 597. Але карою над Данилом Братковським не вдовольнила ся шляхотська ненависть до него — родину єго довго ще після сего все притискала шляхта. Через три роки після смерти Данила, слуцький городський суд виголосив дїтям єго банїцию за те, що батько їх перед смертю не зложив справоздання за кермованнє маєтком недорослих дворян Пасевичів, які були під єго опікою. (Книга гродская, луцкая, декретовая N. 3065. листъ 275 на оборотѣ).

вернулись у свої села і не встигли обжитись. Бажаючи привабити спустїлі маєтки яко мога більше робочих рук, вони виголосили дуже вигідну для селян слободу, а опісля не додержували умови: селяни або повертали назад, або безперестану переходили від одного до другого пана. Таким чином майже усе кріпацтво по сих воєводствах жило по цигански. Кріпостне право не вкорінилось ще і нарід зберегав у значній мірі самостійність, бо знаходив заручку у козацьких селитьбах, які на півдні Брацлавщини завели Абазин та молдавські виходцї, що останними часами піддали ся під Палїя. — До того-ж і шляхти було не геть то багато; посполите рушеннє подільского воєводства р. 1702. ледві перевишало 400 чоловіка*). Ще слабші потуги були у панів на Брацлавщинї; самі шляхтичі знали се і, відчуваючи наступаючу біду з Украіни, шукають поратунку у задобрюванню козаків. Ще з початку липня соймик брацлавського воєводства вирядив до Палїя посольство покликаючись дружбою та пропонуючи засябрувати. Шляхтичі обіцяли, як що він згодить ся на їх внесення, клопотатись про него на соймі**). Не вважаючи одначе на сї подїї, ще перед Самусевим повстаннєм на Поділлї та Брацлавщинї помітно було дуже хвильованнє серед селян. Вже з початку червня соймик подїльского воєводства поклав обовязок на панів та їх урядників вистежувати сей рух і закидати за варту усїх підозрінних; вкупі з тим соймик доносив гетьманови, що на Поділлю почали з'являтись ватаги „левенцїв“ (гайдамаків) і просив у него оборони***). Колотнеча що дня зростала; напади на панські двори та вимагання, щоб шляхтичі під'упадали „общинному суду“ громади й т. и. відбували ся усе частїйш. З початку липня подільска шляхта знов зібрала соймик і ухвалила посполите рушеннє та постарати ся привести до ладу селянські дїла, завівши одноманітні більш невигідні селянам слобідські умови*_*).

---

*) Поименный перечень шляхты, „popis rycerstwa wojewodstwa polskiego“, 1702. року заведено у книжку городську, каменець-подільску, записову та поточну, р. N. 3956. лист 192.

**) Див. N. CXLIV. стор. 433.

***) Див. NN. CXL. стор. 423 та CXLI. стор. 425.

_) Див. N. CXLIII. стор. 428.

Таким робом Брацлавщина та Поділлє мали цїлком приготовлений для козаків ґрунт. Самусь постановив скористувати сею обставиною і після бердичівської побіди повернув у Брацлавщину. Майже що не на кордонї Брацлавщини стояла одним одна польска фортеца, що обороняла ïї, — Немирів. Сею фортецою Поляки дорожили нарівнї з Білою-Церквою: вони постійно в умовах з Туреччиною а Росиєю старають ся вимовити право володїти Немировом, який вони вважали за ключ до Побужа, що давав спромогу здержувати у сїй країнї козаків та селян. Через се Самусеви потрібно було заволодїти Немировом. До того-ж немирівська залога дуже вже розпалила супроти себе околичних мешканцїв. Комендант стежив за настроєм селян усеї околицї і, підзоривши багатьох, скарав їх на смерть. З початку падолиста Самусь пішов до Немирова і злучив ся з Абазином, що підійшов до міста з півдня. — Фортецу зараз же з запомотою міщан узято. — Коменданта та двох єзуїтів замордували тутешні селяни, що мстились за попередні насильства: коменданту відрубано руки та обрізано губи; єзуїту Цаполовському зідрано з бороди скіру; всю залогу та усїх шляхтичів і жидів, що шукали захисту у фортецї, перебито*). Узявши Немирів, козаки розсїялись по усему Поділлю невеличкими ватагами; частина їх пішла помогати Палїєви у облозї Білої-Церкви, другі рушили на Бар. Невеличка залога сего міста, шляхта та жиди чкурнули у більш безпечний замок межибожський; козаки рушили за ними, спалили місто і обложили замок. Козаки розбили віддїл війска, що вирядив супроти них коронний гетьман, і похвалялись, що узявши Межибож, підуть на Каменець. Поодинокі ватаги козаків і справдї з'являлись по околицям Каменця; вони проскакували навіть у воєводство червоно-руське та волинське, винищуючи шляхту по околицях: Сатанова, Золочева, Сокаля, Константинова**).

А тим часом майже чи не разом з тим, як узято Немирів, Палїй опанував над Білою-Церквою. Як пішов Самусь, Палїй

---

*) Zaluski, т. III. стор. 294. 332 та 333. — Первыя русскія вѣдомости, стор. 2 та 18.

**) Zaluski, т. III. стор. 279 Первыя русскія вѣдомости, стор. 19, 21, 53 та 65. Теж див. NN. CLVI. стор. 457 та CLXXXV. стор. 520.

попробував піти на пролом, але його відбито; тоді, вдаючи, нібн втратив усяку надію на вдачу, він зняв ся і пішов назад у Хвастів, кинувши у напів зруйнованому пригороді сильну засїдку. Хитрощі вдались. Зараз же, як Палїй рушив, з замку виїхав з небагато подорожними комендант Галецкий і вирядив ся оглядати місто, — козаки, що сидїли у засїдцї, вискочили, перерізали єму шлях до фортеци і почали гнатись; Галецкий чкурнув у поле, але не знаходячи иншого виходу, подавсь у Хвастів, шукати у Палїя захисту. Палїй любенько привитав єго, а усе таки подавав єму вибирати одно з двох: — або смерть, або віддання фортеци, хоч і запевняв життє залоги. Комендант злякав ся і написав наказ до офіцерів, що зістались у Білій-Церкві, щоб здали фортецу. Боячись же відповіди перед коронними гетьманами, за се він випросив у Палїя дозвіл оселитись у Хвастові. О половинї падолиста фортецу здано козакам; в'їхав у неї пишно шестериком, у каретї, певно здобутій у якогось пана. Палїй зараз же свою резиденцию перевів у Білу-Церкву і дїяльно узяв ся за полагодженнє та зміцненнє укріплень*).

А на Поділлю та Брацлавщинї, понад Богом та Днїстром, появленнє та успіхи козаків витворили загальне селянське повстанне. На Побережі Семашко заволодів 20 волостями, перебив арендарів-жидів, повиганяв шляхтичів а їх маєтки приписав до білоцерківського полку**). На Поділлю скрізь повстали селяни мучили та вбивали ксьондзів, панів, шляхту та жидів, насилували над жінками; „голота та козаки, що бунтують ся, — скаржилась шляхта, — страшно лютують, не маючи ласки нї до кого, нї до шляхтичів, нї до управителїв, нї до панів — усїм на гурт зрізують голови. Вони заволодївають містами та селами: одні беруть проломом, другі під-

*) Rulikowski, стор. 105—106. Zaluski, т. III стор 402. Первыя русскія вѣдомости, стор. 44 та 63. Ксьондз Орловський у своїй працї „Защита кіевскаго епископства“ запевняє, що не вважаючи на дану комендантови обіцянку, Палїй обеззброїв, а потім звелїв перебити білоцерківську залогу. Але се несправедливо; у працї Залуського поміщено Мазепин лист до польских гетьманів, де він, усовуючи від себе підозріння за участь у взяттю Білої-Церкви, покликуєть ся сьвідоцтвом „тих людий, які, витримавши облогу, небавом після здачи були випущені з фортеци“.

**) Zaluski, т. III. стор. 333.

дають ся їм з доброї волі, визволяючись з під покірливости панам і таким робом укріпляючи та всилюючи могутність їх на річ наших же маєтностий. Вони грабують села та місточка, вибивають пасїки, витворяють усякі, які тільки можно, збитки, а де вловлять Поляка або жида — вбивають". Грабіжі панського добра йдуть по всїх усюдах, селяни забирають усе рухоме, заганяють скот, вишукують та нищать документи і на останку, підпалюють хати та будівлї панів*). Звичайно більшість селян якої небудь місцевости приставала до козаків з доброї волї; а решта силоміць мусїла йти за загальною думкою громади; селяни, порозумівшись проміж себе, виряжали депутатів від волости до урядника найближчого козацького відділу з поклоном і вже після сего вважали себе дїйсними членами козацького війска. „Кажи — куди ти заховала жида, казали селяни з місточка Зїнькова, вірвавшись у дім панї Ходоровської, а як не скажеш, то ми перекинемо вкупі з тобою і твою хату. Будеш памятати тодї Самусевих козакiв**)". У багатьох місцях справдї посполиті не задовольняли ся одним визволенням з під панів та своєю підлеглостю козакам; вони складали ватаги, приймали назву полків, розбивали дрібні, що попадали ся їм, польскі віддїли і йшли, або нищити шляхту в инші місцевости, або приставали до козаків. Такі ватаги формували ся з міщан та селян по околицях: Новоконстантинова, Дунаєвець, Студениці, Гусятина, Стрижавки й т. и. По околицях Летичева полк склав ся з летичівських міщан, околичної шляхти, що жила біля Бара, та з селян сусїдних сїл***). По околиці Немирова сформував полк з селян — якийсь Федір Шпак. Взагалї у приложених актах попадаєть ся багато людий з селян, що носять полковницький титул. Так ми налїчуємо полковників: Карнауха, Дубина, Деревянка, Скорпча й ин. — так у Дунаївцях був свій —

---

*) Otwinowski, стор. 42; Załuski, т. III. стор. 279. Соловьевъ, т. XV. стор. 16; Pamiętniki Zawiszy, стор. 217; див. теж. NN. CLII. стор. 452; CLVI. стор. 458; CLXXXV. стор. 520; CCXXIV. стор. 607; CCXV. стор. 579; CCXVI. стор. 585; CCXX. стор. 599; CCXXIX. стор. 625; CCXLI. стор. 641 та CCLXVI. стор. 706.

**) Див. NN. CXCV. стор. 535 та CLIII. стор. 453.

***) Див. N. CLXXXVII. стор. 522.

полковник, як се видко з слів самих же Дунаївських міщан: — Уловивши на шляху шляхтича Сузського, одні з них радили: „Ведїть того собаку до полковника, буде нам добрий язик“! а другі між тим кричали: „Лишіть єго, а прямо утнїм собачу шию“! На останку полоненого шляхтича роздягли до голого тїла і кинули у лїсї, прикрутивши до дерева*).

Такому зміцненню селянських ополчень подільські шляхтичі не спроможні були поставити нїякого справжнього супротивлення. Ще у вересні підкоморій Богуш скликав шляхту для посполитого рушеня супроти козаків, але унїверсал єго не мав нїяких наслїдків. Пани обмежились на тому, що післали до коронного гетьмана посольство просити прислати війска та всилити каменецьку залогу. Сам Богуш рахував за безпечнїйше виїхати з Поділля. Через се, коли козаки появились у Брацлавщинї, то самим найстаршим з оставших ся у воєводстві урядників оказав ся летичівський підстолїй Домбровський, який і унїверсалом запросив шляхту до зброї. Шляхтичі з'їхались у кінцї падолиста на соймик до Каменця, пообіцяли згодом скласти ополченнє, а тим часом післали до коронних гетьманів просити про допомогу та обрали дворянина Станислава Шидловського стражником воєводства. Єму було поручено доглядати за селянами, а на случай він помітить серед них нахил до ворохобнї, то карати на смерть**). Покладаючи на него таке порученнє, соймик не подумав про те, звідкіль стражник здобуде війска, щоби виконувати ухвалені соймиком засоби; а тимчасом тодї був як раз час повного розвитку селянського бунту. Бажаючи принаймнї вдавати, що він виконує свої обовязки, Шидловський вкупі з кількома своїми приятелями та челядниками поїхав на об'їздку; але-ж з першого-ж разу єму випала невдача. Першого-ж дня, коли він став на ніч у селї Нередовцях, тутешні селяни сповістили про єго приїзд мешканцїв сусїдних сїл; юрба селян напала на кватиру стражника і єму ледви вдало ся утечи, покинувши у здобич напавших своє шматтє, зброю та коний. Через кілька день Шидловський вимагав від копайгородських міщан, щоб вони ви-

*) Див. N. CLXXXIII. стор. 511.

**) Див. NN. CLII. стор. 451; CLVI, стор. 457; CLXIII. стор. 468 та CLXVI. стор. 478.

дали єму, як злодїя, того селянина, у якого опинились єго конї: але єму відмовив осадчий, пропонувавши: „Нам тепер і злодїя потрібно, а ваше паньство вже кінчаєть ся“. Після сего селяни ограбили подвірє самого Шидловського у селї Берлинцях. На сему і скінчилась дїяльність Шидловського*).

Почуваючи свою несилу, шляхта почала втїкати на Волинь, або у осередок Польщі; за нею бігли й жиди. Утїкачі розносили збільшені звістки про козацькі потуги і викликали страшний переляк. З їх слів виходило, що вернулись часи Хмельницького. Вони розказували, нїби на Поділлє нагрянуло три віддїли, кождий не менш 30.000 чоловіка. Земські та городські урядники зрікали ся своїх посад і теж тїкали. Селяни, як надходили козаки, користали ся з переполоху шляхти і частенько збували ся пана, заставляючи єго тїкати з одного переляку; нічної доби вони піднимали на селї галас, крик та стрільбу. Шляхтичі, почувши ґвалт, тїкали з дому панів одягнені, кидаючи для грабованя свої двори та майно. Инодї шляхта та жиди задля більшої безпешности складали табори і рушали шукати захисту по більш спокійних місцевостях. З багатьох місточок жиди зовсїм повиходили. Так наприклад, утїкли з Любара, жиди, як повстанне й вгамувалось, вернули ся у вітчину тільки через 3 роки**). Нї далекість від опанованих козаками областий, нї сильні фортеци не збавляли від переляку. Шляхта, що збіглась у Львові, здорово трусилась й що дня дожидала, що от-от з'являть ся козаки. У Каменцї шляхтичі, Поляки-міщани та жовнїри залоги зкоса позирали на руських міщан та гомонїли, що не завадило-б перебити їх задля перестороги. Останні теж казали: „Ми й самі не знаємо, кого нам боятись — козаків чи Поляків? Ми чули, що один з урядників раяв вирізати у містї Русинів“!***) Загальний переполох та безлад збільшали ще й самі таки шляхтичі: користуючись з заколоту та утїкання своєї братії, багато з них були не від

---

*) Див. NN. CLXXVIII. стор. 503, CLXXIX. стор. 504; CLXXX. стор. 506 та CCXII. стор. 576

**) Див. NN. CLIV. стор 454; CLXXI. стор. 509; CCV стор 562. CCXXIII. стор 605; CCXLIV. стор. 647 та CCLIV стор. 681

***) Załuski т. III. стор. 279; Первыя русскія вѣдомости, стор. 24; Теж див. N. CLV. строр. 455.

того, щоб поживитись добром неприсутних. Одні з них, довідавших, що сусїди повтїкали, переодягали ся за козаків, нападали на їх двори і грабували кинуте добро. Другі-ж присоглашали до грабования козаків, показували їм шлях, а потім відбирали пайки. Инші, щоб вдовольнити особисту пімсту, дбали перейняти втїкачів і на шляху вкоротити їм віку. Багато було й таких що, коли повстанне почало стихати у відомій місцевости, або коли козаки, ограбивши, виступали з неї, то вони по козацьким слїдам врывались у шляхотські двори та маєтности і грабували усе, що випорснуло з козацьких рук, або що козаки помилували, та ловили теж по дорогах бродячих, сусїдських селян і оселювали їх по своїх маєтностях*). Инодї навіть зазброєні шляхтичі на час кидали земське ополченне, щоб ограбити утїкачів. Наприклад, шляхтичі Єзверський та Дїдковський вийшли з табору волинського ополчення і найнялись з десятком верховців з Полонного проводити багатих крамарів-жидів, що прямували до загального табору утїкачів. У ночі-ж подорожні начеб то збили ся з дороги, завели їх у темний лїс, прогнали від возів і ограбили богатий крам, що був у жидівській валцї**).

А польский уряд через козацьке повстанне не знав, що дїяти; вільного війска не має, а від головного війска не можна віддїлити частини, бо воно й без того мале кількостю, а тут війна з Шведом. От король і почав силкувати ся, щоб через дипломатичні зносини з Росиєю позбути ся козаків. Поручивши гетьманам, гулящим часом, обміркувати засоби до приборкання козаків, король та єго порадники ще в падолистї запопадливо доводили московському посланцеви, князеви Долгорукому, що шведські поборники розпускають чутку, нїби то козаки заворушились через московський вплив; що Самусь справдї заприсягнув цареви й що через се безпремінно треба, щоб цар, на доказ щирости своєго єднання, щось зробив, аби вгамувати козаків. Князь Довгорукий протестував на підозрінне, запевняв канцлєра, що цар заборонить своїм козакам допомагати Саму-

*) Див. NN. CLXXXII. стор. 509; CCI стор. 551; CCV. стор. 562; CCXIV. стор. 578; CCXIX. стор 596; CCXXI стор. 601; CCXXII. стор. 602; CCXXVII. стор. 614 та CCXLVII. стор. 653.

**) Див. N. CLXXI стор. 487.

севи, обіцяв зробити усе, що тільки можна, щоб підсобити Речи-Посполитій. Він справдї післав до Мазепи два листи, де сповіщає гетьмана про розповсюджені шведською партиєю гутірки й просив, щоб останнїй заходив ся біля того, щоб виправдатись. Усеж таки польскі маґнати не переставали говорити про вплив Росиї на козацьку ворохобню. Сам коронний гетьман, Любомирський, підпирав такі заяви своїми брехливими донесеннями королю, нїби то Мазепа лаштуєть ся перейти Днїпро на чолї усего козацького війска, щоб допомагати Самусеви. О половинї грудня Авґуст II. особисто звернув ся листом до Петра I., переказував єму чутки про протекцию, яку нїби то дає Росия повставшим козакам; запевняв, що він зовсїм не вірить сему, але все таки просить, щоб цар взяв ся вгамувати Самуся. З початку сїчня він знов післав лист такого-ж змісту. Тим часом Петро I. від щирого серця хтїв заспокоїти Поляків, бо вони необхідно потрібні були єму для шведської війни. 28. грудня до Самуся та Палїя післано грамоти. Обом їм цар пригадував свої приязні відносини до Речи-Посполитої, просив спинити війну; а як що вони спочувають себе чимсь скривдженими, то нехай бють чолом королеви; а замість того, щоб турбувати Річ-Посполиту, раяв їм лїпше заходити ся біля загального ворога-Шведа. Коли-ж Мазепа діставив сї грамоти по адресї, то Самусь виголосив гетьманови, що війна з Поляками схопилась через них же самих; бо у козаків вже не ставало снаги, терпіти насильства та лютість шляхти і що вони не можуть відказатись від щасливо розпочатої та справедливої, на їх думку, війни*).

Таким чином королеви не вдалось московськими потугами вгамувати козаків, не вважаючи навіть і на те, що московський уряд у сїй справі здорово поступав ся. Приходилось обходитись власними потугами; а стягти їх було не так то легко. Великий, коронний гетьман, Гієроним Любомирський, не міг прибрати навіть і змоги, виставити потрібне війско для приборкання козаків і пробував манівцями вискочити з сеї мороки. 13. падолиста він доносив сенаторам, з яких складала ся королївска рада, що він пробував переговорами спинити Самуся,

*) Соловьевъ, т. XV. стор. 16—17; N. CLXXIV. стор.. 495; Zaluski, т. III. стор. 337, 338, 374 та 375. Первыя русскія вѣдомости, стор. 34 та 38.

але се не певна стежка. — Самусь покликаєть ся на утиски селян шляхтичами та на те, що останні пробували закріпостити козаків, — і вказує на се як на причини війни; а через те, на думку Любомирського, варто-б скласти комісию і поручити їй: розглянути козацькі скарги і вдовольнити справедливі вимагання їх. Не одержуючи від сенаторів відповіди, гетьман під кінець листопада скликав у Львові військову раду. На сій раді окрім Любомирського та польного гетьмана Сєнявського, були ще руський воєвода Ян Яблоновський, краківський воєвода Мартин Контський, каштелян виленський князь Януш Вишневецький та ин. Після довгого обмірковування пани ухвалили: позаяк у Речі-Посполитій війска дуже обмаль і воно не може залишити розпочатої вже кампанії супроти Шведів; то доконче треба покликати супроти козаків чужоземну поміч; а за сею допомогою треба звернутись до хана, який напевне не відмовить прислати частину своєї орди, як що задобрити єго коштовним подарунком. На сей дарунок треба було гроший, а останних у Речі-Посполитій було ще менше нїж жовнїрів, так от пани й поклали на великого коронного гетьмана обовязок де завгодно а роздобути гроший і післати до хана; на себе-ж брали на соймі Речи-Посполитої, виклопотати затвердженнє сеї позики. Ухвалу військової ради Любомирський передав розглянути сенаторам, а від себе додавав, що й справдї у Речі-Посполитій війска дуже мало і що він й для невеличкого числа не одержує гроший на харчі та платню; а через се й доводить ся вдатись до Татар, як до сумної, але необхідної потреби. Сенатори та загал скоса дивив ся на сї гетьманові думки. Серед шляхотської громади тодї або зовсїм не було, або й були та дуже хибкі, полїтичні та громадянські переконання; кожний, вважаючи на власну користь, ладен був передатись на ворожий бік; що дня зростала сила маґнатів, яким, через своє значінне та багатство, можна було закупити шляхотські голоси на соймі і таким чином з шляхотської рівноправности зробити пустий риторичний оклик; безперестану йшли викрутнї, початок яких був у честолюбстві маґнатів, а останні доводили отсї викрутнї до межиусобицї й ріжні партиї закликали до помочі чужоземцїв, — так от же й не диво, що шляхта зневірилась. Кожний сам на собі переконав ся, як би він швидко став на стежку державної

зради, коли запахне власним інтересом, й через те при кожній нагоді питав: а чи не має тут державної зради. Аби тільки стряслось яке нове лихо, то перша думка кожного шляхтича підбивала єго шукати причини у інтересах та штуках якої небудь особистої партиї та відносити отсе лихолїттє до чваньковитости якого небудь маґната. Невідомо задля якої мети між Любомирськими та Палїєм вже давно істнували приятельські відносини. Сам Палїй нерідко чванив ся, може й навмисне, бо покладав надїю на підзорливість шляхти, що він велику надїю покладає на протекцию та співчуттє Любомирських*). Київську [та подільску шляхту брала досада на недбалість, з якою уряд брав ся до тяжкої для шляхти козацької війни; от вона й думала, що причину млявости уряду треба шукати не остільки у тому, що бракувало коштів на війну, скільки у зраді та протекції, яку мають козаки через великого коронного гетьмана. Багато з сенаторів подїляли таку думку шляхти і навіть впливали ними на самого короля. У записках, які лишив після себе один з сенаторів, з певностю затверджуєть ся, що „козацькі повстання Самуся та Палїя виникли через те, що до сего підбивав король та Любомирські допомогали останньому“**). На підставі такого погляду, сенатори, одержавши донесення гетьмана, побачили тут доказ зради. Вони відповіли єму: „Нам здаєть ся дивовижним і ми не можемо второпати, яким чином козаки встигли без усякої перешкоди отак страшенно двигнути свою справу, коли вони починали ледви чи не з голими руками; вони не хтять догадуватись, де шукати жерело лиха; але глибоко пересьвідчені, що посилати до козаків комісню — даремна праця й нїчого з того не вийде, а тільки дасть привід козакам відновити свої сьмілі вимагання, які вони заявляли ще за часів гадяцької комісиї. Сенатори не згоджують ся й на те, щоб кликати Татар. Се буде порушеннєм умови з Туреччиною і покаже Кримцям шлях до нападів. Вони наказують гетьманови, щоб він повернув у Велику Польщу корогви післані на Шведа і справив їх на Україну; обіцяли, що платню дасть король; але-ж додають, що добреб зробила ваша милость,

*) Соловьевъ, т. XV. стор 41

**) Записки минскаго воєводы Криштофа Завиши, стор. 363.

як би зрекла ся уряду над походом на користь польного гетьмана Адама Сєнявського"*). Сам Сєнявський давно набивав ся на сей похід. Честолюбний, жадний до влади та грошей, містець підкопуватись під других, Сєнявський то головним чином і розповсюджував чутки про зраду Любомирського. Одержавши у маї 1702. року посаду польного гетьмана, Сєнявський з першого-ж разу відчув, що єму треба звернути увагу на свій військовий хист яким будь знаменитим вчинком. Він міркував, що для сего далеко лїпше вести війну з селянами, не гаразд зброєними та вимуштрованими, нїж з випробованою та побідоносною армією Шведів. От через що він і клопотав скрізь, щоб єму поручили похід на Вкраїну на чолї частини коронного війска. Ще равїйш, нїж одержати уряд, він рушив до меж Волинї і силкував ся виявити свою дїяльність та стягти які небудь військові потуги. Він підбивав панів доручити єму надворні мілїції і похваляв ся, що швидко вгамує козаків. Але-ж війска у него було й поки що він обмежив ся на тому, що їздив по фортецам, говорив гучні промови та строїв шашиї проти Любомирського, щоб вирвати від него частину війска. Оттак протяг ся час до початку грудня**). З початком грудня Сєнявського обрано головою настигаючого походу супроти козаків. Він зараз же видав унїверсал, яким скликав усї віддані під єго уряд корогви, у свій табор під Бережани. Але війско сходилось повагом та й кількість єго була незначна, а через се Сєнявський і повинен був дожидати цїлий місяць, поки то зібрав ся з силами. Окрім корогов коронного війска на запомогу Сєнявському прибули і надворні мілїції тих панів, маєтностям яких або нашкодили, або тільки збирались пошкодити козаки своєю ворохобнею. Київський воєвода Осип Потоцький, хмельницький староста Яків Потоцький, виленський каштелян князь Януш Вишневецький надіслали свої більш менш численні мілїції; литовський польний гетьман князь Михайло Вишневецький на допомогу Сєнавському вирядив частину свого литовського війска. Шляхтичі волинського воєводства віддали під єго уряд зброєну ними мілїцию

*) Załuski, т. III. стор. 315, 332, 335 та 336.

**) Załuski, т. III. стор 279 та 332; Первыя русскія вѣдомости, стор. 19. 38 та 45.

і обіцяли на случай скруту допомогти посполитим рушеннєм; на останку Любомирські, що відчували потребу спекатись підозріння за зносини їх з козаками, горяче взялись до війни. Великий коронний гетьман на придачу до обіцяних корогов післав до Сєнявського ще й артилєрію коронну під зарядом ґенерала Брандта. Два инші члени сего роду: Юрий Домінїк, подкоморій коронний, та Юрій, обозний коронний, у Дубнї зібрали усї свої надворні корогви та корогви своєї рідні, на швидку стягли ще нові і теж рушили у табор Сєнявського*). На останку о половинї сїчня 1703. р. Сєнявський рушив у похід. Поперед него післано королївський унїверсал до Самуся, полковників, старшини козацької та до усего товариства. У сему унїверсалї король запрошував залишити війну, розійтись по хатам; а свої образи та вимагання доручити королеви спокійно розглянути та покластись на єго розсуд**).

Прийшовши на Поділлє, Сєнявський побачив, що переляк шляхотський дуже збільшив силу козацького повстання. Усїх козаків було не більш 12.000 чоловіка та й ті розійшли ся дрібними ватагами по Поділлю та Брацлавщинї. Правда, що селяни скрізь повбивали та повиганяли панів та жидів, але їх було не так то багато і вони й не походили на зазброєну силу. Сї области тільки що почали після 1699. р. залюднювати ся й селян тут було й геть-то не багато. До того-ж селяни прогнавши панів, більшостю повертались на зиму до дому і рахували, що справа вже скінчена, — й гадки не мали, що треба буде відбивати ся від нового польского находу. До тогож межи ватагами окремих козацьких віддїлів та полків не було нїякої єдности; вони не зносили ся один з другим, кожний знав тільки себе самого; а та легкість, з якою вони одержали верх, зробила їх необачними. На зимівлю вони розійшлись по селам і тільки на весні думали знов розпочати війну. Польске військо найшло козаків знеобачка. Сєнявському довелось замість компанії відбути церемонїяльний марш, який ледві тільки перепинили кілька невеличких боїв. Безсилі козацькі ватаги, що

*) Załuski, т. III. стор. 440, 452, 512 та 515; Первыя русскія вѣдомости, стор. 21 та 45. Otwinowski, стор. 42; теж див. N. CLXXVI. стор. 499; CLXXXIV. стор 513 та CLXXXVIII. стор. 524.

**) Załuski, т. III. стор. 375.

попались Полякам на шляху під Константиновом, Межибожем, зараз же розвіяно. Самусь попробував оборонити Немирів, але війска було занадто вже обмаль, — єго розбили і він подавсь у Богуслав. Козаки, що зісталисъ у Немирові вийшли з фортеци і пішли у Брацлав. Поляки погнали ся за ними, але козаки утїкли і з сего міста і подалисъ до Ладижина та так швидко, що покидали на шляху навіть і гармати забрані з Немирова Осип Потоцький та Януш Вишневецький з усею кінницею пішов за ними до Ладижина; тут тільки Поляки зустрілись з настоящим змаганнєм. У Ладижині зачинив ся полковник Абазин, і вкупі з віддїлом, що прибув з Немирова, єму довело ся стягти до 2.000 чоловіка. Він вийшов на зустріч Полякам. Схопилась люта сїча; але Поляків було далеко більше. Абазина обкружили й після одчайної оборони, коли не стало майже що не $^3/_4$ усего віддїлу, Абазина узято у полон. Поляки спалили Ладижин і вирізали мешканцїв. А Сенявський з піхотою пішов на Царгород і, отаборившись, розсилав на всї боки команди, щоб нищити розсїяні козацькі та селянські ватаги. Козацькі-ж урядники та селянські ополчення дбали кожний на себе і шукали спасення ріжними шляхами. Полковник Шпак відійшов до Каменця і завчасу увійшов у зносини з комендантом сеї фортеци; у своєму листї до него він запевняв, що він бажає зіставати ся вірним до короля та Речи-Посполитої, а що з шляхтою він різав ся випадково; бо єму треба-ж було заступитись за селян, яких дуже вже придушували пани по деяких маєтностях. Поляки й не турбували єго і він перебрав ся за Днїстер. Полковник Дубина, якого припирав коронний підкоморій Любомирський, теж подав ся до Днїстра, перевіз ся через сю річку під Рашковим і утїк у Молдавію. Єго шляхом рушило і багато инших дрібних ватаг та купи наддністрянських селян, до яких тепер знов вернулись пани і стали доконуватись, хто брав участь у повстаннї. Таким чином з поради полковника Скорича, за Днїстер перебрались мешканцї з цїлих міст та волостий: Калюса, Ушицї, Могилева, Лоєвець, Козлова, Лятави, Ласковець, Яришева, Жванця й ин.; багато ватагам поталанило перебратись до Палїя на Украйну, инші-ж окопу-

вались по лїсах та на островах на річцї Бог і дорогою продавали Полякам своє життє*).

Тим часом Сєнявський та инші польскі урядники розпочали суд та розправу над побідженими: Абазина посадовлено на кіл; усїх козаків, що узято у полон з зброєю у руках, покарано на смерть; їх садовили на кілки, вішали, з висока кидали на гостре крюча й т. и. Мешканцїв з усїх міст та сїл, що не покорились Полякам, до душі вирізано. Київський воєвода Осип Потоцький раяв, щоб усїм селянам і їх родинї відрізувати лїве ухо, як тільки на кого з них є підозрінне, що вони брали участь у повстанню. „Отак позначено більш 70.000 чоловіка“, — каже Поляк сучасник, мабуть здорово збільшуючи число, щоб надати більшої ваги одержаній побідї. На останку, остаточно довідатись, хто з селян брав участь у повстанню, та покарати винуватих, поручено подільский шляхтї, яка відразу цупко взялась за се дїло. Шляхтичі ловили по своїх селах тих, що їм здавались непевними, закидали їх у остроги, мордували, карали на смерть або, зустрінувшись, стріляли у них. Городські суди приговорювали на смерть або до банїциї цїлі села на гурт. На останку на соймикови подільского воєводства 27. марця ухвалено загальні кари задля селян: усї попередні слободи вкорочено до одного году; а як мине речинець, то селяни повинні були відбувати панщину; до того-ж, як покуту за участь у повстанню, на обширі усього воєводства ухвалено конфіскувати у селян увесь скот**). Але швидко власний інтерес поклав межу шляхотської пімсти: — „Пани не хтїли пустошити свої села“, — каже Отвіновський, щоби не збути ся робучих рук; а через те багато шляхтичів вже у самий розгар утисків запобігають, як би вигородити від одповіди своїх селян. Деякі судом почали виправдувати своїх селян і всю вину складали на сусїдів. З слів кожного видко, що тільки

*) Первыя русскія вѣдомости, стор. 23, 65, 78, 80, 83, 92 та 109—110 Załuski, т. III. стор. 416; теж див. NN. CLXXXVI. стор. 521. CXCVI. стор. 536 та CCVI стор. 561.

**) Otwinowski, стор. 42; Первыя русскія вѣдомости, стор. 83; Załuski, т. III. стор. 455; Pikulski Sukcess, albo historja uniwersalna, стор 765; Соловьевъ, т. XV. стор. 22; теж див. NN. CXCII. стор. 557; CCIX. стор. 570 та CCXVI. стор. 585.

єго селяни й не повставали, а навпаки ще допомагали вгамувати та вистежити повстанцїв. Другі брали своїх селян на поруки; а як сусїди ловили їх селян, то вони силоміць визволяли їх; наостанку, знайшлись і такі, що наперекір постанові соймика відкривали по своїх селах довгострочні слободи та не забороняли, теж наперекір соймиковій ухвалї, селити ся тим, що обвинувачені за ворохобню. Таким чином особистий інтерес шляхти переважував верствові інтереси о стількі, о скількі верствові інтереси переважували серед тодїшньої шляхти державний добробит; а на сей раз особистий інтерес йшов поруч з гуманностю*). Зовсїм же инші почуття шляхта виявила до тих селян, що повтїкали з сїл, й таким чином пани не могли сподївати ся на них, як на робочі руки. Шляхта без перестану добиваєть ся, щоб таких утїкачів переловили та покарали, а ще більше, щоб силком оселити їх на попередних селитьбах. Через те, що значна частина людности перейшла у Молдавію, шляхтичі й розпочали цїлий ряд зносин з молдавським господарем Костьом Дукою. Подільска шляхта попросила, а коронний гетьман, Любомирський, зараз же після усмирення повстання, післав до господаря лист, у якому, пригадуючи дану обіцянку — не приймати під свою протекцию бунтарів, просив видати утїкачів-селян та козаків, як того вимагає подільска шляхта, щоб засудити їх, та примірно покарати. — Після сего соймик подільского воєводства вирядив до господаря посланцїв з таким самим вимаганнєм. Шляхтичі представили реєстер імен козацьких урядників і тих місцевостий подільских, звідкіля повтїкали за Днїстер селяни; зазначили, де перебувають у Молдавії утїкачі і просили господаря, видати їх усїх заведених у реєстер та не приймати на далї у Молдавію утїкачів з Поділля. Дука відповів соймикови, що він ладен вволити волю шляхти; але ставить і свої умови. Він звелить видати утїкачів тільки тодї, як польский уряд видасть єму всїх Молдаван, що ховають ся у кордонах Речи-Посполитої. Він дасть розпорядок, не пускати селитись у Молдавії подільским селянам тільки тодї, як Поляки перестануть вербувати Молдаван

*) Див. NN. CXCIII. стор. 532; CXCVII. стор. 538; CXCVIII. стор. 539; CCVII. стор. 566; CCXI. стор. 574; CCXXXVI. стор. 631 та CCXLVI. стор. 652.

у своє військо та переманювати їх на слободи у Поділлє. Поки-ж не справдять ся сї умови, господар пообіцяв нарядити суд над утїкачами, що брали участь у повстанї, тількиж нехай і польскі депутати на єго судї докажуть, що обвинувачені дїйсне бунтарі. Шляхтичі подільскі, одержавши таку відповідь, зараз же посилають депутацию до господаря. Інструкциєю депутатам поручено довести Дуцї, що поміж утїкачів далеко більше людий безвинних, нїж винуватих і що шляхтї далеко більш ходить про те, щоб повернути зовсїм добром невинуватих, нїж покарати винних. Певне й се посольство не досягло бажаної мети, бо ще довго після сего трапляють ся приклади того, що селяни з Поділля утїкають за Днїстер і звідтіль нападають на попередних своїх панів*).

Усмирити селянський бунт на Поділлї та у Брацлавщинї, се ще далеко не усе одно, що скінчити козацьку війну. На півднї Украіни держались ще Самусь та Искра; Палїй займав Білоцерківщину та київське Полїссє по річку Ушу, й не тільки не мав і гадки здаватись, але навпаки сильно вкріпляв Білу-Церкву. „У Палїя що дня працює над фортифікациєю 500 чоловіка, — писав Потоцьким їх кореспондент, — він у щерть напустив води не тільки у рови біля замку, але й біля посаду; він визначуєть ся обачностю і хоч він гультай, хлоп та пяниця — але розторопний і сподїваєть ся не віддати листу“**). Сенявський тямив, що він справдї одержить верх над козаками тодї тільки, як візьме Білу-Церкву та вижене Палїя; але він не хтїв брати на себе сей лицарський вчинок, — єму довелось би міряти ся з ватагом-мастаком, що добре приготовив ся до оборони і мав добре упорядковане військо й сильну фортецу. А тим часом він легкими побідами над безпешним Самусем та майже беззбройними та знечевя захопленими подільскими селянами, досягнув своєї мети, — шляхтичі вихваляли єго, яко побідителя „козацької гидри“ та укротителя „безбожної хлопської сваволї“. Сенявський не хтїв безславити себе походом, який хто єго знає ще як скінчить ся. Через се він доносив

*) Див. NN. CC. стор. 550; CCIV, стор. 558; CCVIII. стор. 567; CCIX. стор. 570 та CCLII. стор. 668.

**) Див. N. CCXVIII. стор. 595.

королеви, що на Вкраїнї усе смирно та тихо; що шляхтї придбана повна безпешність, бо козаків так здорово покарано, що на дальше вже не здолають так піднестись, як попереду: що польске залїзо так щасливо потушило пожежу бунту, що від него не зосталось і слїду“ *). Він не звернув уваги на внесення подільскої та київської шляхти. Перша просила оставити частину війска у воєводстві, щоб забезпечитись від нового нападу козаків; друга просила допомогти їй, вернути свої маєтности; бо київську шляхту козаки вигнали на Волинь і їй неможна було і поткнутись у своє воєводство **). Сенявському було байдуже і він виголосив, що справа з козаками вже скінчена, а через те Речи Посполитій військо потрібнїйше для війни з Шведом, нїж поворот Білої Церкви. Він і рушив з Поділля у Львів а потім у осередок Польщі ***). Перед своїм виходом, бажаючи заспокоїти шляхту подільску та почадаючи у тон відповідний її інтересам, а вкупі з тим бажаючи документально довести повне усмиреннє козаків, Сенявський 24 лютого видав амнестию для селян, що брали участь у колотнечі. У сїй амнестиї було сказано: „Козаків усмирено зброєю, а виноваті та ватаги як слїд покарані; багато-ж з тих, що зостали ся живими, мимохіть брали участь у бунтї і з самого початку не охоче йшли за бунтарями, а тепер щиро кають ся у лихолїттї, яке накликали на вітчину, безборонні никають по лїсах та зітхають про повертаннє у попередні житла... Річ Посполита, бажаючи покласти кінець їх лихій годинї, розрізнюючи хто виноватий а хто нї та запобігаючи, щоб до останку не викоренити народ та не спустошити сїл, бо се буде втратою для господарів сїл, обіцяє простити та забути злочинства усїм тим, що вернуть ся до своїх панів“ ****). На останку 18 марця Сенявський видав універсал до віддїлів війска, які він зоставляв на Поділлю. У сему

*) Первыя русскія вѣдомости, стр. та 139; Załuski, т. III. стор. 490.

**) Див. NN. CXCVI. стор. 537 та CCII. стор. 553.

***) Первыя русскія вѣдомости, стор. 93. — Хоча Сенявський пильно ухиляв ся від зустрічі зо Шведами і навіть потайно зносить ся з Карлом XII., перегодом він силкував ся перебити Лещинському стати королем і довго пустошив воєводства, що не підтримували его зазирань. (Bartoszewicz — Galerja Hetmanów — Adam Sieniawski).

****) Załuski, т. III. стор. 415—417.

універсалї він сповіщав про те, що виступає, і наказував жовнїрам, не карати вже селян та не грабувати сїл, (се робилось начеб то задля усмирення бунту), бо повстанне вже цїлком усмирено і покарано *).

Увесь 1703 та половину 1704 р. р., після того як виступило польске військо, прожито спокійно. Козацькі полковники перестали наступати на Поляків і стали на тому, щоб укріпити та упорядкувати ті области, що були вже у їх руках. І Палїй у Білій-Церкві, і Самусь у Богуславі, й Искра у Корсунї вкріпляли свої міста та розширяли селитьби. Очевидячки, вони не зрікались від того, що вже раз розпочали, а тільки набирали ся нової сили **). А проте Самусь та Искра, яких недавно побито, працюють, не маючи під ногами певного ґрунту, зрікають ся усякої інїціятиви та без перестану докучають Мазепі, то просячи прийняти їх під свою владу, то вислати платню на їх полки. Палїй же значно всилив ся, бо звоював Білу-Церкву, остаточно заграбував київське Полїссе і частину Брацлавщини та й Днїстрове Побереже визнавало сю владу. Він розумів, що час сполученя з Росиєю ще не настав. Мало того, він тямив, що міцне єднанне Росиї а Польщі супроти Шведів є самий не підходячий час клопотати про сполученне з Росиєю. Через се він і не захожуєть ся біля сего, а тільки страхаєть ся, щоб відхилити від себе виявлення покірливости королеви, які пропонують і Польща, і Росия; а для сего він покликаєть ся усякими пригодами, аби затягти час та не випустити з своїх рук того, що вже раз відняв від Поляків. У київському Полїсї він усе таки порядкував по шляхотських маєтностях і не давав шляхтї вернутись у них; шляхтичі київського воєводства, стративши всяку надїю на гетьманську допомогу, повинні були покоритись Палїєви. У липнї 1703 р. вони послали до Палїя депутацию і просили дозволу „безпешно вернутись у свої маєтности та збиратись на прилюдні з'їзди задля порад про громадські справи, і обіцяємо на сих порадах нїчого не вигадувати ворожого пану полковникови“ ***).

---

*) Див. N. CCVI. стор. 564.
**) Соловьевъ, т. XV. стор. 39.
***) Див. N. CCXVII. стор. 588.

На Поділлю він запровадив той самий спосіб, який він колись випробував на Полїсї. Він не робив загального нападу; а дожидав слушного часу, щоб то у одній, то у другій місцевости над Богом та Днїстром запровадити свою владу. Самі селяни, як виступило польске військо, нерідко визнавали над собою владу Палїя і виганяли польскі корогви, які зоставили ріжні пани, щоб оберегати свої маєтки. У Стрижавцї, наприклад, мешканцї за порадою попа, ударили на ґвалт, напали на жовнїрів, випровадили їх з місточка; а коний та зброю відняли. З ягорлицького староства жовнїри мусїли утїкати; а мешканцї аж сїм миль гнались за ними. Через хмельницьке староство жовнїрам було не вільно переходити, бо селяни били їх та грабували валки. Ладижани покликали з Уманї 200 Палїєвих козаків і вигнали польскі корогви, що збирали ся зимувати тут *). Таким чином Палїй, хоч і покволо але усе таки збільшуючи свої сили, дбав, о скільки мога, набути численне та стройне військо. До него приходили значні ватаги запорожцїв, яких він зазивав начеб то для походу супроти Татар.**) Сама отся голота набувала стройний вид і ставала гарними козацькими полками. Той самий сьвященик Лукіянов, на якого напівгола, обдерта та безхатна „Палїївщина“ зробила дуже непріємне вражіннє, майже два роки, повертаючи назад, любуєть ся численностю, військовою жвавостю, богацтвом, убрання та зброї Палїєвих козаків і оповідає, як про одну з найпріємнїйших згадок, проте, як Палїїха привитала у Паволочі приїзжих московських крамарів, бо Палїя тодї не було дома.***)

А Поляки, не маючи спромоги зброєю витиснути Палїя, знов відновили, тільки вже з більшою силою, натиск на него через дипльоматичні зносини з Росиєю. Польский уряд знов звернув ся до царя та гетьмана Мазепи з звичайними внесеннями, що неможливо успішно воювати з Шведами через турбацию, яку роблять козаки, і просять вгамувати повстаннє. Петро I. 25 лютого 1703 р. відповідав Авґустови II. листом.

---

*) Див. NN. CCXXVI. стор. 612; CCXXVIII. стор. 615; CCXXX. стор. 619; CCXXXI. стор. 622 та CCXXXIV. стор. 627.

**) Первыя русскія вѣдомости, стор. 184.

***) Лукьяновъ, путешевствіе въ св. землю, стор. 103.

Він доводив, що підлеглі єму козаки не винуваті у повстанню, що він звелів заборонити, переходити на Правобереже, бо винних буде карати на смерть; що Палїй та Самусь — королеві підданці і він не має права посилати до них наказів; а все таки він посилав і ще посилає усовіщуючі грамоти з порадою, не ворогувати з Річю-Посполитою. (Дїйсне того-ж таки числа вислано до Самуся та Палїя усовіщуючі грамоти).*) У той час Мазепа, теж підганяний царськими наказами та і польскими відносинами, повинен був відписувати ся на усї боки і розпочинати з Палїєм зносини, щоби піддати єго Полякам, — замір і неможливий і небажаний на думку самого-ж Мазепи. Так 20 лютого він відповідав на широку ноту, прислану єму від польских гетьманів. Він запевняв їх, що повстанне вибухло, минаючи волю і царя, і єго — Мазепи. Хоч Самусь і Палїй і називають себе полковниками війска Єго царської Величности; але се самоволя, бо вони не випросили собі сего права. Цар вже кілька разів велїв їм покоритись, але добив ся тільки того, що вони пообіцяли у друге не нападати на Волинь та Поділлє. Що він — Мазепа без перестану лякає їх царським гнївом; алеж не єго сила заставити Палїя, вернути Білу-Церкву. Наостанку, він думає, що нїяково заарештувати Палїєве добро, яке він має у Київі.**) А тим часом у зносинах з московським урядом Мазепа висловив ся трохи яснїйше. Вважаючи на хибкий стан Палїя, що тягне до Росиї а та єго усе відганяє, він рахував, що можна скористувати ся часом, щоби виконати свої заміри. Знаючи, як стоїть справа та непохибність самого Палїя, Мазепа відчував, що нї Палїй з доброї волї нїколи не піддасть ся Полякам, та й у Поляків, принаймнї довго ще, не буде спромоги, зломати Палїя. Обидва-ж боки закликають московський уряд, — і ранїйше, чи пізнїйше єму треба буде вдати ся в сю справу. Хоча тепер московський уряд і відсовуєть ся від сего, бо з одного боку доконче треба буде порвати з Поляками, які потрібні у війнї з Шведом; а з друго-

---

*) Załuski т. III. стор. 422 та 436. Чтенія въ Императорскомъ обществѣ исторіи и древностей при Московскомъ университетѣ. 1859 р. кн. 1, отдѣлъ 2, стор. 39 та 40.

**) Załuski т. III. стор. 400.

го-ж боку — гостре поводженнє відтовкне симпатию українсько-руського народу й через те доведеть ся власними руками віддати Польщі ту країну, яка бажає сполучитись з східною Україною і всю надію покладає на допомогу Росиї. Чи сяк, чи так, а московський уряд мусїв вмішати ся: обидва боки закликають єго і стояти, як кажуть, межи огнем та полумям, довго не приходилось. Московському урядови можна було, наостанку, наважитись до рішучого ступня і вибрати одно з двох: або принято Палїя під свою протекцию, або, угоджаючи Полякам, вигнати єго. У першому разї Палїй поступив би під Мазепину владу, а Мазепа сего не хтїв. Палїй набув популярність не тільки на Правобережі, але й на Лївобережі він був заступником незадоволеної з Мазепи „військової та посполитої голоти“, — і міг поставити гетьманови непоборимі перепони у єго досягненню громадського, шляхотського ладу. Мазепа мав би з нового підданця супротивника, що зможе спентралїзувати біля себе незадоволений загал та прахом пустити усї аристократичні витребеньки гетьмана, — а то й зовсїм скинути з гетьманьства приговором „чорної ради.“ — З другого-ж боку Мазепа не хтїв, щоб західну Україну московська зброя підбила під Поляків. У такому разї одержаний від Самійловича спадщиною титул „гетьмана обидвох боків Днїпра“ нїколи не істнувати ме, як дїйсність. От через се, на єго думку, найлїпше устроїтись так, щоби московський уряд не дуже то звіряв ся на Палїя; а заволодїв єго териториєю наче-б то через те, що Поляки просили вдати ся у се дїло. Полякам же можна було не віддавати землї відібраної від Палїя й потрохи-потрохи довести їх до того, що вони формально віддадуть її Росиї. Вже з початку 1703 р. Мазепа починає налагожувати на такий лад справу. У зносинах з урядом він без перестану нотує, що прямо неможливо примусити козаків та нарід західної України підлягати під Поляків. Вкупі з тим Мазепа старає ся накинути оком на поводженнє та чистоту замірів Палїя, виставити єго єдиною перешкодою до того, щоби Поляки вдовольнили всї вимагання, та вселити думку, що як Росия візьметь ся за се дїло, то виконанне єго треба поручити Мазепі. Так на весні 1703 р. гетьман доносив Ґоловінови, що нїчого й думати про те, щоб Україна піддала ся Польщі, бо нарід страшно ремствує за кари, які відбули ся на Поділлю; вкупі-ж з тим він

сповіщає, що Палій, незадоволений з відмов московського уряду, нахваляється ся піддати ся Полякам; а се дуже й дуже небезпечно, бо се матиме поганий вплив і на Гетьманщину. У лютку того-ж року Мазепа знов сповіщав Головіна, що Самусь та Искра не можуть підлягати під Поляків; але прямо набивають ся, щоби Мазепа приняв їх під свою владу; Палій же почав не дуже то звірятись на него. Він сварить ся з Самусем і все таки пригрожує здати ся Полякам; а як се станеть ся, то й Запорожці підуть єго стежкою. А тим часом, поки він відмовляє здати Білу-Церкву, чи не вважати муть в Москві користним, приняти внесення Мазепи, ось як: закликати Палія на зобачення у Київ, задержати єго тут, заволодіти Білою-Церквою, а потім виголосити Полякам, що сю фортецу вернуть їм тільки опісля, як скінчить ся шведська війна?*). Тодіж Мазепа подавав і польскому урядови, чи не поручить він єму відібрати від Палія Білу-Церкву, яку инакше він ніколи й не верне?**)

А Палія теж з самого початку 1703 р. зі всіх боків оточали вимогою, віддати Полякам Білу-Церкву; тодї єму було доволї таки трудно відговорювати ся. На всї вимагання Росиї та запитання Мазепи він відповідав, ухиляючись, вимагав часу обміркувати, а то виголошував, що, як він цїлком втратить надію на підданство Росиї, то цїлком піддасть ся Полякам; а у такому разї він міркує, що зовсїм зайва річ віддавати їм попереду фортецу. На вимагання Поляків він відповідав теж з умовами: то він успокоював гетьманів приязними листами; то виголошував, що він здав уже Білу-Церкву Мазепі і заприсягнув цареви, а тепер без них не може віддати фортеци; то прямо сповіщав, що він нї защо не віддасть її і балакати про се, зовсїм марна праця; то вимагав, щоб єму дали наказ заразом від обох монархів; то наостанку казав, що він зайняв фортецу задля добра Речи-Посполитої; бо як не гаразд поведеть ся війна, то Шведам легко спокуситись на неї.***) Палієви найтруднїйше було балакати тодї, як приходилось

*) Соловьевъ т. XV. стор. 21—22 та 88—39.

**) Первыя русс. вѣдом. стор. 110.

***) Załuski т. III стор. 417 та 436. Первыя рус. вѣдом., стор. 92.

мати діло з якою людиною, що може дати повномочє від Росії та Польщі. Таким чоловіком з початку 1703 р. з'явив ся між иншим відомий Паткуль. Приїзжаючи через Поділле та Київ, як повертав уже з Відня, куди він їздив, яко посланець Петра І. Паткуль здибав на дорозї Сенявського, що тодї саме усмиряв подільских селян. Сенявський доводив Паткулеви, що Поляків так стурбувала козацька ворохобня, що не можуть з успіхом воювати з Шведом, і просив єго, яко довіреного московського царя, вговорити Палія здатись. Паткуль горяче взяв ся виконати порученнє польского гетьмана, чванив ся, що він скоро примусить Палія поступити ся, взяв від Сенявського писане повномочє, щоби провадити переговори і з польскими поїзжанами рушив у Білу-Церкву. Сенявський між иншим просив Паткуля, довідати ся про Палієві потуги і сповістити єго, чи не можна-б єму попробувати взяти Білу-Церкву на пролом. Дїйстно-ж вийшло, що дипльоматичні хитрощі Паткуля нїчого не варт у порівнанні з хитростю та меткостю старого козацького полковника. Ось як сам Паткуль описує всї переговори: Приїхавши у Білу-Церкву, він поручив Палієви королївський універсал та повномочє Сенявського й виголосив, що він іменем царя та короля вимагає, щоби Палій зараз же віддав Полякам Білу-Церкву. Палій зараз же побачив, що Паткуль випадково взяв ся справити порученнє Поляків; але він не має царської грамоти, що давала право річ про се знимати; от Палій і відповідає, що він ладен віддати фортецу, але нехай єму дадуть писаний наказ від царя та Мазепи. „Ти не повинен сумнїватись що до царського бажання, промовив Паткуль; ще умовою 1686 р. Білу-Церкву віддано Полякам; а до того-ж з того часу цар уклав нерухому спілку з королем супроти Шведа, — отже цареви й не можна бажати порушити умови; ти-ж перебиваєш Полякам успішно воювати, бо завдаєш роботу польскому війску та своєю впертостю накликаєш на себе царський гнїв." — „Навпаки, відповів Палій, я допомагаю у шведській війнї, — я взяв Білу-Церкву конче побоюючи ся, щоб вона не достала ся загальному ворогови — Шведови, бо у Поляків не має нї сили, нї кебети боронити свої фортеци; а у моїх руках вона безпечна." — „Як що ти узяв фортецу для того тільки, щоби зберегти її, промовив Паткуль, то повинен зараз же, як сего схоче її господар, і вернути її. Ти не

поправдї прикриваєш ся царським іменем; тобі добре відомо, що цар здержуєть ся від того, щоби з військом стати супроти тебе тільки через те, що поважаючи короля, не береть ся розбирати внутрішні справи Речи-Посполитої; але як ти зараз же слухняностю не заробиш ласки від короля та Речи-Посполитої, то цар на підставі трактатів, як Поляки попросять, муситиме допомогти їм і головою видати тебе на кару, яко бунтаря.“ Палїй не вважав на сї доводи і вимагав писаного царського наказу. Побачивши Палїєве завзяттє, Паткуль раяв єму погодити ся з Поляками принаймнї поки скінчить ся шведська війна. Спершу Палїй начеб то й згодив ся, але потім, побачивши умови, які подавав Паткуль, виголосив, що єму не можна й про них річ розпочинати, поки не порадить ся з Мазепою. Паткуль спалахнув, став кричати, що Палїй бунтар, невартий королївської милости; що з ним і не варт говорити, не має божого страху; що він скаржити меть ся цареви і просити ме, щоби той напустив на Палїя всї свої потуги. На сему й покінчено справу. Паткуль з розпукою писав про се Сєнявському, запевняв, що він, гидуючи зрадниками, не хоче більше мати якісь зносини з Палїєм. До того-ж останнїй — недотепа, не вміє навіть думати, і у день і у ночі пяний, слухаєть ся мабуть якогось ворога королевого. — Але Паткуль сповіщає Сєнявського, що у Палїя війска багато і через те він не раяв би польному гетьманови йти під Білу-Церкву, щоби не ставити на карту не великі потуги Речи-Посполитої у боротьбі з численним та одчайним ворогом. На сю думку, краще оборудувати дїло так, щоби селян втихомирити амнестиєю, а Палїя залишити для царського гнїву, який Паткуль брав ся підбурити. Ми вже бачимо, що Сєнявський цїлком виконав пораду Паткуля; а тим часом останнїй, просидївши кілька день у Білій-Церкві, прямо закохав ся у Палїя і, може й не зовсїм то безкорнстливо, зовсїм відмінив свою думку про него. У другому листї до Сєнявського-ж таки Паткуль ударив ся у скрайну супротилежність; він запевняв, що Палїй найвірнїйший підданець короля, що Палїй опанував Білу-Церкву, бо на се намагав ся комендант; ще непорозуміння виникли через те властиво, що Поляки не дали уваги та довірє внесенням Палїя, з яким слїд би поводитись з повагою та милостиво. „Заприсягаюсь, писав Паткуль, се єдиний тільки чоловік,

який у сей час ще спроміг ся-б підбадьорити опавші сили Речи-Посполитої.“*)

Не вважаючи одначе на таку меткість, що допомогла єму оковпачити самого Паткуля, який вважав ся тоді за розумного та спритного дипльомата, Палїй не здолав побороти обставин, що придавлювали єго з усїх боків. Потуги, які він зібрав, були й геть-то невеликі, щоб хоч оскільки небудь самостійно поводитись. Вороги-ж єго окрім того, що переважали єго кількостю, мали ще й спромогу дїяти по якомусь певному плянови, стежити до ясно зрозумілої мети: Поляки вимагали віддати Білу-Церкву і знищити козаччину; Мазепа простував захопити Правобереже під свою владу. А Палїй, якого Росия остаточно не схотїла прийняти, не міг вказати, до чого він простує; тільки глибоке почуттє народного інстинкту та непоборима осоруга до Поляків і підтримували єго. Єдиний же засіб, щоби виправдити своє істнованнє у зносинах з Росиєю а Польщею, з Мазепою а Паткулем, Палїй знаходив у диялєктичних вловках, у хитрости, у негаразд висловлених фразах та у казуїстицї. Навряд чи й сам собі він міг відповісти, до чого доведе єго вперта оборона — самому собі він міг відповісти хиба тільки неясною сподїванкою на переміну до лїпшого у пришлому, або вигуком розпуки: „Нї Ляхам, нї кому иншому не дам Білої-Церкви, хиба мене за ноги виволочуть з неї“! Так він писав Мазепі, що допитував ся у него, на який кінець він сподївається ся.**) А тим часом не можна було довше чогось дожидати ся і зоставати ся, хто єго й знає у якому становищі. Усї дужі сусїди, бо були навколо него, добачали, що Палїй стоїть поперек для їх інтересів, далеко важнїйших для них, і бажали як небудь спровадити єго. У лютому 1704 р. Палїй одержав від царя нову уговорюючу грамоту царську; — тон сеї грамоти був більш рішучий, нїж о попередних: цар вимагав піддати ся королеви і віддати Полякам Білу-Церкву, а як що: нї, то він нахваляв ся виконати своє вимаганнє си-

*) Załuski, т. III. стор. 418, 434 та 435; Соловьевъ, т. XV. стор. 21; первыя русскія вѣдом., стор 92.

**) Соловьевъ, т. XV. стор. 40.

лою.*) Того-ж таки року 19 серпня у Нарві підписали умову повномічні Москалї та Поляки; ся умова остаточно рішила долю Палїя, — єго пожертвовано для успіху шведської війни. У четвертій точцї сеї умови сказано: „Отже через те, що єго королївська Величність та сьвітла Річ-Посполита, через теперішні обставини, самі супроти неслухняного свого підданця, Палїя, нїчого не можуть вдїяти, то й просять у сїй справі допомоги у єго царської Величности, яко у приятеля, сусїди та могутного союзника. Й так сею згодою єго царська Величність приймає на себе: що Палїй чи по добру, чи неволею, а мусити ме віддати фортеци та міста, які він позабирав під час бувшої на Вкраїнї колотнечі; а єго царська Величність, як найскорше, без усякої претенсиї, принаймнї до пришлої кампанїї, віддасть їх єго королївській Величности та Речи-Посполитій; Палїєви-ж цар пообіцяє на віки забути, як він з доброї волї повідає фортеци, що позабирав силою підчас заколоту“**).

Але Петрови І. не довело ся справджувати своєї обіцянки. Мазепа, якому кортїло пожити Палїєве добро, що хтїв втопити Палїя, але вкупі з тим прагнув опанувати над залюдненою через него країною і що вигонив з своєї голови й думку про те, щоб вернути країну Полякам, попередив уложенне трактату. У липнї уже Палїя заарештовано; а Мазепа володїв Білою-Церквою і настановляв нового замість Палїя полковника. Ще у квітнї Мазепа одержав царський наказ, рушати з усїм військом у польскі межі супроти Шведів та їх спільників. У початку мая Мазепа переправив ся через Днїпро в Києві і запросив до своєго табору полковників, що жили на правому боцї Днїпра, щоб узяти участь в загальному походї. До него прибули Искра, Самусь, останнїй доручив Мазепі одержані колись від короля: бунчук, булаву та королївську грамоту на гетьманство***); прибув і Палїй, що міркував: ось коли на-

---

*) Исторія Малороссіи Маркевича; приложенія т. IV стор. 154; Чтенія въ Имп. общ. ист. и древн. росс. при Москов. универ. 1859: кн. I. отд. 2, стор. 41.

**) Полное собраніе законовъ, т. IV. стор. 266; Volumina legum, т. VI. стор. 83.

***) Лїтопись Грабянки стор. 242.

став кінець єго трудного становища, сам гетьман закликає єго до спільного походу в Польщу, ео ipso, виголошує, що наостанку приймає єго під свою владу та сполучає обидві половини Украіни. Заклик Мазепи мав таке значінне не тільки з погляду одного Палія. На прихід Мазепи у Білоцерківщину увесь нарід дивив ся, яко на акт приняття сеї краіни під свою владу. Палій, що мав усе звязки з селянами на Брацлавщині та Поділлю, думав, що от-тепер то й настав час виконати замір, що не вдав ся у 1602 р. Самусеви; що після сполучення з Мазепою, козакам можна буде як слід підтримати селянське повстанне і остаточно вислобонити з під Польщі Украіну до Дністра та Случі. Палієві аґенти пішли у Брацлавщину і почали підбивати нарід до зброї. Ось цікавий випадок, який, очевидячки, показує і спосіб заходів, і настрій люду, тай той ступінь чисто властивих, еґоістичних відносин до справи, яким наскрізь продихалась шляхотська громада.

Повстанне почало ся з Немирова, про значінне якого для Поляків ми вже говорили ранійше. Мешканці Немирова горяче взяли ся за повстанне 1702 р. і дорого заплатили за се. Місто належало до київського воєводи Осипа Потоцького, який страшенно карав за ворохобню. Бажаючи показати селянам страшний приклад, Потоцький взяв кілька тисяч люду з власних маєтків і покарав на смерть. Покарані були з немирівської та константинівської волостий*). Між иншим одного з проводирів місцевого повстання Борисенка вбив сотник надворних козаків Потоцького — Олексій; а голову вбитого, яко трофей, доставив воєводі. Тепер у Немирів, з Палієвого розказу, приіхав брат вбитого — Грицько Борисенко, що був сотником у Погребищах у Палієвому полку. У місті він зустрів убийцю брата, зараз же застрілив єго і почав проповідувати мешканцям, що тепер прийшов настоящий час спекатись панів. Мешканці заворушились, але, не звіряючись цілком на Борисенка, не важувались перші розпочати справу, поки наостанку остаточно не підбив їх дивний випадок. Під той час через Немирів задля власних справ випадково трапилось переіздити подільскому шляхтичови— Пирсі. На торговиці єго спинила юрба селян.

---

*) Żywoty hetmanów wydał Żegota Pauli, стор. 96.

Довідавшись у чому дїло, Пирха, яко чоловік догадливий, зараз же придумав, як викрутити ся з сеї мороки та розчистити собі шлях: він виняв з подушки сїдла вязку паперів, показав її селянам, виголошуючи, що вони не мають права затримувати єго, бо він везе важні королївські накази; він тут же почав читати та пояснювати небувалий універсал; з єго слів виходило, що король розгнївав ся на панів за те, що вони пристають до Шведа та бунтують супроти короля, — от за се він і наказує селянам бити панів. „Ось Ляхи прийшли під Сїняву, додав Пирха, вони збирають ся викоренити вас, так зараз же йдїть, гонїть їх, побивайте яко бунтарів та примусьте покоритись королеви“. Байка мала повний успіх. Пирха урочисто поїхав собі з міста, яко важний довірений короля, і поїхав до дому, мабуть дуже задовольняючись з своєї меткости. Селяни теж зрадїли. Борисенко, значить, правду каже; єго справдї послав Палїй, а з Палієм накладає супроти шляхти не один тільки Мазепа а й сам король. У Немирові задзвонили на ґвалт, збіглись мешканцї сусїдних сїл; склали козацькі сотнї. Сотники Борисенко, Наливайко з Кернасівки та Іван Ассаул, виконуючи поручення Пирхи, пішли під Сїняву. Там і справдї стояла польска корогва. У досьвіта Немирівцї й напали на неї з необачка, жовнїрів порубали, поранили та розігнали, багато забрали у полон та повзяли. Забраних коний, зброю, значок, бубни та полонених урочисто виряжено у Хвастів до Палія*). Повстанне стало швидко розповсюджувати ся по Брацлавщинї; уряд над повстаннем узяв полковник Шпак, що у 1702 р. утїк у Молдавію. Небавом біля него зібралось 600 чоловіка війска, окрім того скрізь збирались свавольні купи; почали вбивати, грабувати та виганяти шляхту. О половинї липня подільскі шляхтичі з'їхались на соймик і ухвалили усїм до душі зазброїтись; але, не звіряючись на свою силу, вони просили короля збільшити каменецьку залогу; вирядити польного гетьмана боронити Поділля і примусити Мазепу викликати до себе Шпака**). Хоча остання вимога й справдилась, але нарід довго ще не втихомирював ся. І на другий

*) Див. NN. CCXVLII. стор. 643 та CCXLIII. стор. 646.
**) Див. NN. CCXXXVIII. стор. 635 та CCXL. стор. 640.

ще рік польский уряд клопотав ся, щоби розгонити свавільні купи, щоби ловити, судити, карати та не давати ховатись тим, що складали се „гультайство“*).

Мазепа-ж, власне, і не хтїв селянського повстання. Мазепа марив про прилученнє західної Украіни; та може й міркував, що тут він знайде підтримок у готовій уже шляхотській верстві, щоб запровадити свої громадські ідеали в Украіні, — принаймні, що у него така надїя була, можно догадуватись з тону унїверсалів, які він видав до шляхти тих областий, що він заняв, та й з тої сили лютощів, з якою він скаржить ся у листї Ґоловіну на те, що Палїй підбиває „гультайство“. Мабуть і звістка, яку одержав Мазепа про переговори Поляків з московськими повномочними що до Палїя і бажання попередити ствердженнє повномічними умов, як і нелюбе Мазепі селянське повстанне, примусили Мазепу швидчій скінчати давно надумане: він постановив не йти у Польщу, доки не розвяжеть ся з Палїєм. Майже що не 3 місяці — з початку мая до кінця липня — Мазепа цїлком віддав ся сїй метї. Увесь сей час він простояв табором біля Хвастова: спершу біля могили Перепятихи, потім під Паволочю**) і пильно листував ся з Ґоловіним, бажаючи довести, що треба скинути Палїя. Він обвинувачував білоцерківського полковника у тому, що він нїдочого не здатен та усе пє. „Уже чотирі тиждні, писав він 3 червня, як він біля мене у таборі і усе пяний і у день і в ночі; я не бачив єго нї разу тверезого“. Далї Мазепа скаржив ся, що не питаючись єго, „Палїєве гультайство“ руйнує Поляків понад Днїстром та Богом і прориваєть ся навіть у Молдавію; він доводив полковникови, що з царського наказу не слїд би руйнувати Поляків, „але він нїчого не слухає, з ним трудно й балакати розумно, нїчого не тямить, бо щоденне піяньство отуманило єму розум... без страху Божого та без розуму живе, та також і гультайство біля себе держить; гультайство єго більш нї про що й не думає тільки про грабіж та про безневинну кров, й нїколи нїякої влади та уряду не хоче мати над собою.“ Але найголовнїйше обвинованнє, яке складав Мазепа на

*) Див. NN. CCLI. стор. 666 та CCLV. стор. 683.

**) Літопись Грабянки, стор. 256.

Палїя — се зрада (?); він запевняв, що Палій за одно з Шведом накладає і підбиває нарід держати ся Любомирських. Хоч і як не до шмиги було се обвинованенне, усеж таки Ґоловін, певне потураючи гетьманови, раяв Мазепі покликати Палія в Москву, або заарештувати єго, як що трапить ся здобути певні докази звязку єго з Шведом. Палій не згодив ся їхати в Москву. „Я недужий чоловік промовив він, та й немає чого їхати туди.“ Мазепі зоставало ся знайти докази, начеб то зради. Їх і знайдено, хоча вони були дуже непевні. Мазепа доводив Ґоловінови, що жид, хвастівський арендатор, посьвідчив, що він, з поручення Палія, їздив до Любомирських і переговорами на словах ствердив спілку з Палієм, що Любомирський обіцяв платню від шведського короля, та що єму віддадуть на віки володіти Білою-Церквою. А Палій теж і собі пообіцяв помагати Любомирському супроти Авґуста II. та сповіщати Шведів про рух та потуги московського та козацького війска. Отсе, що висловив жид, як казав Мазепа, ствердив і якийсь то піп Карасевич.*) Сего Мазепі було досить, щоби заарештувати свого супротивника; але Мазепа не хтів виконувати свого заміру у Хвастівщині, серед вірної Палієви людности. У останних днях липня він зняв ся табором з під Паволочі і перейшов у Бердичів; тут, як каже народний переказ, він запросив Палія на бенкет, напоїв єго та й звелів віднести у острог.**) Зараз після сего 1-го серпня він післав до Хва-

*) Соловьевъ, т. XV. стор. 40—43.

**) Ось найновійший з відомих варияитів народної думи, де описуєть ся, як Мазепа узяв у полон Палія:

Ой не знав, не знав, проклятий Мазепа, як Палія зазвати;
Ой став же, став, проклятий Мазепа на бенкет запрошати,
„Ой прошу тебе, Семене Палію, по чаші вина пити!“
— „Брешеш, брешеш вражий сину, хочеш мене згубити!“
А там Максим Искра сидить, про Мазепу добре знає;
Палієві Семенові оттак промавляє:
„Ой годі, Семене Палію, в Мазепи вина пити!
Ой хоче Мазепа проклятий тебе вбити.“
Ой пє Палій, ой пє Семен — із ніг ізвалив ся,
Дуже тому гетьман Мазепа, стає, звеселив ся.
Ой як крикне проклятий Мазепа на свої гайдуки:
„Ой возьміте Палія Семена, да у тісні руки“.
Ой крикне проклятий Мазепа на свої лейтари:

стівщан універсал, яким сповіщав їх: „що віддаливши для певних причин пана Семена Палія від уряду полковництва, ми вручили той уряд полковничий пану Михайлу Омельченкови, яко справному і благорозумному чоловікови, позваляючи тому всякі між вами порядки управляти і все, що належить до того старшинъства, справувати... Він же знати ме, як добрих милувати, та злих і проступних слушним каранєм наказувати*). Хвастівцям нїкуди було змагати ся. Уся військова потуга їх була у Мазепиному таборі. З близьких до Палія людий, одних задобрив Мазепа, як зятя єго Антонія Танського та небожа Чеснока**); другі-ж, як от Палїїв пасинок — Семашко, зазнали того, що й сам Палій. Кілька сот козаків, яких Палій кинув, як залогу, у Білій-Церкві, спершу не схотїли віддавати фортеци: „Тут і помремо всї, а не піддамо ся, казали вони, коли немає нашого батька“; але й вони повинні були поступити ся. Білоцерківським міщанам не хтїло ся спробувати облоги, про наслїдок якої нї що було й вагати ся, і відчинили браму новому полковникови.***) Щоби задобрити загал, козакам і поспільству дозволено зграбувати коний гурти,

---

„Ой восьміте Палія Семена закуйте в кайдани!“
Ой як крикне проклятий Мазепа на свою возницю:
„Ой возьміте Палія Семена, да вкиньте в темницю!“
Не дав гетьман Палію Семену нї пити, нї їсти,
Докѝль не вислав проклятий Мазепа на столицю листи.
— „Оттож тобі, промавляє, царю! єсть Палій ізмінник;
Він тебе хоче вже одступити, в пень Москву рубати,
А сам хоче вже на столиці царем царювати.“
(Полтавскія губернскія вѣдомости 1860 р. N. 14 та 15)

*) Див. N. CCXXXIX. стор. 639.

**) Скоро, як упав Палій, Мазепа дав Танському у державу села: Яхни та Микитинці у корсунському повіті (Див. N. CCLX. стор. 698). Про Чеснока сам Мазепа ось що каже в окремому універсалї виданому 26 липня 1704 року: „Любо оставилисьмо пана Палія для певних причин від ряду полковництва, однак кревних єго окрилисьмо нашою обороною; так і пана Карпа Чеснока в туюж беручи, заховуєм єго при всякій цїлости і покійнім на всїх ґрунтах, з молодих лїт власною працею набутих і покуплених, мешканю; позволяєм ємy по прежньому як селом, прозиваємим кривоє, владїти так і пасїкою в Уманщинї“.

(Черниго̀в. епархіал. вѣдомости 1868 р N, 7 часть неофиціал, ст. 266)

***) Бантышъ-Каменскій, т. III. стор. 45.

та господарку полоненого полковника.*) Казну єго, зброї, одежину та більш коштовні речи обписала комісия, яку настановив гетьман, і усе те відібрано на гетьманську казну, частину сего майна згодом переслано в Москву**).

А Мазепа усе таки посував ся на перед і з Бердичева як пішов, то став табором тілько над Случю біля Любара. Тут він простояв до осени і раював і не таїв ся з тим, що узяв під свій уряд західну Україну. Досягнувши заповітної, на козацьку думку, річки, Мазепа „під Любаром, на межі, насипав військом велику могилу“***) і очевидячки піддавав московському урядови думку, що західної України не слїд віддавати Полякам. „Ви зволили схотїти, писав він Ґоловіну, щоби я висловив вам мою гадку, що до віддачи Полякам сего боку України... раю, позаяк багато є трудностий та перепон, щоби виконати се... головна-ж незручність: близьке при такій нагодї сусїдство Поляків з запорожцями та Кримом“. Далї-ж він пригадує, що сї землї не відступлено Полякам трактатом 1686 року, а тільки на який час зоставлено їм користувати ся з них, аж поки не буде остаточного погодження та розмежования, і кінчає ось якими словами: „Сї міста доконче повинні зостати ся за великим государем; бо як вони відійдуть до Поляків, то окрім багатьох инших трудностий всї Українцї перейдуть на сей бік Днїпра, щоб уникнути повинностий, особливо-ж з сумежних полків: переяславського, лубенського та миргородського; бо багато мешканцїв останних має стародавні ґрунти та вигоди на сїй сторонї.*_*) Таким чином усунувши Палїя, Мазепа ясно виявляє і бажання, вдержати при собі залюднені останним місця та й бажання обмежити розвинуте за Палїя переселеннє з лївого боку Днїпра, звідкіля нарід тїкав на вільні слободи „ухиляючись від повинностий“, які чим далїй то усе більш накладала на нарід старшина та військові дуки. А поки Мазепа забирав до своїх рук країну та мрів про той устрій, який думкою призначав єму; Палїя вкупі з пасинком

*) Див. N. CCLXX. стор. 711.

**) Див. список того майна в Лїтописи Величка т. IV. стор приложенія, стор. 111 — 132 та у Чтеніяхъ Импер. Общ. ист. и древн. годъ 1859, книга I. отд. 2., стор. 43 та 52.

***) Краткое лѣтописательное описаніе, изд. Бѣлозерскій, стор. 88.

_) Баптышъ-Каменскій, т. III. стор. 50.

з любарського табору*) випроваджено до батуринського острогу, закинуто під кріпку варту і, наостанку, передано на руки московського уряду. Палія вирядено у найдальше з відомих тоді місць заслання — у Єнисейск**). Те, що так далеко запроторено Палія й що не можна дати ніякої поради єму, так здивувало нарід, що у своїх переказах він зобразив се, або буцім то Мазепа звелів живцем замурувати улюбленого народного ватага у здоровенну башню, або начеб то єго закинуто у глибоку турму, а ключі від неї закинуто у глибоке море; й через се, тільки чудом й можна було вислобонити з неї полоненого***).

Мазепа-ж, зломавши заступника демократичних народних прямовань, квапить ся заспокоїти шляхту того краю, що він заняв, та увійти з нею у приязні відносини. Ще на дорозї з Хвастова у Бердичів Мазепа розіслав з табору під Паволочю унїверсал до шляхти київського воєводства, яким він запевняв шляхту, що він прийшов у Річ-Посполиту, яко спільник, супроти загального ворога — Шведа; він запевняв, що здержить своє військо, щоби воно анї як не притискало мешканцїв, і запрошував панів, не кидати своїх домівок та не боятись селянського повстання; бо він, Мазепа, ручить ся, що вгамує єго. „Ми прийшли, сказано в унїверсалї, не для того, абисьми яковую своєвольному народови до седициї і бунтів противко панів і державцїв своїх і до виламованя ся з належитого послушенства і поддянства подавали оказию і отуху... Посполитий

---

*) Історія останньої дїї боротьби Палія та Мазепи зосталась у назвах урочищ, де стояв табором Мазепа під Любаром. Там, де був табор Мазепи, згодом заселилась слобода та й до сего часу задержала назву Мазепинцї (Подільскої губ. у північній частинї литинського пов. майже що не на межах останнього з новгород-волинським повітом, за 20 верстов від Любара.) По один бік села є глибокий яр, що заріс дубовим лїсом, який тамтешні люди звуть „Мазепине Таборисько“; по другий бік над великим крамарським шляхом (Чорним шляхом) — величезна могила, яку трохи розкопав якийсь охотник до кладів, — се „Мазепина гряниця“, а далї за нею так званий „Палїїв яр“ — мабуть дочасна тюрма, де держали Палія. (Сї назви зібрав і перевірив на місцї К. П. Михальчук.)

**) Соловьевъ, т. XV. стор. 4'.

***) Записки о Южной-Руси. П. А. Кулїша, т. I, стор. 115. Легенда записанная въ с. Снитинкѣ Л. И. Ильницкимъ.

народ, в підданьстві помянутих, вельможних їх милостий панов обивателей воєводства київського зостаючій, сим універсалом нашим уминаєм, аби в належитом ку паном, державцьом і поссессором своїм послушенстві знайдуючи ся, найменшого нїгдї не вщинали до бунтов шемраня; которие, єсли би гдї міли показати ся, тодї ми по собі деклярує м, іж самі розкажем оние всмиряти і яко неприятелей такових бунтовщиков зносити"*). У такому напрямі Мазепа що разу поводив ся з шляхтою. Підчас стоянки біля Любара, Мазепа „не то що нїяк не кривдив та не притискав, а навіть виряжав шляхтичам у села та місточка охоронну сторожу"**). У кінці вересня Мазепа витав посольство від панів київського воєводства, яке прибуло до него, щоб уявити свою вдячність та приязнь***). Та тодї-ж саме, прийнявши під свою владу Шпаків, Мазепа покликав єго з Поділля й таким робом спинив селянське повстанне, що починало там бурхати. На другий рік прибули до гетьмана депутати від панів подільского воєводства і виявили свою вдяку за те, що він вдержав козаків від грабования і просили звернути особливу увагу на полки Самуся, Искри та Шпака; бо вони поводять ся не так сумирно, як решта*_*). Перегодом, помітивши, що для волинської шляхти стає неприємним довгий постій козаків у їх воєводстві, Мазепа раяв їм у своєму універсалї звезти до Брестя-Литовського харчі, які належать з них; а він у такім разї переведе своє військо на постій у Литву †).

Але добра згода не могла довго істнувати між гетьманом та панами: козаки та шляхта — се два непримиримих вороги. Не вважаючи на усї старання гетьмана, козакам неможливо було при нагодї не зачіпити шляхотських інтересів.

Першим приводом до непорозуміння причинило ся питанне про удержанне козацького війска; бо, як козаки стали допомогачами, то Річ-Посполита і повинна була удержувати їх своїм коштом. Давати харчі було обовязком тих воєводств,

---

*) Див. N. CCXXXVII. стор. 632.
**) Див. N. CCXLVIII. стор. 656.
***) Див. N. CCXLV. стор. 650.
_) Див. N. CCLVI. стор. 684.
†) Див. N. CCLVII. стор. 686.

де стояли козаки; але шляхта призвичаїлась зовсім не виконувати громадських повинностий, а на вимагання, виконувати їх, дивила ся яко на насильство. Щоби прохарчити військо, що раз-по-раз переходило через Волинь, Червону Русь, Холмську землю і Литву, Мазепі треба було то накладати контрибуції на маєтности панів шведської клїки, то збирати гроші з католицького духовенства та церков, то на останку, силоміць відбирати харчі у шляхти. Такий же спосіб харчування не міг обійти ся без взаємних кривд. То шляхта скаржилась, що козаки, збираючи харчі, грабують двори їх, руйнують села, палять будівлю, вбивають селян*); то знов козаки нарікали на шляхтичів за те, що вони не то що не дають харчів, але вбивають козаків, що поодиначці ходять правити харчі**). До того-ж то Мазепиного війска прилучено і полки Самуся, Искри, Шпака, Танського, який прийняв уряд над білоцерківськими козаками, що були у таборі, як спинено Палїя. Сї полки, яких складала „Палїївщина“, були остілько ворожі до шляхти, що нїякі Мазепині накази не спроможні були здержати їх. Вони, аби тільки трапилась нагода, руйнували шляхотські двори, вбивали шляхтичів, нївечили панські документи й т. и. Нерідко, аби вони з'явились, починала ся селянська ворохобня і місцеві обивателї називались козаками, починали грабувати панів та жидів***). На териториї, що колись корилась Палїєви, нїчого було й думати про оновленнє шляхотських порядків. Шляхтичі, що мали маєтности по Білоцерківщинї та Полїсї, дурно й звертали ся з скаргами та подарунками і до Мазепи і до нового білоцерківського полковника Омеляновича. Не вважаючи на розпорядки останних, селяни відмовляли шляхтї покірливости і через депутациї виголошували полковникови, що вони зостануть ся з тим, що було й за Палїя, се-б то платити муть данину одному тілько козацькому полковникови. За селян встоювали і козаки, а через се, принаймнї у скорому часї, стар-

*) Див. NN. CCLVIII. стор. 689; CCLIII. стор. 701; CCLXIV. стор. 703 та CCLXI. стор. 699.

**) Книга гродская, луцкая, поточная, г. 1707, N. 2589, Декабрь 15.

***) Див. NN. CCLVI. стор. 684; CCLXIII. стор. 700, та CCXLVIII. стор. 655.

шина повинна була зректись від оселення тут шляхти*). З часом і сам Мазепа виявив значну байдужність до шляхти, яка не раз скаржила ся на него цареви, Меньшикову та иншим московським урядникам. Мазепа знайшов, на его думку, далеко певнїйший спосіб для справдження своїх замірів. Підчас перебування на Волинї, Мазепа увійшов у звязки з Лещинським та Карлом XII. і рахував, що з їх запомогою і без шляхти він зостанеть ся єдиним господарем та привідцем не тілько західної, але й східної України. Отже згодом він мало звертав уваги на скарги шляхотські, так що як він впав, то московський уряд (бо Поляки встоювали про се) призначив окрему комісию, щоби розбирати суплїки шляхти на утиски як перетерпіли вони від козаків.**)

А поки Мазепа відбував походи у ріжні кінці Речи-Посполитої: під Львів, Замость, Дубно, Минськ т. пн., Україна межи Днїпром, Случю та Днїстром цїлком залежала від него. Полковники та старшина ще не обжили ся тут і не встигли виявити своїх замахів посїсти землї та закабалити нарід; останнїй задержував ті відносини до козаків, які завів Палїй, нарід виплачував данину на військову казну, зоставав ся вільним і без усякої перепони користав з землї. До того-ж і землї було багато, так що змагати ся про володіння его не тільки не доводило ся, але, без перестану, до остаточного підупаду козаччини прибували нові переселенцї зза Днїпра, з Молдавії, з Полїся та з Литви, і осїдали на пустирях. Країна набувала усе більш та більш справжнього козацького устрою. Р. 1709 тут було вже сїм козацьких полків: білоцерківський, чигринський, богуславський, уманський, корсунський, брацлавський та могилївський***). У двох останних за полковників були молдаванські виходцї: Іван Григораш, якого називають теж Іваненком, та Савва Волошин. Вони належать, як Шпак, до проводирів селян, що повстали за час походу Самуся р. 1702 а як усмирено ворохобню, то тодї повтїкали за Днїстер, тепер

---

*) Див. N. CCLIII. стор. 670.

**) Див. N. CCLXXI. стор. 712 та CCLXXII. стор. 714.

***) Матеріалы Судієнка т. II. стор. 10, 11, 28; теж див. NN. CCLXIX. стор. 695 та CCLXXVII. стор. 730.

же знов появили ся на Українї.*) Живучи на прузї України сумежної з Поляками, вони усе таки розширяли свої межі на перекір шляхтї: витискали останню з маєтків, а суперечників вбивали і приписували їх села та міста до своїх полків. Іваненко заволодів Винницею та Брацлавом. Подільска шляхта скаржила ся на них і московський уряд повинен був не раз уживати якихсь заходів для усмирення останних. Але всї розпорядки зоставали ся без усяких наслїдків, аж поки не впала козаччина на правому боцї Днїпра**). У чигиринському полку, після відновлення останнього, настановлено за полковника Галагана. У богуславському — усе таки верховодив Самусь. Він прожив на посадї богуславського полковника до 1713 р. Про істнованнє єго принаймнї зостало ся ось що. Р. 1709, підчас полтавського бою, Самусь страхаючи ся за частину своєї родини, яка жила на лївому боцї Днїпра у Чигирин-Дубровї, виклопотав від київського ґубернатора, князя Ґолїцина, пашпорт на право переїхати єго внукам***) з Чигирин-Дуброви до Богуслава**). Р. 1711 він прислав до Києва свого сина, щоб сповістити того-ж князя Ґолїцина про заміри та події самозваного гетьмана Орлика†). На останку р. 1713 він завіщанєм записав на межигірський манастир, у якому, як переказують, і поховано єго, свій „млин в Богуславі, ниже нового мосту на сазї стоячий," а теж лїс з садком та иншими ґрунтами та 500 червінцїв „за свій похорон та поминовеніє ††)."

У білоцерківському полку до 1709 р. полковником був Михайло Омелянович. Хоча він, як усї инші полковники західної України і не пішов за Мазепою підчас єго зради; але московські урядники не звірялись на него, як на Мазепиного родича, якого останнїй настановив за полковника. У квітнї

*) Іваненко, повернувшись з Молдавії, як уступав на царську службу на правому боцї Днїпра, носив титул полковника дубосарського.

**) Див. N. CCLIX. стор. 695. Матеріалы для отечественной исторіи издалъ М. Судіенко, т. II. стор. 22, 122, 129, 134 тя 136.

***) Се були дїти Самусевої дочки, що вийшла замуж за сотника Чигирин-дубровського Булюбаша.

**) Оригінал сего документу зберегав ся у М. А. Максимовича.

†) Матеріялы Судіенко, т. II. стор. 28.

††) Сказаніе о Межигорскомъ манастырѣ М. А. Максимовича, стор. 34.

р. 1709 князь Ґолїцин та гетьман Скоропадський порозуміли ся і Омеляновича заарештовано та попереду привезено до Києва, а потім — до Глухова*). Єго місце знов посїв повернений з Сібіру Палїй. Звісно, зараз же як тілько виявила ся Мазепина зрада, Петро І. звелїв повернути з заслання Палїя. Окрім бажання загладити несправедливість, яку зроблено прошукованнями та брехнями Мазепиними, з визволенєм Палїя мабуть поквапили ся ще й для того, щоби виставити супроти Мазепи чоловіка популярного та любимого у народї і таким чином остаточно підірвати значіннє та авторитет останнього. Уже з початку 1709 р. „великим постом, весняною погодою, як каже народна дума, став Семен Палїй до Білого царя прибувати“**). У останних днях марця він прибув до Воронїжа, де „вельми щиро привитано та нагороджено єго милостю царської Величности“. 30 марця єго виряжено до гетьмана Скоропадського, якому поручено: „держати єго біля себе до наказу, поводити ся з ним як найприязнїйше і вживати єго у теперішних військових подїях та випадках, як він уважати ме за краще та, дивлячись на тамтешнїй стан“***). З червня Палїй вже був у таборі Скоропадського біля Багачки, де й виклопотав від гетьмана універсал, щоби вернути назад рухоме майно, яке колись розграбували з дозволу Мазепи*_*). 27 Червня, як сьвідчать лїтописи, „він сподобив ся бачити побіду царської Величности над Шведом під Полтавою — де, будучи вже не мошним, обаче на конї аще і підтримуванням їздячи, підбивав військо, щоби не давало зломаному ворогови оглядїтись.“†) У самий день полтавської сїчі Палїй надписав у дарунок межигірському манастиреви своє евангеліє у палїтурках з чорного аксамиту в позолоченім та посрібленім окладї, яке зберегало ся потім у сїй обителї. Після сего Палїй, набравши віддїл козаків, рушив у свою Хвастівщину, де єго з того часу, як повернув ся з заслання, дожидали, яко законного замісти-

---

*) Матеріалы Судієнко, т. II. стор 6, 9, та 15.

**) Сборникъ украинскихъ пѣсней, издалъ М Максимовичъ 1889 р. стор. 89.

***) Матеріалы Судієнка, т. II. стор. 118, 125 та 280.

_) Див. N. CCLXX. стор 711.

†) Лїтоп. Грабянки, стор. 242; лїтоп. Самовидця, стор. 94.

теля скинутого полковника Омеляновича*). Прибувши у Хвастів, Палій зараз же почав верховодити по старому. Він знов розставив на Полісі своїх козаків і став виганяти шляхту з сумежних сіл. Ще до его приїзду, зараз же, як скинуто Омеляновича, селяни з багатьох волостий: горностайпольської, козарівської, бородянської виголосили себе, козаками, позаписували ся у склад білоцерківського полку, відмовили у слухняности дідичам і перестали відбувати панщину та давати доходи. Палій прийняв їх під свою протекцию і став притискати решту шляхти. 10 Вересня шляхта київського воєводства послала до київського губернатора, князя Голіцина, депутатів і скаржила ся: „що козаки білоцерківські та хвастівські, не відомо, чи з власної волї, чи з наказу полковника Палія, перейшовши кордон, на сей бік річки Ірпеня, наскакують на наші села, віднимають у нас медові дані та не дають володіти маєтностями". З початку сїчня 1710 р. київська шляхта задля тої-ж мети виряжає депутатів до короля та до князя Меньшикова. У інструкції даній сїй депутації між иньшого сказано: „Депутати будуть прохати сиятельного князя, щоби він допоміг нам, вдержавши пана полковника Палія від утисків обивателїв нашого воєводства та наказав би єму не розставляти своїх козаків по овруцькому та житомирському повітах**).

А в Москві, не вважаючи на фактичне панованнє у західній Українї ще з 1704 р. уряд остаточно не ухвалив ще, чи варт задержати сю країну під собою, чи вернути її Полякам. Останні, при кожній нагоді, нагадували цареви про свої права на місцевість, де сформувались вже козацькі слободи,

---

*) Сказаніе о Межигорскомъ монастырѣ М. А. Максимовича, стор. 33. Матеріалы Судієнка, т. II. стор. 7; теж див. N. CCXIV. стор. 772. Надпис, зроблений на евангелії, на нашу думку, не виключає можливости і Палієви брати участь у Полтавській сїчі. Надпис можна було зробити, або перед сїчою, бажаючи на всяк случай зоставити памятку любимій обителї, або згодом на спомин та поднку за її кінець. На користь же того, що Палій брав участь у сій сїчі, окрім літописного свідоцтва та народного переказу, ми можемо вказати і на оповіданнє заведене у вище згаданий акт: „пішли ми під Полтаву а звідтіля вкупі з Палієм рушили у Хвастів".

**) Див. NN. CCXCIV. стор. 771; CCLXIX. стор. 710; CCLXXIV. стор. 719; CCLXXV. стор. 726 та CCLXXVI. стор. 728

що визнавали над собою владу лівобережого гетьмана, та яку після Полтавської січі зайнято московським військом, що гнало ся за шведським королем, який утік у Туреччину. Цар, звичайно, відповідав на польські вспоминання, що він не зрікаєть ся вернути Польщі Україну; але, що єму не можна зробити сего, поки у Польщі бороти муть ся дві партиї, з яких одна — Лещинського цїлком ворожа єму*). Але після полтавської січі, коли партия Лещинського цїлком впала, Петро й справдї думав вернути Полякам Україну. Через се 3 вересня 1709 р. вертаючи Палієви полковницьку посаду, цар у своїй грамоті називає єго полковником не білоцерківським, а тілько охотницьким і цїлком завдає єго під владу гетьмана Скоропадського**). Останньому-ж було наказано вдержувати від непорозумінь з Поляками як Іваненка та Савву, так і Палія. Коли-ж шляхта усе більш та більш стала подавати скарг на Палія і до гетьмана і до московських урядників; то у падолистї р. 1709 князь Грицько Довгорукий писав про Палія до Скоропадського: „Що до неспокійного Палія, то тут я тепер, бо виїхав двір, не можу служити Вашому Превосходительству... сподіваюсь, що єму, Палієви, недовго доведеть ся бути у тих місцях, бо оту заднїпрянську Україну віддаєть ся єго високомонаршим наказом, як се було й непереду, під уряд Поляків“***). Невідомо, який би вплив мало на долю Палія оттаке ваганнє уряду; але він не дожив до повернення України під Польщу. 10 сїчня р. 1710 ми у останнє зустрічаємо переписку про Палія: властиве, канцлєр Ґоловін у листї до Скоропадського поручає останньому заборонити Палієви, без відома гетьмана, листувати ся з турецькими панами. За півтора місяця, у перших днях марця, Танський клопоче вже у Скоропадського про настановленнє єго білоцерківським полковником, бо Палій вмер*_*). Під кінець того-ж року король Авґуст роздає вже староства, що були у обширі занятому Палієм. Так, 18 падолиста він дає грамоту полковникови Самсону Бомбеку на романівське староство, „яке зо смертю хороброго Палія зоста-

---

*) Соловьевъ, т. XV. стор. 201, 204 та 208.

**) Див. N. CCLXXII. стор. 715.

***) Матеріалы Судієнка, т. II. стор. 407.

_) Матеріалы Судієнка, т. III. стор. 144 та 150.

лось без господаря“*). Отже, хоч запевне ми й не можемо зазначити, коли вмер Палїй, але можемо з певностю затверджувати, що се стало ся між 10 сїчня а 1 марця р. 1710. Більш певного, що старого полковника поховано у межигірському манастирі; бо за життя він найбільше поважав єго обитель. Принаймнї до кінця істнования сего манастиря у єго Сьвятодухівській церкві висїв портрет Палїя поруч з портретами Богдана Хмельницького та Остапа Гоголя. Над портретом, на старенькому килимку Палія, висїла єго шабля без держальна та єго полковницький срібний пернач з трема перами**).

Після Палїєвої смерти, посаду білоцерківського полковника у гетьмана добивав ся Палїїв зять, охотницький полковник, Антін Танський. У останнїй час Танський доказав свою вірність цареви. Зараз же як одержано першу звістку про Мазепину зраду, Танський кинув останнього і був одним з найвірнїйших та дїяльнїйших поборників Скоропадського. Але, уявивши себе благонамірeним з полїтичного боку, Танський, своєю особистою вдачею, був типом неморальности тодїшньої козацької старшини. Честолюбивий та користолюбивий, Танський не розбирав засобів там, де можна поживитись; низькопоклінний з сильними, він опирав ся на них, щоби допускати ся самоволї над слабшими. Благонамірений він був швидче з вирахования, що нїколи не підводило єго, нїж з глибокого переконання. Принаймнї так примушувало думати минуле житте єго. Палїй вивів єго, свого тестя, у люди, а він кинув останнього у хвилину нещастя та, узявши від Мазепи у подарунок кілька сїл, перейшов до останнього. Коли вийшло так, що сила перестала бути на Мазепиному боцї; то він теж покинув і єго; а зблизившись з Скоропадським, рішив, користаючись з вступчивости та безхарактерности сего гетьмана, збільшити своє добро докучливим попрошайством. Танський почав вимагати білоцерківського полку; бо се було й підвищеннєм єго уряду та він мав і спромогу розжити ся з шляхти, користуючи ся з тих відносин, які завів Палїй.

---

*) Див. N. CCLXXX. стор. 741.

**) М. А. Максимовичъ, сказаніе о Межигорскомъ монастырѣ, стор. 33—34.

А Скоропадський не наважав ся ні відмовити Танському через своє добре серце, ні цілком задовольнити єго; бо єму відомо було про нерішучі відносини московського уряду до західної України; от він і вибрав середину: він настановив Танського наказним білоцерківським полковником, а у канцлєра просив вибачення, покликаючись на докучливість Танського. Ґоловкін визнав за добре такий гетьманський розпорядок і Танський з початку марця 1710 р. рушив у Білу-Церкву. Зараз же, як прибув Танський, київська шляхта послала до него послів прохати, щоб він відмінив важкі для них Палієві розпорядки. Невідомо, що відповів Танський, але певне, що він трохи придержав ся і не наступав на Полїсє; принаймні до кінця 1710 р. шляхтичі не скаржать ся на него. Сей час Танський присьвятив на те, щоби забезпечити себе з московського боку, і досягнув своєї мети здобуваннєм приязни та виявленнєм вірности найближчому московському урядникови, київському ґубернаторови, князю Ґолїцину*).

З кінцем же 1710 р. обставини змінили ся. Петро І. надумав воювати Туреччину. Ся війна схопила ся й через штуки та вплив на турецький двір Карла XII. та й через те, що Росию покликали до помочи пригноблені балканські християни. Щоб з успіхом воювати з Турками і мати непорушний вплив на справи наддунайської країни, Росиї доконче треба було забезпечити володіннє західною Україною. Таке значіннє сеї країни тямив і Карл XII.; а через те, поки ще московське військо збирало ся до походу, він, бажаючи попередити їх та заняти край, що лежав на шляху у Туреччину, зібрав усї, які були у него, потуги і наскочив на західну Україну. Різномастна юрба, яку складали: білгородські та буджацькі татарські орди під приводом самого хана, польскі корогви шведської партиї, що були у Бендерах вкупі з Карлом XII. під зарядом київського воєводи Осипа Потоцького, який р. 1702 лютував над подільскими селянами та старости Галецького, колись білоцерківського коменданта, що р. 1702 віддав сю фортецу Палієви, — запорожці, яких Петро І. вигнав з Сїчи, та жменя козаків, що р. 1709 вкупі з Мазепою утїкли у Бен-

*) Див. NN. CCLXXVII. стор. 709; CCLXXVIII. стор. 731; CCLXXVII стор. 728; теж матеріали Судієнка, т. II. стор. 152.

дери, — так от увесь отсей збір-дружина перейшов у по чатку марця 1711 р. через Дністер і розсіяв ся по західній Україні. Головний привід над сим військом узяв Пилип Орлик, якого обрала за гетьмана козацька старшина, що була тоді, у Бендерах. Поперед себе він послав „прелестні універсали“ до мешканців краю. Напад Орлика був так несподівано, що знечевя застукав і військо, і мешканців, і урядників. Мешканці, яким надокучило ждати невідомо чого, яких остаточно не приймала Росия та все нахвалялась видати Полякам, та до того-ж не задоволені й з внутрішнього розпорядку полковників, настановлених Мазепою та Скоропадським, не змагались. Більшість дивила ся байдуже на те, що підходить Орлик. Не бажаючи бороти ся з ним та зазнати німести від єго дружини, місточка та міста піддались, а багато нивіть було таких, як Богуславці та Корсунці, що поняли віри єго спокусам і пристали до Орлика. Московські урядники, не звіряючись на правобережних полковників, вимагали, щоби вони надіслали своїх жінок та родини до Києва, наче-б то задля більшої забезпеки. Князь Ґолїцин раяв Скоропадському, зігнати мешканців у фортеци або ближче до Дніпра, села-ж та місточка попалити. Але нїколи вже було виконувати поради та накази. Орлик заволодів Немировом, під Лисянкою розбив ґенерального осаулу Бутовича, якого Скоропадський вирядив супроти него, і заволодів полками корсунським та богуславським. Самусь, що дурно просив допомоги, мусїв скоритись. Тільки Ґалаган та Танський встигли зібрати деякі потуги та зачинитись по своїх полкових містах. Князь Ґолїцин підбадьорював їх, обіцяв швидку допомогу, нагадуючи Танському про вірність єго тестя, раяв єму держатись єго взірця і не давати Білої-Церкви. Але поки настигла допомога, потуги Орлика самі почали зменшати ся і єму нї з чим було докінчити свій успіх. Єго збір-дружина пішла у ростич. Татари, поживив ся здобичи, зруйнувавши усї церкви та манастирі по південній Україні та розібравши до дністрянських гирл, наче-б то для того, щоб орудувати супроти російських фортец. Галецький, верховодив над Поляками рушив на Полїссє та на Волинь, з думкою, підбадьорити шведську шляхотську партию та допомогти Потоцькому, що наскочив у Річ-Посполиту через Червону Русь. Орлик з незначною кількостю зоставивших Татар та Поляків, з запорожцями та

своїми козаками, набравши ще скільки можна було Богуславців та Корсунців, 25 марця підступив під Білу Церкву; але дві єго проби, йти на пролом. відбито. Орлик відступив у Хвастів та небавом, почувши про наступ московського війска, подав ся назад за Дністер*). Єго напад не мав ніяких наслїдків; але він вказав московському урядови на всю вагу, яку мала західна Україна у війнї з Турками. Очевидячки, що як Росиї поталанить у війнї з Туреччиною; то Росиї неможливо вернути Україну Польщі; бо з такою умовою не можуть бути сталими нїякі вигоди, здобуті походом над Дунай. Від наслїдків турецької війни таким чином залежала і доля України.

А Танський ще у кінцї 1710 р. спостеріг таку переміну погляду московського уряду що до України і почав поводитись сьміливійше. У лютому р. 1711 єго забезпечив доказ непохибности єго вистежень: Скоропадський прислав єму грамоту на посаду „совершенного“ білоцерківського полковника**). Заспокоєний таким чином, Танський розпочав свою дїяльність з того, що скористував ся з обставин, витворених Палієм на київському Полїсї і почав на свою користь використувати маєтности та села шляхотські, осаджені по Хвастівщинї. Київська шляхта, що зрадїла смерти Палія, думала вже про повертанне своїх маєтностий, про відновленне земських зборів з воєводства, про шляхотські городські суди, про відібранне Білої Церкви, про одержуванне у нїй своїм коштом залоги і т. ин. Небавом довело ся їм розчарувати ся. Натомість Палія з'явив ся чоловік, правда не остільки ворожий панам у засновку, але за те він не менше, ніж і Палїй, притискав шляхту у користованю з добра. У протяг року київська шляхта тричі збирала ся на соймики і кожний раз обмежувала ся на тому, що посилала до Танського листи та післанців з слїзними на него скаргами: до короля, до польских гетьманів, до Скоропадського, до князя Ґолїцина, до фельдмаршала Шереметєва, до князя Меньшикова, а на останку до самого Петра І. У інструкциях, виданих своїм посланцям, шляхта каже: „Козаки,

*) Матеріалы Судієнка, т. II. стор. 23, 28, 29, 32, 33 та 422; теж див. NN. CCLXXXIV. стор. 750 та CCLXXXIII. стор. 749.

**) N. CCLXXXII. стор. 748.

як і попереду посїдають наші маєтности у околицях: Житомира, Хвастова, Білої-Церкви, Бердичева, Бишева, Котельнї, Паволочи та Овруча... пан Танський, полковник хвастівський, не дає нам збирати зиски та податки навіть по тих місцях, де козаки, яко союзники Речи-Посполитої, тільки до часу стоять постоєм... і робить нам нестерпимі кривди. Він, як пявка, ссе кров з наших підданцїв, а маєности наші так плюндрує, що про них можна сказати: „де стояла Троя, тепер там хвилює стигле жниво!“ Але по наших селах і жниво не хвилює навіть, їх повернено на голу пустелю!... Пан Танський, наперекір трактатам та умовленим межам, засїв на нашій землї і не то що володїє нашими шляхотськими маєтностями; але ссе з них, як кровопивця, димовий податок, примушуючи нас щомісячно давати гроші та харчі, виробляючи нам усе соромливе, що шкодить нашій волї та неввічливе нашому панському станови“**).

Але на сей раз доля виручила шляхту. Через невдашний похід на Дунай Петро I. уклав прутську умову. Одного з точок сеї умови на обовязку московського уряду було, зректи ся України та вивести своє військо з меж Речи-Посполитої. На виконанню сих точок Туреччина стояла невідступно і, після довгих переговорів, їх остаточно затверджено р. 1713“***). Таким чином неблагополучний кінець турецького походу на сей раз рішив долю західної України, — козацтво повинно було поступитись і дати місце шляхтї. 23 Вересня р. 1711 видано царський наказ, у якому сказано, що „тогобічну, заднїпрянську Україну належить лишити Полякам; а тамтешні-ж полковники з полковою, сотенною та рядовою козацькою старшиною, з козаками та иншими, що хотять зоставати ся вірними нашими підданцями, з жінками та дїтьми, з їх пожитками, мусять перебратись на Вкраїну у тамтешні полки, куди хто побажає... з усїх місточок, сїл та присїлків мешканців перевести в Україну; а тим землям на все зостати ся пустирями“***). Отак наказ мав на метї повернути західну Україну у таку-ж

*) Див. NN. CCLXXIX. стор. 733; CCLXXXI. стор. 743 та CCLXXXVI. стор. 752.

**) Соловьевъ, т. XVI. стор. 92 та 127.

***) Див. N. CCLXXXVII. стор. 756.

саме пустку, якою вона була до 1683 р. і відновити пустелю, яка тепер покволо та з великими напруженнями почала заліднювати ся. Гетьман Скоропадський та козацька старшина шпарко узялись за виконанне пропонованого. Більшість людности вибрала сю думку, як меньше з двох нещасть, — пани козацькі і пани польскі, — решту-ж полковники перегнали силоміць. Ще з початку р. 1711 Скоропадський пропонував урядови перегнати на Лївобереже людність з тих місць, що піддали ся Орликови у час єго нападу. Сей засіб ухвалено й частину єго виконано: 3-го маю Петро писав до Меньшикова: „Заднїпрянська Україна уся до Орлика та до воєводи київського (Потоцького) пристала було, окрім Танського та Галагана, але-ж наші таки добре вичистили її й отих тварюк — одних за Днїпро до гетьмана, а других, я сподївають, у дарунок вашій милости у ґубернїю на пустирі переслати“*). Після виголошення наказу переселенє набуло ще більш широкий та докладний розмір. З кінця 1711 до половини 1713 р. гетьман Скоропадський, полковники: Танський та Іваненко, ґенерал Рен та инші урядники цупко взяли ся за переселенне. Вони переводили по черзї села та місточка з західної у східну Україну, — потягли ся довгі валки з родиною та пожитками переселенців. Подекуди розбирали церкви, складали на підводи й везли з собою, — решту-ж будівлї палили. Почавши від Днїстра, переселенне посувало ся до Днїпра. О половинї 1712 р. черга дійшла й до білоцерківського полку. Тут людність мешкала трохи густїйше, а через те й переселенне було труднїйше. Щоби полекшити сю справу, надумано ось що: Танського запросити на посаду київського полковника, а мешканців перевести на сусїдну з білоцерківським полком смугу землї київського полку, що була на правому боцї Днїпра між Вишгородом, Мотовилівкою, Васильковом, Трипіллєм та Стайками, — ся смуга на підставі московського трактату повинна була зостати ся за Росиєю. З 1712 р. почало ся переселенне Хвастівщини, яке підгонили посольства київської шляхти до Танського та до московських урядників, що вимагали як най-

*) Соловьевъ, т. XVI. стор. 75, — Матеріалы Судіенка, т. II. стор. 36.

швидче очистити країну та віддати білоцерківську фортецу*). Переселеннє ледви скінчило ся у кінці 1714 р.; бо тільки у сей час фортеци передано польским комісарам.

А тим часом у спустїлу Україну увійшло з двох супротилежних боків два ополчення. З півдня з'явились запорожцї та нечисленні прибічники Орлика, які гадали, що Турки як Росия зречеть ся західної України, збережуть у нїй владу і що Орлик стане правобережним гетьманом під протекторатом султана. Запорожський полковник Попович, покликаючись Туреччиною, заняв Умань та побережа Бога. З півночи, з Волинї увійшов у Брацлавщину на чолї 12000 польского війска краківський воєвода Юрій Любимирський, що колись то, р. 1702, працював супроти Самуся з титулом коронного підкомория. Любомирський виголошував у пустелї унїверсал, яким від імени Речи-Посполитої приймав Україну під свій заряд. Один з запорожських старшин, Перебийніс, написав супроти унїверсалу протест; він стояв на тому, що хоч Росия, з примусу Турків, і очистила Україну; але з сего ще не виходить, що її повинні заняти Поляки. Перебийніс виголосив, що Запорожцї від імени султана, зайняли Україну, і вимагав, щоби Любомирський йшов собі геть з неї. Звісно, останнїй не звернув на сей протест жадної уваги — всю потугу Поповича та Перебийноса складало кілька сотень запорожцїв, — але, не вважаючи на нерівність сили, козаки пробували обороняти ся. Вони напали біля Погребищ на передовий польский віддїл і побили єго. Але коли Любомирський з'явив ся зо всїм своїм військом, то нїчого вже було змагати ся, і запорожцї рушили у південні степи. Ще деякий час вони наскакували на Україну невеличкими гуртами і турбували Поляків; але наслїдки сего не мали чого небудь поважного. Так р. 1713 колишнїй прилуцький полковник, Горленко, заняв на час Брацлав. Сотник Швачка з'явив ся у Богуславі і похваляв ся на Трипіллє. А сї проби, через малу численність запорожцїв, швидче можно визнати за демонстрацию, нїж за справжні походи. Горленко мав тільки

*) Матеріалы Судіенка, т. II. стор. 347 та 355; Краткое лѣтоизобразительное описаніе стор. 91; теж див NN. CCXC. стор. 763; CCXCI. стор. 768 та CCXCVIII. стор. 781.

250 козаків, а Швачка одну сотню. На останку, коли р. 1713 Туреччина остаточно уклала умову; то запорожці втратили всяку надію на її допомогу і повинні були зректись від західної України*).

Таким чином на все у сій країні зникло козацтво, яке Палій та єго співробітники на час відновили у попередній єго формі, відповідній народному розумінню. Протест Перебийноса та Погребищанська бійка — се останнє змаганне щезаючої козаччини з Поляками**). Тепер Поляки зостали ся повними та єдиними хазяїнами плодючої пустелї. Ледві де-не-де понад краєм зостало ся трошки людности. Так по колись багатій та людній могилівській волости, що зоставала ся ще на Поділю, за кордоном України, зостало ся з жінками та дїтьми усего 76 душ, — а колись то вона ставила цїлий полк. Сам Могилїв над Днїстром, що колись-то славив ся крамарством та був складом краму, що з Туреччини, Молдавії та Волинї везли до Росиї та Польщі, тепер мав усего на всего християн та жидів 142 душі***). Управитель київського католицького епископа, що р. 1714 прибув приймати уряд у Хвастівщинї, не знайшов тут нї душі, а у другій великій епископській волости — Чорногородській зостало ся тільки вісїм чоловіка**). Реґіментар Галецький, що вже перейшов на службу до Авґуста II. і якого

---

*) Матеріалы Судієнка, т. II. стор. 50 та 52; Otwinowski, стор. 190, теж див. N. CCXCIII. стор. 770.

**) На правобережі від козаччини зостала ся одна тільки назва — яку пани засвоїли своїм надвірним мілїціям та челяди. Значні дїдичі південно-західного краю: Потоцькі, Любомирські, Ржевускі й ин. у продовж XVIII. віку мали звичай держати на економіях значні озброєні відділи, які складали ся з селян, залеглих від тих же економій. Сі відділи були почестною сторожею біля самого пана. Сі відділи виконували панські розпорядки що до домінїяльної полїції а, як пан забажав, то инколи підчас війни посилали ся й на допомогу військови Речи-Посполитої. Ся мілїція, що заступила місця попередних надворних шляхотських корогов, задержала назву козаків. Мілїціями кермували сотники, яких вони самі обирали а пан затверджував; на чолї-ж усеї надворної мілїції стояв шляхтич, що звав ся полковником. Звісно окрім назви та убрання надворна козаччина не мала нїчого спільного з попередньою козаччиною, яка була вільною, володївшою землею та мавшою самосуд, земською верствою.

***) Див. N. CCXCII. стор. 769.

**) Див. N. CCXCV. стор. 773.

виряжено з польским військом на зимівлю у київське воєводство, не міг не тільки по всій Україні, але навіть і по частині Поліссся, що на південь від Тетерева, розставити на постій 1200 жовнірів. У сльозливому листі до шляхти київського воєводства, яка і дала ему постій по безлюдній країні, він писав: „Ви виряділи кілька сотень кінниці на постій в Україну і прислали до мене реєстр димарів у пустелі... ви постарали ся вишхнути на глум військо у неоселені місця. Призначили у Вільск 28 чоловіка жовнірів, тоді як у місточку тільки три чоловіка мешканців; у Мирополь — тридцять шість чоловіка жовнірів, тоді як у нему тепер немає і живої собаки; штаб мій ви поставили у цілком пустих: Бердичеві та Слободищах; надсилавте менї постойовий лист у Карпівці та Мошни, — у ті Мошни, де вже 30 років немає й собаки. Потрудіть ся-ж, милостиві пани, прибути от-сюди та самі перевірте мої слова". Шляхтичі, певне, повинні були визнати усю правдивість сих скарг, бо згодили ся видати Галецькому на удержанне війска 55000 золотих, аби тільки він не харчував єго коштом залюдненого Полїсся*).

Значить, шляхта знов панувала на Вкраїні, — але у історичній долї шляхти був відомий фаталїзм, який складав ся з того-ж самого, з чого складав ся й громадський устрій шляхти. Повернувшись у спустїлі села, шляхта повинна була дбати о те, щоби скликати сюди робочий люд; а до сего-ж люду вона не могла завести инших відносин, як тільки панські. Шляхта тямила тільки один рід робітників — закріпощених рабів. Шляхта надавала собі повне самовластє над особою, добром, совістю та вірою сих рабів. Таким чином зазиваючи назад та готуючи задля втїкшої людности попередні кріпацькі відносини, шляхта сама викликала та зміцняла ворожу для неї народну силу; а не викликати її шляхта була неспроможна. Селяни справді повертали ся; їх привабили дочасні пільги панських слобід; але коли скінчили ся речинці і довело ся коритись повній шляхотській сваволї, то тоді то й повинна була спалахнути народна реакция. Ся реакция і стає єдиним внутрішним життєм західної України до самого кінця

*) Див. NN. CCXCVI. стор. 775 та CCXCVII. стор. 777.

XVIII. в. Реакция ся повинна була шукати точку опори, бо козаччини вже не було, і знайшла її у новій зміненій формі протесту - у Гайдамаках. Не дурно, у перший же рік, як Поляки опанували над Україною, — на пустому степу почали вже збиратись невеликі купи ріжного збіговиска, що їздили по пустим селищам межи Немировом та Васильковом і живили ся з грабіжки крамарських валок*). Сим юрбам, з початку дуже маленьким і виключно зайняти тим розбоєм, призначено було згодом потроху опанувати почуттєм народної маси і зробити ся осередком народної реакциї супроти шляхти. Гайдамакам довело ся відограти таку-ж саме ролю, яку у кінці минулого та початку теперішнього віку довело ся відограти у Сербії Гайдукам, — вони стали заживком селянського а т народного повстання.

(Винято з II. тому, 3-ої частини „Архиву Юго-западной Россіи“, виданого київською комісиєю задля розбору давних актів.)

---

*) Див. N. CCXCIV. стор. 772.

АЗБУЧНИЙ ПОКАЖЧИК

імен особових і ґеоґрафічних, згаданих в XVII. і XVIII. т. Рускої Історичної Бібліотеки"*)

„Мазепа і Мазепинці" і моноґрафії В. Антоновича „Останні часи козаччини на Правобережі".

А.

Абазин, полковник; XVII: 87, 92, 97, 105, 109; XVIII: 171, 173, 205, 210, 225, 237, 238.
Авґуст II., король польский; XVII: 97, 100, 108, 109, 111, 115, 116, 119, 120, 121, 123, 128—131, 135, 136, 142, 145, 165, 184; XVIII: 202, 203, 209, 243, 264, 272.
Австрия, XVII: 75; XVIII, 124.
Адлерфельд історик; XVII: 160, 197; XVIII: 39, 40.
Азия, XVIII: 47.
Азовська кріпость; XVII: 170.
Азовське море; XVII: 62; XVIII: 50.
Азов, м.; XVII: 59, 62—65, 75, 169, 170; XVIII: 105.
Акмечет (Симферопіль) м.; XVII: 43.
Асак, господар сотні коз.; XVIII: 193.
Аларт, моск. ґенер.; XVIII: 66.
Алешки, м.; XVIII: 91, 122.
Альтранштадт, замок; XVII: 142.
Англичани, нарід; XVII: 78.
Англія, з. XVIII: 30, 118—119.
Андріяш, полковник; XVIII: 43.
Андрущенко, сотник; XVIII: 185.
Анна Іванівна царица; XVIII: 122.
Анненков, бриґадир; XVIII: 14, 97.
Анненков, стрілецький полковник, XVIII: 19, 20, 29.
Антонович Антін; XVIII: 113.
Апостол Данило, миргород. полк. XVII: 17, 116, 120, 125—127, 144, 147, 179, 189, 192; XVIII: 36, 40, 41. 83, 120, 195.

*) Цифри арабскі означають сторони тому, м. = місто або місточко р. = ріка, с. = село, з. = земля.

Анракеин, XVII: 145; XVIII: 10, 23.
Арсенїй, патриярх серб. XVII: 14.
Арханґельск, м.; XVIII: 68.
Ассаул Іван, сотник; XVIII: 252.
Ахмет III султан; XVIII: 106.
Ахтирка, м.; XVII: 29; XVIII: 46.

Б.

Баба, м.; XVIII: 102.
Бавер, моск. ґенер. XVII: 151, XVIII: 67.
Бахмач, м.; XVII: 159, 176, 184; XVIII: 35, 41.
Бахмут, м.; XVII: 169.
Бахчисарай, м. XVII: 50; XVIII: 144.
Бальчик, р. XVII: 55.
Баранович Лазар, архіеп. XVII: 12.
Барановський, польск. полков. XVII: 120.
Барін, підполков. царс. війск. XVIII: 61.
Бар, м.; XVII: 105; XVIII: 226.
Барятинський, князь воєвода, XVIII: 180, 183.
Басаня, м.; XVII: 22.
Батирза мурза; XVII: 43.
Батурин, м.; XVII: 7, 9, 11, 13, 25, 27, 29, 30, 33, 37, 40, 60, 76, 77, 107, 112, 113, 115, 118, 123, 125, 137, 144, 148, 158, 176, 177, 179, 182; XVIII: 14, 15, 19, 20, 25, 26, 34, 35, 215.
Башмаков, підполковник XVIII: 61.
Безпалий, отаман; XVII: 169.
Бендери, м.; XVIII: 70, 71, 76, 77, 184, 187, 188, 266.
Берда, р.; XVII: 43—45, 48.
Бердичів, м.; XVII: 104, 122, 123; XVIII: 143, 193, 219, 257, 269, 273.
Березань, с.; XVII: 12.
Бережани, м.; XVIII: 235.
Березина, р.; XVIII: 1.
Берестечко, м.; XVIII: 64.
Берестова, р.; XVII: 8, 63.
Берлинцї, с.; XVIII: 230.
Биєвський, післанець Мазепи; XVII: 186.
Бистрицький, управитель Мазепи; XVIII: 12—14, 17, 109.
Битюг, р.; XVII: 158.
Бихів, м.; XVII: 117, 118, 149.
Бишів, м.; XVIII: 163, 189, 269.
Біла Криниця; XVII: 134, 184.
Біла Церква, м.; XVII: 5, 86, 98, 101—105, 109—113, 119, 122, 164, 166, 167, 193, 197, XVIII: 143, 177, 217, 218, 226, 240, 241, 242, 246—250, 266.
Білий Камень, м.; XVII: 126.
Білики, м.; XVIII: 69.
Білогородка, с.; XVII: 89.
Білогородська орда; XVII: 130.
Білогородчина; XVIII: 151.
Білоцерковка, м.; XVII: 127.
Білоцерківщина, м.; XVIII: 1.
Бішенковичі, м.; XVII: 178.
Бобинїн Василь, дяк; XVII: 17.
Бог, р.; XVII: 103, 121, 129, 130; XVIII: 238, 243.
Богачка, с.; XVIII: 262.
Богданівка, с.; XVIII: 29.
Богодухів, м.; XVIII: 115, 152.
Богуслав, м.; XVII: 71, 87, 100, 102, 109; XVIII: 39, 171, 217, 261.
Богуш Василь; XVII: 65.
Болбот, канцелярист; XVIII: 11.
Болгария, з. XVII: 14.
Болтаджі, везір; XVIII: 106.
Бомбек Самсон, полковн.; XVIII: 264.
Бонз, герб Мазепи; XVII: 1.

Борзаковський, протопоп; XVIII: 32.
Борзна, м; XVII: 88; XVIII: 10, 14, 19.
Борисенко, сотник; XVIII: 251, 252.
Борисів, м.; XVII: 137.
Борис Михайло, дяк; XVII: 115, 116.
Борковський Василь, обозний, XVII: 6, 17, 27, 188.
Борове, с.; XVIII: 159.
Боровиця, м.; XVIII: 144.
Борухович, гадяцький полк. і наказ. гетьман; XVII: 115.
Борсуковці, с.; XVIII: 216.
Борщагівка, с.; XVII: 197.
Борятинський, князь; XVII: 46, 47.
Брятський, манастир в Києві, XVII: 34.
Брацлав, м.; XVII: 87, 92; XVIII: 139.
Бресть литовський, м.; XVIII: 258.
Бржевський, дворянин; XVIII: 189.
Броди, м.; XVII: 28, 125, 126.
Бронки, с.; XVII: 161.
Брюховецький, гетьман; XVII: 183, 186.
Брюель Плятер, ґраф; XVII: 1.
Бряньск, м.; XVII: 63.
Буг, р.; XVII: 126.
Будищі (Великі Будища), м.; XVII: 22, 180; XVIII: 49, 52, 54, 59.
Бужин, м.; XVIII: 144.
Булавин Кіндрат, атаман донськ. XVIII: 161, 166–170.
Булига Максиміліян, полк. наказ.; XVIII: 153, 155, 161.
Бутович, ґенеральний асаула; XVIII: 96, 267.
Бутович Іван, військовий товариш; XVIII: 49, 97, 109.
Бутурлин, ґенер. XVIII: 96.

В.

Валмус, післанець Мазепи; XVII: 181.
Вазолон, козацький старшина; 102.
Варлаам, митроп. київс. XVII; 30.
Варовичі, с.; XVIII: 162.
Варшава, м.; XVII: 23, 28, 34, 107, 108, 117, 119, 124–126, 131.
Василевич-Галицкий Михайло; XVIII: 34.
Васильків, м.; XVIII: 121, 144, 270, 274.
Ведмедиця, р.; XVII: 168.
Вейсбах, ґенер.; XVIII: 122.
Велике князівство литовське; XVIII: 40.
Великий Гаврило, сотник; XVIII: 196.
Величко, літописець; XVII: 4, 9; XVIII: 203.
Велямінов Зернов, полков. XVII: 193, 197, 198.
Венеціяньска республика; XVII: 14, 24.
Веприк, м; XVII: 45.
Верещака, пан; XVIII: 217.
Верхотурє, м.; XVII: 127.
Вестов, коменд. ямбурск. полку; XVIII. 48.
Вечірка (Вечірченко) Яким, козак; XVII: 62.
Виборґ, м.; XVIII: 77.
Виговський Іван, гетьман; XVII: 2, 113, 147, 186; XVIII: 84.
Вильгельм III, король англ.; XVIII: 30.
Вильно, м. XVII: 135.
Вильск, м.; XVIII: 273.
Винниця, м.; XVII: 92, 100, 147.
Висла, р: XVII: 93, 96, 152; XVIII: 190.
Витебск, м.; XVIII: 183, 191; XVIII: 1.

Вишгород, м.; XVIII: 270.
Вишневецька, кн. Анна; XVII: 134.
Вишневецькі, княжа родина; XVII: 1; XVIII: 116.
Вишневецький кн. Константин, воєвода белзький; XVII: 134.
Вишневецький Михаіл, лит. вел. гетьман; XVII: 110.
Вишневецький Януш, краківск. каштелян; XVII: 110, 145; XVIII: 223, 237.
Відень, м.; XVIII: 152, 153.
Вільгорський, каштелян вол.; XVII: 149.
Вільга Бальцер, Поляк; XVII: 94, 95; XVIII: 169, 196, 197.
Вільна Слобода; XVII: 162.
Вільний брід; XVII: 10.
Возницин, посланець моск. у Відні; XVII: 15.
Войнаровський Андрій, небіж Мазепи; XVII: 33, 133, 139, 157: XVIII: 13, 14, 20, 92, 114, 117.
Войнаровський, зять Мазепи; XVII: 33.
Войца Сербин, ґенер. осаула; XVII: 12.
Волга, р.; XVIII: 35, 51, 121.
Волинь, з.; XVII: 3, 87, 92, 124, 125, 130, 132, 139; XVIII: 8, 66, 151, 153, 179, 192, 193, 209, 241, 259, 272.
Волинський Іван Федорович князь; XVII: 16.
Волков, моск. резидент в Варшаві; XVII: 23.
Волконський, воєвода; XVII: 10; XVIII: 38.
Волконський, кн. Григорій Семенович, ґенер.; XVII: 52; XVIII: 62, 72, 74.
Вольский, Поляк; XVII: 132, 134.
Волович, пан; XVII: 145.
Волощина, з.; XVII: 164.
Ворона, ватажок; XVII: 121.
Вороне, урочище; XVII: 169.
Воронїж, м.; XVII: 74, 76; XVIII: 26, 46, 50.
Воронків, м.: XVIII: 144.
Воронцов ґраф, канцлєр; XVIII: 124, 125.
Вороченко Онисим; XVII: 76.
Ворскла, р.; XVII: 37, 47, 180; XVIII: 48, 58, 63, 65, 69, 92.
Вуєхович, ґенер. суддя; XVII: 21, 22—24, 33.
Вєлюнь, м.; XVII: 127.

Г.

Гавриіл, ректор. братского монастиря; XVII: 34.
Гавронцї, с.; XVII: 180.
Гадяч, м.; XVII: 8, 47, 60, 84; XVIII; 3, 37, 43, 44, 59.
Гайдара, р; XVII: 168.
Галаган Гнат, отаман; XVII: 143; XVIII: 41, 61, 62, 261.
Галецький, пан; XVIII: 95, 97, 227, 266, 272, 273.
Галицький Михайло Василевич, полков, гадяц.; XVII: 11, 14, 25, 26, 29, 31.
Гамалїя Андрій, осаула; XVII: 17, 21; XVIII: 24, 28.
Гамалїя Антін; XVIII: 68, 90. — Михайло, XVII: 21; XVIII: 48.
Гамбурґ, м.; XVIII: 114.
Ганновер, з.; XVIII: 117.
Гейсен, полков. моск.; XVII: 144.
Гельм, команд. швед.; XVIII: 17.
Геннїнґ, майор. XVIII: 7.
Герасимко Андрій, полков.; 169.
Германівка, с.: XVIII: 98.
Гермелїн, XVIII: 38, 54.
Герцик Павло, полтав. полков.; XVII: 21, 49; XVIII: 24, 77, 102.

Герцик Грицько; XVIII: 92, 114.
— Іван; XVIII: 92.
— Атанас; XVIII: 92.
Гетьманщина, сторона; XVII: 37, 52, 54, 60, 72, 74, 81, 83, 84, 118, 129, 140, 143, 146, 161, 168; XVIII: 4, 22, 28, 37, 46, 47, 95, 111, 147, 150, 246.
Гіллєнстіерна, команд. швед. XVIII: 17.
Гладкий Ярема, отаман; XVII: 94, 95; XVIII: 164, 166, 197, 199, 200.
Глухів, м.; XVII: 5, 31; XVIII: 27, 30, 32—34, 42, 49, 96, 103, 111, 262.
Гоголь Остап, подільс. полков.; XVIII: 138, 139, 265.
Голенки, с.; XVIII: 37.
Голий, атаман; XVII: 169.
Головчин, м.; XVIII: 1.
Голтва, р.; XVII: 60.
Гомолїнський Йоан, еписк. київ.; XVIII: 208.
Гончариха, шлях; XVII: 120.
Гончарівка, урочище; XVII: 159, 176, 182, 187.
Гордїенко Кость, кошовий; XVII: 80, 84, 86, 118, 130, 143, 16 , XVIII: 50, 52—57, 115.
Горки, м.; XVIII: 17.
Горленко Дмитро, прилуц. полк.; XVII: 5, 71, 130 133, 144, 194; XVIII: 43, 78, 92, 102.
Горленко Андрій; XVII: 133; XVIII: 48.
Горн, швед. ґенер.; XVII: 125.
Городниця, м.; XVIII: 165.
Городище, с.; XVIII: 34.
Городок, м.; XVIII: 13.
Гречаний Яків, писар; XVIII: 68, 90.
Грибовський Созонт, сїчовий писар; XVII: 53.
Григораш Іван, волох; XVIII: 260.
Григорович Григорій, канцелярист; XVIII: 68, 90.
Гродно, м.; XVII: 132, 133, 135, 163.
Гришка, наказ. гетьм.; XVIII: 196.
Груна, м.; XVIII: 38.
Гуляницький, полков.; XVIII: 184.
Гурко, прозвиско Палїя; XVII: 38, XVIII: 175.
Гурковський Іван, піп; XVIII: 175.
Гусак, кошовий; XVII: 23, 34, 39, 40, 43, 44, 52, 57, 58.
Гусятин, м.; XVIII: 228.

Ґ.

Ґалац, м.; XVIII: 77.
Ґданськ, м.; XVII: 123.
Ґедеон, митропол. київс.; XVII: 26.
Ґервазий, чернець; XVII: 55.
Ґіллєнкрок, швед. кватирмайстер; XVIII: 1, 18, 47, 60.
Ґінтер, ґенер. майор; XVIII: 47.
Ґіярн Урбан; XVIII: 2.
Ґлембоцький, пан; XVIII: 159.
Ґолїцин Василь, князь боярин; XVII; 5—7, 9, 12, 15, 16—21, 29, 30, 120, 144, 148, 149, 193; XVIII: 9, 11, 19, 23, 27, 35, 67, 111, 263, 266.
Ґольц, підполк. польск.; XVII: 98; XVIII: 69.
Ґоловін Федір, XVII; 77, 111, 113, 114, 120—123, 128, 137, 143, 144; XVIII: 209, 246, 253, 254, 264.
Ґоловкін Гаврило Іванович, канцлєр моск.; XVII: 144, 147, 148, 157, 163, 167, 171, 179, 182, 190, 198; XVIII: 7, 11, 13, 30, 39, 40, 90, 97, 266.
Ґрудзїньский, Поляк; XVIII; 109.

Д.

Дабажа, ватажок; XVII: 106.
Дальгоф, швед. полков.; XVIII: 19, 37.
Данїя, з.; XVIII: 115.
Даріенко Михайло; XVIII: 196.
Датков, моск. резидент в Польщі; XVIII: 165.
Дворецький; XVIII; 54, 55.
Демян, слуга Мазепи; XVIII: 172, 173.
Денгоф, пан; XVII: 152.
Деревянко, полковник; XVIII: 228.
Дерикалика, полков.; XVIII: 106.
Деркуля, урочище; XVIII: 169, 170.
Десна, р.; XVII: 63: XVIII: 9, 13, 14, 17, 19, 22, 28.
Дзяун-бей, татарин; XVIII: 98.
Диканька, с.; XVII: 178, 179, 190; XVIII: 52.
Димер, м.; XVIII: 139.
Димитрашко, війск. товариш; XVII: 146.
Діонїзій, патриярх царгород.; XVII: 14.
Дїдковський, шляхтич; XVIII: 233.
Дмитрашко Райч, полковн. переясл.; XVII: 12, 13.
Дмитрівка, с.; XVIII: 37.
Дніпро, р.; XVII: 8, 16, 23, 26, 37, 40—42, 46, 54, 56, 57, 59, 61—65, 67, 68, 81—83, 85, 89, 101, 102, 109, 119, 123, 124, 130, 148, 168, 178; XVIII: 22, 46, 59, 69, 71, 72, 103—105, 121, 129, 151, 153, 179, 260, 261.
Дністер, р.; XVII: 103, 121, 129; XVIII: 97, 137, 173, 243, 260, 269.
Довгополенко Клим; XVIII: 92, 102, 113.
Долгорукий, князь Алексїй Вас.; XVII: 70, 72, 108.
Долгорукий Василь; XVII: 169, 170.
Долгорукий Григорій Фед, царс. резідент в Варшаві; XVIII: 30, 31, 47, 50, 56, 104, 264.
Долгорукий Юрій; XVII: 161.
— Яков; XVII: 60, 67, XVIII: 10.
Доньска, княгиня; XVII: 134, 136—138, 141, 142, 147, 148, 153.
Доморацький, польск. шляхтич; XVII: 25, 27.
Дон, р.; XVII 161, 168; XVIII: 10.
Донець, р; XVII: 62, 168.
Донцї, козаки; XVII: 72, 167.
Дорошенко Максим; XVIII: 107.
— Петро, гетьман; XVII: 5, 28, 45, 62, 86, 163; XVIII: 85, 132, 133, 136, 137.
Драбівка, с.; XVII: 71; XVIII: 142, 179.
Драний Семен, атаман; XVII: 169, 170.
Дрозденко (Дрозд) Василь; XVII: 163.
Дроків, м.; XVIII: 4.
Дружкевич, реґіментар; XVII: 93, 94; XVIII: 153, 160, 164, 192.
Дубина, полковн. XVIII: 228, 237.
Дубно, м.; XVII: 120, 132—134; XVIII: 260.
Дука Олександер, госп. молд.; XVIII: 137, 138, 150, 151.
Дука Кость, госп. молд.; XVIII: 139.
Дунаївка, хутір; XVII: 25.
Дунаївцї, с.; XVIII: 228.
Дурови, поміщики; XVII: 73.

Е.

Европа; XVII: 142.
Евстратка, стрілець; XVII: 25.
Евстратович Данило, майор; XVII: 143.
Едикул, тур. кріпость; XVIII: 110.
Ерестеферське миза; XVII: 116.
Есмань, р.; XVII: 21.
Естляндия, з.; XVIII: 77.

Ж.

Жаботин, м.; XVIII: 142.
Жабокрицький Діонісій, єписк. острожск; XVIII: 211, 212.
Жадкович; XVIII: 96.
Жванець, м.; XVII: 106; XVIII: 237.
Жигмонт Авґуст, король польск.; XVII: 1.
Житомир, м.; XVIII: 172, 208.
Жовква, м.; XVII: 27, 144, 148, 154, 156.
Жовківський, пан; XVII: 105.
Журавський Іродіян, архимандрит; XVII: 34; XVIII: 50.
Журахівський, наказний полков.; XVIII: 30, 36.
Жученко, військовий товариш; XVIII: 49.
Жученко Федір, полковник; XVII: 17, 21, 37.

З.

Забіла Данило Василевич, бунчуковий товариш; XVII: 75; XVIII: 107.
Забіла Степан, нїжинськ. полков; XVII: 17.
Забілиха; XVII: 197.
Забіяка, запорожець; XVII: 23.
Завадовський, слуга Кочубея; XVII: 81, 180.
Завіша, воєвода минськ. XVIII: 193.
Загоровський, суддя земський; XVII: 4.
Зажарський, післанець; XVIII: 25.
Заленський, єзуїт; XVII: 147, 157—160, 178, 188; XVIII: 5, 43.
Залуський Андрій, єписк.; XVII: 105; XVIII: 177.
Замойський Францїшок, ординат; XVIII: 193, 200, 201.
Замость, фортеца; XVII: 132; XVIII: 260.
Запороже, з.; XVII: 10, 37, 39, 42, 49, 52, 63, 65, 81, 84, 88, 92, 118, 119, 123, 161, 166; XVIII: 51.
Зарицький Атанас, протоп. XVIII: 33.
Збараж, м.; XVII: 131; XVIII: 143.
Зборів, м.; XVIII: 100.
Зґура, Грек, післанець Мазепи; XVII: 171.
Зеленський Дмитро полковник; XVII: 21, 194; XVIII: 90, 190.
Зеньків, м.; XVIII: 45.
Зиків Іван Павл; XVII: 133.
Зимець, полков. запор.; XVIII: 58.
Змієв Венедикт, післанець; XVII: 17, 42.
Золочів, м.; XVIII: 226.

И.

Искра, корсуньский полковник і наказний гетьман; XVII: 87, 91, 92, 97, 100, 103, 104, 110—113, 130, 149, 178—180, 182, 189—191, 198; XVIII: 1, 49, 179, 210, 240, 242, 250, 254, 259.

І.

Іван Алексієвич, цар; XVII: 18
Іванківська волость; XVIII: 193.
Ізюм, м.; XVII: 169.
Ілинці, майно Ст. Лещинського; XVII: 92, 105.
Інґрия, з.; XVII: 115; XVIII: 77.
Інгул, р.; (Великий Інгул); XVIII: 79; XVIII: 74, 124.
Інгулець, р.; XVIII: 124.
Інфлянт, моск. ґенер.; XVIII: 4, 7, 48.
Ірпень, р.; XVIII: 169, 263.
Ісая, архимандрит; XVII: 14.
Іскрицький, Поляк; XVII: 25—27, 95.
Іскрицкий Василь, полк. XVIII: 165, 166, 169, 197, 199.
Іслям Ґирей, хан; XVII: 80; XVIII: 95.
Іслям Кермень, кріпость; XVII: 60.
Іспанія, з.; XVIII: 44.
Італія, з.; XIII: 44, 119.

Й.

Йоаким, патриярх моск.; XVII: 18.
Йоан, сьвященик Клеваня: XVIII: 211.
Йосипов (Осипов) Федір, полков.; XVII: 178, 182, 183, 188; XVIII: 38.

К.

Казань, м.; XVII: 149.
Каланчак, р.; XVII: 16.
Кама султан; XVII: 40, 43 46, 48—51, 61.
Каленик, чернець; XVIII: 107.
Калинівка, с.; XVII: 96.
Калмики, нарід; XVII: 151, 167; XVIII: 65.
Кальміус, м.; XVII: 166.
Калюс, м.; XVII: 106; XVIII: 207.
Каменець, м.; XVII: 103, 105, 107, 121; XVIII: 184, 202, 214, 226.
К мен, мурз ; XVII: 42.
Камінський, комендант львівськ.; XVII: 125.
Кампель, моск. бриґадир; XVIII: 58.
Камянка, р.; XVII: 1; XVIII: 91, 122.
Камяний затон, м. (фортеца); XVII: 40, 42, 43, 45, 50, 52, 54, 56, 80, 86; XVIII: 61, 101.
Кандиба Андрій, канцелярист; XVIII: 22, 141.
Канїв, м.; XVII: 150; XVIII: 96, 142, 144.
Каплан Ґирей, хан крим.; XVIII: 122.
Карасевич, піп; XVIII: 254.
Карасубазар, м.; XVII: 80.
Карелія, з.; XVII: 115; XVIII: 77.
Карловиці, м.; XVII: 75; XVIII: 202.
Карло XII. король шведс.; XVII: 117, 124, 125, 131, 135, 138, 139, 142, 145, 161, 163, 168, 194; XVIII: 1, 2, 10, 14 15 18, 22, 38, 42, 45, 46, 49, 50, 60, 65, 68 70, 8[illegible], 86, 89, 95, 104, 113, 209, 260, 266.
Карнаух, ватажок розбиш.; XVIII: 228.
Карпівці, с.; XVIII: 273.
Катерина II, цариця; XVIII: 83.
Каушани, лїтня резид. хана; XVIII: 118.
Келеберда, м.; XVII: 83; XVIII: 58, 92.
Кендзеровський, покоєвий Мазепи; XVIII: 28.
Кенїґзен Фрідріх, арматний асаул; XVIII: 15, 24, 26.

Керекиша Криштоф, дворянин; XVIII: 217.
Керпасівка, с.; XVIII: 252.
Кизикермень, м.; XVII: 39, 42, 57, 59, 60, 67, 68; XVIII: 184, 186, 187.
Кикин Олександер; XVII: 185.
Київ, м.; XVII: 13, 25, 31, 33, 60, 101, 107, 109, 133, 139, 141—144, 148, 149, 153, 161, 163, 168, 186, 197; XVIII: 3, 9, 96, 98, 105, 121, 136, 142, 144, 176, 184, 193, 209, 244.
Києвопечерска Лавра; XVII: 198; XVIII: 39.
Килїян, козац. полковн.; XVIII: 168, 197.
Кисляковский, запорожець; XVII: 23.
Китайгородок; XVII: 47 - 50.
Кишенка, м.; XVII: 82, 83.
Кіньска річка; XVIII: 68.
Клевань, м.; XVIII: 211.
Кленково, урочище; XVII: 166.
Клинцї, с.; XVIII: 161.
Клитинський Михайло, дворянин; XVIII: 217.
Клїнковштрем, секретар Карла XII; XVIII: 74.
Кобилин, с.; XVIII: 161.
Кобиляки, м.; XVII: 22, 49; XVIII: 69.
Ковалївка, м.; XVII: 180.
Кованько Петро, полтав. полков. суддя; XVIII: 99.
Кованько, сотник; XVII: 183, 188, 189.
Кодак, фортеця; XVII: 8, 134, 166, 168; XVIII: 61.
Кодима, р.; XVII: 94; XVIII: 188.
Кожухівський охотн. полков.; XVII: 168, 170, 180, 181; XVIII: 43, 67, 70.
Козїй Ріг, урочище; XVII: 65.
Козлів (Евпаторія), м; XVII: 64, 106.
Козлів, м.; XVIII: 237.
Коломак, р.; XVII: 5, 8, 17, 63.
— слобода; XVII: 180, XVIII: 49.
Кольцо Массальский, ґенер.; XVII: 78, 79.
Комарницька, волость; XVII: 84.
Кондаченко, козак; XVII: 186.
Кондрат, спільник Петрика; XVII: 43, 45.
Конисский Георгій, писатель, еписк.; XVIII: 85 89.
Конотопи, м.; XVII: 27, 111.
Константинів, м.; XVIII: 142, 216, 226, 237.
Контеський Мартин; XVIII: 233.
Коренець, с.; XVIII: 42.
Корнилович, Захарій, епископ переясл.; XVIII: 32.
Королївка, с.; XVIII: 164.
Короп, м.; XVIII: 15, 20.
Коростишів, м.; XVII: 101.
Корсунь, м.; XVII: 5, 54, 71, 86, 100, 102; XVIII: 39, 133, 142, 179, 267, 268.
Корсун, ватажок; XVII: 121.
Корчевський Осип, староста житомир.; XVIII: 220.
Косагов Григорій, воєвода; XII: 10.
Косинський; XVIII: 107.
Космаха, рукав ріки; XVII: 68.
Косович Григорій, війт межиріцкий; XVIII: 212.
Косовський, післанець; XVII: 103.
Кость Великий, ротмістр; XVII: 181.
Котарський Іван, скарбник черниг.; XVIII: 162, 167.
Котельва, р.; XVIII: 58
Котельня, слобода; XVII: 103, XVIII: 193.
Коцел, пан; XVII: 112, 113.
Кочубей Василь, писар; XVII: 17, 21, 30, 38, 39, 51, 77, 172,

173, 175–184, 187–193, 197, 198; XVIII: 1, 52.
Кочубей Василь Василевич, син.; XVIII: 49.
Кочубеївна Мотря; XVII: 172–175, 190.
Кочубеїха; XVII: 176, 177, 181; XVIII: 49.
Кочюрівка, с.; XVII: 21.
Кошовата, м.; XVII: 120.
Краків, м.; XVII: 117, 127.
Красна Лука; XVIII: 44.
Красний Колядин, с.; XVIII: 36.
Красний Кут XVII: 180, 188.
Красноярск, м.; XVIII: 31.
Крейц, швед. ґенер.; XVIII: 48.
Кременець, м.; XVII: 126.
Кременчук, м.; XVII: 61; XVIII: 91.
Крива Лука, с.; XVII: 169.
Кримска держава; XVII: 46.
Крим, з.; XVII: 8, 11, 15, 24, 29, 34, 39–41, 43, 45, 49, 50, 53–55, 57, 58, 70, 80, 185; XVIII: 57, 70, 124, 256.
Криницький, дворянин; XVIII: 163.
Криса Герасим, атаман кошовий; XVII: 80, 86.
Кроківський Йосиф, ігумен; XVII: 33; XVIII: 11, 32.
Кропотов, полков.; XVIII: 72, 74.
Крузе, швед. ґенер.; XVIII: 58.
Крупецька волость; XVII: 118.
Кузьменко Василь, кошов. атаман; XVII: 52, 56, 57.
Кузьмин, м.; XVIII: 216, 217.
Кулаковський, начальник ватаги; XVII: 71.
Кунїцький, шляхтич; XVIII: 154–155.
Кутиський Барабаш Тимотей, полков. козац.; XVII: 96, 97; XVIII: 200, 205.
Кухарі, с.; XVIII: 193.

Л.

Лабуня, маєток Любомирських; XVIII: 207.
Ладижин, м.; XVII: 109.
Ладожське озеро; XVII: 128.
Лазука Прокоп. запорожець; XVII: 23, 24.
Ласківці, с.; XVIII: 217.
Ластівці, с.; XVII: 106.
Лебедин, атаман; XVII: 162; XVIII: 40, 43, 89.
Лебедин, м.; XVII: 29.
Левашев, підполковник; XVII: 82, 83, 103.
Лєвенгавпт, швед. ґенер. корпусний; XVIII: 1, 2, 4, 7, 70, 71.
Левенець, полтавс. полков.; XVII: 167, 170; XVIII: 36, 39.
Левко, сотник; XVIII: 196.
Лейонтгельм, швед. майор; XVII: 125.
Ленчинський, підскарбій; XVII: 171.
Леонтій, піп; XVII: 76.
Лентичів, м.; XVIII: 228.
Лєщиньский Станїслав, король польск.; XVII: 105, 130—132, 134–139, 141, 145, 147, 153, 154, 156–161, 163, 165, 168, 171—172, 178, 194; XVIII: 5, 8, 9, 22, 38, 40–42, 45, 66, 90, 114, 118, 122, 264.
Ливонія з.; XVII: 113; XVIII: 4.
Лизогуб Андрій, військ. товариш; XVIII: 49.
Лизогуб Юхим Евфим, бунчужний; XVII: 17, 21, 65.
Лизогуб Семен; XVII: 68, 90.
– Яків, полковн. черниг. XVII: 17, 21, 59, 62–64, XVIII: 135
Лиман; XVII; 63.
Липницька, старпця; XVII; 24, 32.
Лисовський Федір, гадяч. протопоп; XVIII: 107.

Лисянка, м.; XVII: 86, 100, 101; XVIII: 96, 141.
Литва, з.; XVII: 113, 129, 132, 135—137, 140, 142; XVIII: 3, 4, 260.
Лібекер, ґенер. швед.: XVII: 196. XVIII: 2, 27.
Лімрот, ґенер.; XVIII: 37.
Ліпохой, післанець; XVII: 162, 167.
Лісне, м.; XVII: 10
Ліфляндия, з.; XVIII: 141; XVIII: 1, 3, 77.
Ловицький Лаврентий, шляхтич; XVIII: 162, 167.
Ломиковський, ґен. бунчужний; XVII: 25, 147, 194; XVIII: 4, 5, 11, 12, 16, 43.
Ломиковські; XVIII: 92, 111.
Лончинський Криштоф, полковник; XVIII: 161, 162.
Лохвиця, м.; XVII: 61; XVIII: 29, 37, 38, 48.
Лоївці, с.; XVII: 106; XVIII: 137.
Лубни, м.; XVII: 56; XVIII: 29, 90.
Лукіянов Йоан, сьвящ.; XVII: 90; XVIII: 243.
Луцк, м.; XVIII: 223.
Лучинченко, сотник; XVII: 162.
Львів, м.; XVII: 107, 125, 126, 131, 144; XVIII: 133, 215, 221, 233, 241, 260.
Людуховський Францішок волин. каштел.; XVIII: 221—224.
Любар, м.; XVII: 124; XVIII: 230, 256, 258.
Любовицкі, дворяни; XVIII: 162.
Любомирські, пани; XVII: 169, 120, 122, 124; XVIII: 193, 234, 236.
Любомирський Ґроніім, велик. корон. гетьман; XVII: 103, XVIII: 232, 233, 235, 253, 254.
Любомирський Юрій, кор. обозний; XVII: 105, 110, 120.
Любомирський Юрій, кор. підкоморий; XVII: 100, 129, 137; XVIII: 223.
Людвик XIV, король франц.; XVIII: 30.
Люшни, м.; XVIII: 144.
Ляґеркрона, швед. ґенер.; XVII: 3, 4, 7.
Лятава, с.; XVII: 106; XVIII: 237.
Ляховичі, м.; XVII: 136, 137.

М.

Магдалина ігуменя; XVII: 32, 33, 157, 188.
Мазепа Колединський Іван, Степанович, гетьман; XVII: 1—7, 9—11, 13—21, 24—33, 35, 39, 42, 44, 46, 55, 56, 59, 61—76, 89, 92 95, 99, 102, 104, 107, 108—115, 117—125, 127, 128—150, 153—168, 170—179, 184—188, 190, 191, 193; XVIII: 1—24, 27—43, 45—48, 50—61, 66, 68—84, 87—92, 105, 113, 117, 119, 120, 150, 175, 179—188, 194, 197, 207, 209, 215, 232, 242—247, 249, 250, 253, 254, 257—262, 266.
Мазепа Колединський Микола, шляхтич предок Мазепи Івана; XVII: 1, 34.
Мазепинці, с.; маєток Мазепи; XVII: 1, 5.
Майерфельд, швед. ґенер.; XVIII: 2, 38.
Макошин, с.; XVII: 21.
Макошинська пристань; XVIII: 13.
Максимович Димитрій Петрович, війск. канцелярист; XVII: 123.

Максимович Іван ґенер. осаул; XVII: 197; XVIII: 10, 43, 67, 90, 102.
Максимович Йоан, архіеп. XVIII: 32.
Максимович Федір, син Дим.; XVIII: 109.
Макуха полковн.; XVIII: 165.
Мандрика, сотник; XVII: 129.
Манько, полков.; XVIII: 169.
Маріянна (Витуславска) своячка Мазепи; XVII: 15 .
Маркович Андрій, сотник; 23, 24.
Марльборо, герцоґ; XVIII: 145.
Матросська слобода; XVII: 170.
Мацеєвський, боярин; XVIII: 216.
Маяків, м.; XVII: 169.
Маячка, с.; XVII: 47, 48, 50; XVIII: 58.
Мглин, м. XVII: 196.
Межибож, м.; XVII: 105; XVIII: 226, 237.
Мелашка, послана Мазепи; 174.
Мена, м.; XVIII: 19.
Менько. карик. запор.; XVIII: 61.
Меньшиков, кн. Олександер; XVII: 130, 139—142, 146, 147, 195; XVIII: 9, 13, 14, 19—27, 35, 49, 53, 66, 71, 260, 263, 268.
Менжинський, офіцер; XVIII: 153.
Мидопака, полковн.; XVII: 106.
Микитин Ріг, урочище; XVII: 79; XVIII: 124.
Миклашевський, полков. стародуб.; XVII: 22, 22, 112, 113, 118, 136.
Миньск, м.; XVII: 135, 136, 137; XVIII: 260.
Миннїх, ґенер. фельдм.; XVIII: 122, 123.
Миргород, м.; XVIII: 37.
Мировичева Пеляґія Захаріївна; VVIII: 115, 116.
Мирович Василь Іванов, переясл. полк.; XVIII: 115.
Мирович Василь Яковл.; XVIII: 116.
Мирович Димитрій Іванов XVIII: 115.
Мирович Іван Іванов. полков. переясл.; XVII: 71, 111, 123, 125, 127, 136, 137.
Мирович Петро Федорович, секретар царицї Єлисавети; XVIII: 116
Мирович Яков Федорович; XVIII: 116.
Мирович Федір Іванович, ґенер. бунчужний; XVIII: 92, 109, 113, 116, 123.
Мирон наказний гетьм. Могиленка; XVII: 67: XVIII; 140, 158.
Миронівка, с.; XVII: 88; XVIII: 183.
Миропіль, м.; XVIII: 273.
Михайлівка, слобода: XVII: 11, 29, 30.
Міусский городок; XVII: 75.
Многогрішний Демян гетьм.; XVII: 13, 41, 193.
Могила, козак; XVIII: 154—156.
Могилїв, м.; XVII: 106, 117, 133; XVIII: 1, 237, 272
Мокієвский; київ. полк. XVII: 63, 65, 114, 133; XVIII: 181.
Молдавія, з.; XVII: 88, 92; XVIII: 124, 132, 133, 137, 151, 152, 154.
Молочні Води, р.; XVII: 43—46, 48.
Морея, півострів; XVII: 14.
Москаль Андрюшка, курін. атаман; XVII: 86.
Москаленко Гараська, бурмістр; XVIII: 59.
Москалї (Великороси) нарід; XVII: 6, 10, 16, 17, 37, 39,

40—42, 46 49, 59—61, 67, 68, 72, 82, 43, 93, 102, 116, 118, 119, 127, 128, 133, 136, 142, 156, 164, 170, 186; XVIII: 7, 14—17, 26, 27, 32, 36, 42, 45, 51, 55, 57, 64, 66, 67, 69—72, 102, 103, 105, 111, 120, 121, 123, 144, 250.
Москва, м.; XVII: 5, 8, 10 - 13 15, 17, 18, 20—25, 27 - 32, 35, 37, 38, 50, 56—58, 64, 77, 93, 118, 127—129, 140, 177, 183; XVIII: 26, 68, 90, 111, 115.
Москва, Московщина (Россія) з.; XVII: 5, 13, 14, 24, 40, 41, 43, 45, 51, 53, 61, 68, 80, 82, 86, 93, 98, 116, 127; XVIII: 83, 85, 101, 105, 113, 119, 122, 129, 130, 137, 144, 146, 152, 176, 192, 231, 242, 249, 263, 260, 271.
Мотовилівка, с.; XVIII: 193, 270.
Мошни, слобода; XVII: 71; XVIII: 96, 141, 179, 273.
Мугамет IV; XVIII: 133.
Мурабет Кермень, кріпость; XVII: 60.
Муравський шлях; XVII; 64.
Мурашка, ватажок; XVIII: 135.
Муртаза ага, визір турец. XVIII: 98.
Мустріт Кермень; XVII: 60.
Мятин, с.; XVIII: 222.

Н.

Незуленко, сотник; XVII: 121.
Наливайко, сотник; XVIII: 252.
Напуга, післанець Палїя; XVII: 95.
Нарва, м.; XVII: 114; XVIII: 250.
Народичі, м.; XVIII: 159.
Наталїа Кирилівна, царица; XVII: 52.
Нахимович, післанець Мазепи; XVIII: 41.
Нахимовський Фед; XVIII: 92, 113, 114, 116, 123.
Нева, р.; XVII: 118, 128
Немирич Юрій, пан; XVIII: 84.
Немирів, м.; XVII: 86, 90, 92, 104, 109, 121; XVIII: 137, 142, 144, 170, 274.
Неплюєв думний, дворянин; XVII: 131, 137.
Неплюєв Леонтій Романович боярин; XVII: 10, 19. 20.
Несвиж, м.; XVII: 135, 136.
Нестулей, полков. запор.; XVIII: 52.
Нехворощ м.; XVII: 47; XVIII: 58.
Низ; XVII: 79.
Никанор, монах; XVII: 176, 177.
Никополь. м.; XVII: 79.
Ничипор, сотник; XVIII: 167.
Ніс Іван, прилуц. полков.; XVIII: 25, 34.
Нїжин, м.; XVII: 61; XVIII: 1, 36, 47, 50.
Нїжинський, пан; XVIII: 217.
Нїман, р.; XVII: 125, 126, 127.
Нїмцї, нарід, XVII: 125 127.
Новгород Сіверський, м.; XVII: 196; XVIII: 9, 13, 29.
Новий Санжарів; м. XVII: 37; XVIII: 58, 59.
Нові Млини, м.; XVIII: 20
Ногаї, нарід; XVIII: 121.
Новобогородськ, м.; XVII: 10, 13, 48, 78; XVIII: 101.
Новогрудок, м.; XVII: 142.
Новоконстантинів, м; XVIII: 228.
Нордберґ, швед. історик; XVII: 125, 160; XVIII: 67, 68, 70
Нуредин, султан; XVII: 53—55, 59.

О.

Обидовський, небіж Мазепи;

XVII: 31, 33, 99, 114, 172, 180.
Обмачів, с.; XVIII: 20.
Оболоня, м. XVIII: 19, 20.
Овруч, м.; XVIII: 159, 220, 269.
Оґіньский, кн., польний гетьм. литов.; XVII: 184.
Озеров, офіцер; XVIII: 182.
Озерянський Атаназий; XVII: 29.
Олекса, сотник; XVII: 120; XVIII: 251.
Олександ. Македонський; XVIII: 46.
Олександер Михайлович, цар; XVII: 27, 147; XVIII: 130, 135.
Олексій Петрович, царевич; XVIII: 33.
Оленівка, с.; XVII: 158, 159.
Олика, м.; XVIII: 215.
Омельченко, Мих. полк. палїїв. коз.; XVII: 101, 122, 127; XVIII: 39, 255.
Омелянович Михайло, полков білоцерк.; XVIII: 259, 261, 263.
Онисимович, обозний; XVIII: 36.
Опошня, м.; XVII: 67; XVIII: 38, 46.
Орель, м.; XVII: 8, 47, 60, 63; XVIII: 141, 148.
Орлик Пилип, ґенер. писар; 134, 136—139, 142, 147, 153—159, 161, 193—195; XVIII: 4, 5, 9, 12—14, 16, 38, 43 78, 79, 81, 91—97, 99, 105, 112—114, 117, 119, 120, 121—123, 267, 270, 271.
Орлівка, м.; XVIII: 16.
Орчик, р.; XVII: 8.
Орша; XVIII: 136.
Остзейський край; XVII: 115.
Острог, м.; XVIII: 132.
Острогоржськ, м.; XVII: 64.
Остроч, с.; XVII: 21.
Отвіновський, історик; XVIII: 238.
Очаків, м.; XVII: 63—66, 70, 79, 91; XVIII: 75, 92, 104, 184, 187.

П.

Паволоч, м.; XVII: 89, 90, 120, 123, 130; XVIII: 142, 144, 183, 193, 210, 253, 257, 269.
Паланка, кріпость; XVII: 59.
Паллядий, коз старшина; XVII: 102, 103.
Палїй Семен Пилипович, хвастів. полк. XVII: 59, 62, 71, 78, 87—95, 97—113, 120—123, 127—129; XVIII: 50, 80, 82, 170, 173, 178, 181—212, 215, 216, 225—227, 232, 234, 242—244, 248 251, 253—257, 262 266, 268.
Палїй Федір; XVII: 88.
Панорівка, с; XVIII: 14.
Пархоменко Грицько, коз. XVIII: 42.
Пасек, польск. писатель; XVII: 2, 3.
Паткуль, швед. ґенер.; XVII: 109, 126; XVIII: 247—249.
Пашковський, охотн. полк.; 46.
Перебийніс, ватажок; XVIII: 8, 271, 262.
Переволочна, м.; 43, 54, 63, 81; XVIII: 58, 69, 71, 90, 92.
Перекоп, м.; XVII: 16, 27, 40, 42, 50, 69.
Перемишль, м.; XVIII: 179.
Перепятиха, урочище; XVII: 119; XVIII: 121, 135.
Переяславцї, городяни; XVII: 25.
Петербург, м.; XVIII: 17, 120.
Петрик (Петро Ів. також Іва-, ненко) війск. канцлелярист; XVII: 37—40, 41, 43—58, 61

81, 84, 94; XVIII: 29, 150.
Петрівка, с.; XVIII: 65.
Петро I. Алексієвич, цар; XVII: 17, 19, 20, 29, 32, 62, 64, 65, 66, 72, 74—76, 82, 85, 115, 119, 120, 128, 131, 133, 135, 139, 140, 143, 145, 153, 163, 168, 179; XVIII: 2, 8, 9, 10, 30, 34, 42, 44, 50, 63, 64, 66, 67, 72, 78, 79, 81, 82, 84, 88, 89, 100, 106, 121, 232, 247, 256, 262, 266, 269, 270.
Петропавловська кріпость XVIII: 114.
Пилипівка, с.; XVII: 188.
Пирха, шляхтич; XVIII: 251, 252.
Підлипне, с.; XVIII: 12.
Піпер ґраф, швед. канцлєр; XVIII: 1, 13, 19, 45.
Пісковатий брід; XVII: 10.
Плечник Максим сотник; XVII: 64.
Плотнича слобода; XVII: 170.
Побуже, з.; XVII: 110.
Погар, м.; XVIII: 19.
Погрібки, с.; XVIII: 21, 23.
Погребищі, с.; XVIII: 271.
Подністрянщина, сторона; XVII; 110, 120.
Поділлє, з.; XVII: 35, 87, 105—107, 119; XVIII: 134, 209, 223—227, 236, 239, 241, 243, 258, 272.
Познань, м.; XVII: 126.
Покотило Яків, полковник сердюцький; XVII: 68; XVIII: 90.
Покутє, з.; XVIII: 151.
Поліссє, з.; XVIII: 71, 86, 87, 91, 93, 94, 107, 126; XVIII: 97, 135, 139, 140, 152, 153, 176, 185, 194, 197, 198, 201, 209, 242, 243, 260, 270, 273.
Полонне, с.; XVII: 123, 137; XVIII: 231.
Полтава, м.; XVII: 37, 47, 49, 52, 55; XVIII: 39, 60, 63—65, 87, 88, 262.
Польща (Річ Посполита, Корона) з.; XVII: 2-5, 7, 13, 23—29; 31—34, 66, 75, 85, 86, 88, 91—93, 95, 97, 100, 101, 113, 119, 128, 129-132, 139, 146, 147, 157, 198, 202—205, 209, 216, 232, 234, 241, 257, 258, 264, 272.
Полуботок Павло Леонтій, черниг. полк. і наказний гетьман; XVII: 133; XVIII: 30, 31, 34, 81, 82, 120.
Поляки (Ляхи) нарід; XVII: 8, 13, 15, 23—25, 30, 37, 41, 44, 46, 66, 76, 78, 92, 94, 95, 99, 101, 104, 106, 107, 113, 115, 118, 121, 124, 125, 127, 131, 158, 166; XVIII: 3, 42, 45, 85, 95, 124, 129, 134—136, 139, 140, 143, 146, 150, 177, 193, 199, 200, 237, 242, 245—251, 253, 256, 264, 272.
Поляньскі, поміщики; XVII: 73.
Понятовський ґен резідент Станїслава Лєщиньского, при шв. королю; XVIII: 7, 8, 74, 114.
Попович (Самійлович); XVII: 41, 271.
Поросючка, дворець Мазепи; XVIII: 34.
Потоцький Антін, підстолій; XVIII: 164.
Потоцький Іван, дворянин; XVIII: 161.
Потоцький Осип, київ. воєвода; XVII: 110, 120, 171; XVIII: 95, 219, 235, 251, 266.
Потоцький Фелїкс гетьман; XVIII: 215.
Потоцький Францїшок староста овруцький; XVIII: 220.
Потоцький Ямів, староста хмельницький; 103, 104, 110, 130, 131, 220, 235.
Почеп, м.; XVIII: 19.
Поєцький, дворянин; XVIII: 164.

Прилуки, м.; XVII: 60, 61; XVIII: 29, 37, 47, 48.
Прокопович Сава; XVII: 17.
Прокіп підданець; XVII: 96.
Пропойск, м.; XVII: 184; XVIII: 3.
Протасєв Семен; XVII: 85; XVIII: 11.
Протасєв Хедір стольник; XVIII 106.
Прусия, з.; XVII: 133.
Прут, р.; XVIII: 101.
Псьол, р.; XVII: 61.
Псков, м.; XVII: 114.
Пушкаренко, канівс. полков.; XVIII: 141.
Путивель, м.; XVII: 13, 47.
Пятка, м.; XVII: 104.

Р.

Радомишль, м.; XVIII: 193, 199.
Радосовиці, кватира швед. короля; XVIII: 1.
Ракочий, семигор. князь; XVII: 145.
Раставиця, р. XVII: 89.
Раткове, с.; XVIII: 237.
Ржевський, воєвода; XVIII: 136.
Ржищів м.; XVIII: 144.
Ревель, м.; XVIII: 77.
Ревуський, корон. референдар; XVII: 125, 126
Редтичі, дворяни; XVIII: 159.
Реп, р.; XVIII: 119.
Реп, моск. ґенер.; XVII: 141.
Реншильд швед. фельдмаршал.; XVII: 184; XVIII: 2, 18, 51, 65, 66.
Реутинці, с.; XVII: 76, 77.
Решетилівка, м.; XVIII: 57.
Рибне, м.; (Острогожськ); XVII: 64.
Риґа, м.; XVIII: 117, 132.
Ринґош, старшина коз. XVII: 102.
Рогов Федір, піддячий; XVII: 126.
Родостамов, дяк; XVIII: 30. 31.
Розумовський, гетьман; XVIII: 83, 124, 125.
Ромни, м.; XVII: 22; XVIII: 3, 37, 38, 40, 43, 44.
Ромодановський, князь, київ. воєвода; XVII: 24, 33; XVIII: 134.
Ончковський, дворянин; XVIII: 164.
Рон, моск. ґенер.; XVII: 132.
Ронтґів; XVII: 137.
Ропуха, ватажок; XVII: 86.
Рубан Семен, кошовий отаман; XVII: 58.
Рувим, сербський епископ; XVII: 185.
Ругодив, (Нарва); XVII: 115.
Рудницький, арендатор дібр львівского митрополита; XVIII 193.
Румелія, з; XVII: 14.
Румянцев, ґраф; XVIII: 175.
Русиновичі, міщанин; XVIII: 187.
Рутковський, дозорець; XVII: 38.
Рущиць Дамян, реґіментар; XVII: 103, 104; XVIII: 219.

С.

Сава, шурин Палія; XVII: 88; XVIII: 176, 193, 199, 264.
Савинці, с.; XVIII: 48.
Савич Василь, лубенсь. полков.; XVIII: 32.
Сагайдачний Грицько, кошовий; XVII: 10.
Сажка, писар; XVII: 23.
Саксонія, з.; XVII: 139, 142, 147, 154.
Салоніки, (Солунь) м.; XVIII: 121.
Салтикова Дівиця, м.; XVII: 6; XVIII: 11.
Салтов, м.; XVII: 72.

Самара, р.; XVII: 8, 10, 11, 16, 17, 38, 41, 43, 45, 47, 60, 79, 126.
Самбур, с.; XVII: 21.
Самійленко Яким; XVII: 76.
Самійлович Іван, гетьман; XVII: 5, 6, 8, 9, 11—13, 19, 25, 37, 127, 172, 193; XVIII: 23, 134-136, 139, 140, 148—151, 153, 245.
Самусь, брацлавск. полковник; XVII: 87, 92, 97, 100—112, 120, 122, 130; XVIII: 170, 179, 193, 200, 210, 212, 220, 225, 232, 234, 240, 243, 244, 246, 250, 251, 258—261.
Сан, р.; XVII: 152.
Саніга Павло князь; XVIII: 101.
Саніги, пани; XVIII: 117.
Сатанів, м.; XVIII: 226.
Сьвічка Леонтій, лубен. полков. XVII: 17, 21.
Свищев, с.; XVIII: 216.
Сьвятайло Іван, сьвященик; XVII: 178, 183, 188—192.
Сейм, р.; XVIII: 24, 26.
Селїм Ґирей, хан; XVII: 40, 51, 53.
Сендомір, м.; XVII: 129, 131.
Сенча (Сїнча) м.; XVIII: 38.
Сербія, з.; XVII: 14.
Сергієвский, м.; XVII: 99, 100.
Симашко, паспнок Палїя; XVII: 88, 98, 103, 105, 123—127; XVIII: 176, 227, 255.
Симонченко Яків, наказн. кошовий атаман; XVIII: 56.
Сисой Левко, запор. післанець; XVII: 42, 45.
Сібір, з.; XVII: 30, 52, 84, 117; XVIII: 50, 53, 57, 68, 262.
Сївск, м.; XVII: 13, 31, 62.
Сінява, м.; XVIII: 252.
Сїч (Запороже); XVII: 10, 11, 22, 23, 34, 36-41, 43—45, 50, 52—54, 57, 60, 63—75, 78, 79, 85, 118, 143, 146, 167; XVIII: 51, 266.
Скипора, дворянин; XVIII: 164.
Скорич, полков. XVII: 106; XVIII: 228.
Скоропадський Іван, гетьман; XVII: 76, 184, XVIII; 35-42, 49, 50, 82, 90, 96, 97, 110, 112, 262, 264, 265, 267, 268, 270.
Скоруньский Юрєвич, шляхтич; XVIII: 161, 167.
Скотин, начальник моск. віддїлу; XVII: 83.
Славетна, р.; XVIII: 169.
Слїпий Федор, сотник; XVIII: 190.
Слободзея (слобідська Україна) з.; XVII: 11, 72, 164, 168; XVIII: 37. 46, 95, 99.
Слободище, м.; XVII: 104, 273.
Слуцк, м. XVII: 137.
Случ, р.; XVII: 93, 131; XVIII: 169, 191, 194, 201.
Сьміла, м.; XVIII: 37.
Смоленьск м; XVII: 182, 183, 188, 190, 191; XVIII: 3, 10.
Соболєв, ротмістр; XVII: 31.
Соболєвский; XVIII: 20.
Собєский Яков; XVII: 145.
— Ян (Ян III) король поль.; XVII: 86—88, 91, 96, 97, 100. 112, 134, 138; XVIII: 134, 138, 152—157, 170, 202.
Собєскі; XVII: 122.
Сож; р. XVII: 115, 116.
Сокаль, м.; XVII: 143, 226.
Сокольска м.; XVIII: 58, 69, 144.
Солка, с.; XVII: 28.
Соловій Михайло, полков. XVIII: 135.
Соловієв ротмістр; XVII: 31.
Соломон, чернець; XVII: 27—31.
Солонина Андрій; XVII: 76, 77.
— Сергій полковн.; XVII. 13, 65, 187.
Сольдан, швед. коміс.; XVIII: 54.

Сорока, м.; XVII: 90; XVIII: 195.
Сорочинський Петро, ватажок; XVII: 80; XVIII: 57, 61.
Сорочинці, м.; XVIII: 38, 40.
Сотник Аксентій, полковн. XVII: 106.
Софія, царівна; XVII: 15. 18.
Ставецький, шляхтич; XVIII: 200.
Стайки, м.; XVII: 115; XVIII: 143, 270.
Старий Константинів, м.; XVII: 106, 131.
Стародуб, м.; XVII: 36, 196; XVIII: 3, 4, 6, 7, 13, 14, 27.
Стахович, сотник; XVII: 143.
Стецкий, пан; XVII: 96.
Стецько, козак; XVII: 35.
Стремоухови, поміщики; XVII: 73.
Стрижавка, с.; XVIII: 228, 243.
Стрілиця; XVII: 64.
Студениця, с.; XVIII: 155, 228.
Стягайло, полковник; XVIII: 153.
Сузський, шляхтич; XVIII: 228.
Сулешов, керман мурза; XVII: 16.
Сулима Іван, ґенер. хоружий; XVIII: 40.
Сурин Ремиґіян суддя кантуровий; XVII: 96; XVIII: 170, 194.
Сусла, стародубський житель; XVII: 66, 67.
Сухановський Іван, ґенер. хоружий; XVIII: 107.
Суховієнко, гетьм.; XVII: 81.
Сєнявський Адам, польний гетьман; XVII: 107, 109, 111, 150, 164; XVIII: 233, 235, 240, 241, 246, 247.
Сянок, м.; XVIII: 179.

Т.

Таваньск, кріпость; XVII: 60, 65, 66, 68.
Таваньск острів; XVII: 60, 67, 65.
Таґанрог, м.; XVIII: 105.
Тамара, переясл. полковн. XVIII: 30.
Танський Антін, білоцерк. полк. XVII: 88, 146; XVIII: 175, 255, 259, 264, 265, 266. 270.
Тарло, пан; XVII: 171, 172.
Тамари (Орда) нарід: XVII: 8, 10, 11, 15, 16, 17, 22–24, 27, 34, 35, 40, 42–45, 47–49. 51, 53–59, 61–62, 64, 72, 78, 80, 81, 86. 87, 91, 106, 124, 167; XVIII: 54, 97, 98, 119, 121, 142, 151, 153, 177, 183, 184, 234.
Текелїй, угорск. ватажок; XVIII: 153.
Тетерів, р.; XVIII: 98, 185, 208, 273.
Тетеря Павло, гетьман; XVII: 2.
Тикич, р; XVIII: 157.
Тикоцин, м.; XVII: 126.
Тишкевич Карл, шляхтич; XVIII 162–164, 189, 190.
Тишко сотник; XVIII: 185.
Тобольск, м.; XVII: 31.
Толстой, ґенер.; 170; XVIII: 20, 50.
Томск, м.; XVII: 127.
Торе, м.; XVII: 169.
Третяк Фед. сподвижник Орлика, XVIII: 92, 113.
Трехтемирів, м.; XVII: 115; XVIII: 92, 143.
Тригуб, ватажок; XVII: 105.
Трипілле, м. XVII: 93, 115; XVIII: 121, 143, 270, 271.
Трипольский, пан; XVIII: 159.
Трощинський, гадяцький полков. XVII: 56, 180, 181.
Тукальский Нелюбович Осип, митропол.; XVIII: 130, 132, 184.
Турґеневи, поміщики; XVII: 73.

Туреччина (Порта) з. XVII: 5, 14, 15, 24, 50, 58, 75, 78, 90, 97; XVIII: 2, 66, 71, 72, 86, 96, 101, 104, 105, 108, 109, 111, 113, 118, 124, 130–134, 137, 224, 235, 264, 266, 272.
Турки, нарід; XVII: 14, 59, 60, 63 65, 68, 69, 78, 81, 86, 90, 95, 97, 124; XVIII: 50, 56, 100, 101, 105, 109; 119, 121, 124, 120–133, 135, 136–139, 142, 143, 152, 177, 183, 200.
Турянський, сотник; XVIII: 30.
Тясмин, р.; XVIII: 143, 157, 187.

У.

Україна (Україна Русь) з.; XVII: 1, 5, 7, 11, 12, 20—25, 27, 28, 32, 35, 36, 37, 39, 40—44, 47—51, 53–56, 58, 61, 62, 65, 66, 72—82, 84—88, 91, 95, 97, 102, 103, 107, 109, 112, 113, 115, 116, 119, 123, 124, 127, 129, 134, 137, 139, 142, 144, 145, 155, 158, 162, 164, 175, 178, 183, 190, 194, 195; XVIII: 1—3, 5, 9, 27, 28, 32, 35, 37, 40, 42, 49, 51—55, 57, 62, 64, 66, 68, 81, 83–87, 92, 96, 97–99, 101, 104, 105—108, 111, 113, 120, 124, 125, 129—135, 137, 143, 146, 153, 174, 225, 241, 246, 260, 264, 266, 268, 271, 273, 274.
Українці-Русини, нарід; XVII: 10, 15, 18—25, 27, 29, 44, 50, 51, 53—55, 57, 60, 61, 65, 66, 71, 78, 82—86, 92, 99, 112, 116, 119, 123, 129, 133, 142, 146, 159, 162; XVIII: 5, 7–9, 17, 28, 29, 37, 51, 55, 57, 62, 67, 82–87, 89, 92, 107, 121, 129, 256.
Українцев Омелян, думний дяк; XVII: 19, 30, 75, 130, 165.
Улас, сотник; XVIII: 196.
Улэшин Якуб, шляхтич; XVIII: 7, 8, 9.
Улезко Яків, суддя ґенер.; XVIII: 135.
Умань, м.; XVII: 86; XVIII: 98.
Унин, с.; XVIII: 193.
Уразова, р.; XVII: 169.
Устрялов, історик; XVII: 30.
Ухань, м.; XVII: 121.
Уша, р.; XVIII: 221.
Ушиця, м.; XVII: 106; XVIII: 237.

Ф.

Федько кошовий атаман; XVII: 40, 43.
Федорович Данило, полк. черниг.; XVIII: 162.
Фальбовський, польский пан: XVII: 3, 4.
Филярет, чернець; XVIII: 107.
Фінляндия, з.; XVII: 196.
Франция, з.; XVIII: 30.
Фридрикевич Криштоф пасинок Мазепи; XVII: 5.
Фридрикевичева вдова, опісля жінка Мазепи; XVII: 5.
Фріксель, швед. історик; XVII: 196.

Х.

Халецький, староста мозирс.; XVII: 117, 118.
Ханенко, гетьман; XVIII: 85, 132, 133, 135, 139.
Харків, м.; XVII: 72; XVIII: 39.
Харлинські, дворяне; XVIII: 163, 189, 190.
Хвастів, м.; XVII: 88—91, 94 95, 97 99, 102—104, 125, 164, 166, 179; XVIII: 177—179, 183—185, 193, 197, 199, 201, 205–207, 209–211, 216, 227, 253, 257, 263, 269.

Хмельницкий Богдан, гетьман; XVII: 6, 7, 36, 40, 42, 44–46, 51, 80, 100, 105, 144, XVIII: 17, 85, 86, 92, 100, 129, 130, 134, 143, 146–148, 173, 178, 194 215, 265.
Хмельницький Юрій, син Богдана гетьм.; XVIII: 2; XVIII: 137.
Ходоровська, панї; XVIII: 228.
Хойники, м.; XVIII: 167.
Холмска земля; XVIII: 259.
Хоментовский, воєвода мазов.; 145.
Хопер, р.; XVII: 168.
Хорол, р.; XVIII: 48.
Хотин, м.; XVIII: 134.
Христіянштадт, м.; XVIII: 113.
Христинівка; XVIII: 164.

Ц.

Цаполовський єзуіт; XVII: 105; XVIII: 226.
Цариченка; м. XVII: 47, 48; XVIII: 54.
Царгород, м.; XVII: 14, 50, 75; XVIII: 50, 101, 104, 108, 132, 133, 137.
Циклер Іван, стольник; XVII: 17.
Циганчук, полк. обозний у Палїя; XVII: 111.
Ціньский, реґіментар; XVII: 98; XVIII: 207.

Ч.

Чалий, атаман запор; XVII: 63, 64.
Чалїєнко Михайло; XVII: 32.
Червона Русь, з.; XVII: 87, 92, 124; XVIII: 259, 267.
Черкаси, м.; XVII: 32; XVIII: 96, 142, 144.
Черкасск, м.; XVII: 168, 170.
Черкеси, нарід; XVII: 40, 68, 140, 167; XVIII: 48.
Чернигів, м.; XVII: 133, 196; XVIII: 2, 121.
Чернухи; XVII: 22.
Чеснок, племінник Палїя; XVIII: 176, 255.
Четвертинський Юрій князь; XVII: 12, 25; XVIII: 42.
Чеховський, шляхтич; XVIII: 167.
Чечель, сердюцький полков. XIII: 15, 23, 24.
Чигирин, м.; XVII: 51, 54, 79, 86, 115, 150; XVIII: 39, 132, 136, 142, 144.
Чигирин дуброва; XVIII: 261.
Човганьск, м.; XVIII: 143
Чора Мурза; XVII: 91.
Чорна Долина; XVII: 16.
Чорне Море; XVII: 62, 64; XVIII: 50.
Чорнин Іван, полков.; XVII: 133; XVIII: 107.
Чорнобиль, м.; XVIII: 197 199.
Чабаров, царс. стольник; XVII: 34.
Чуйкевич Василь, канцелярист війск.; XVII: 21.
Чуйкевич ґенер. суддя; XVII: 184, 189; XVIII: 43.

Ш.

Шакловитий, посланець; XVII: 15, 18.
Шарпило, кошов. атаман; XVII: 58, 59.
Шафіров, царс. віцеканцлєр.; XVII: 133, 183, 191; XVIII: 101, 108, 109.
Швачка, сотник; XVIII: 271, 272.
Шведи, нарід; XVII: 85, 107, 113, 116, 119, 124, 125, 127, 134, 154, 156; XVIII: 1, 2, 7, 14, 16, 17, 27, 42, 48, 51, 55, 57, 62–64, 65–67, 69–76, 88 94, 107, 113, 246, 247.
Швеция, з.; XVII: 75, 98, 113, 114, 117, 118, 119.

Шевлюга; XVIII: 7.
Шембек, пан; XVII: 131, 145.
Шереметєв Борис Петро, київ воєвода; XVII: 46, 47, 59, 60, 63, 76, 77, 139, 141; XVIII: 9, 23, 48, 49, 58, 62, 63, 268.
Шидловський бриґадиєр; XVII: 169; XVIII: 219.
Шпиґирей, м.; XVII: 66.
Ширкови, поміщики; XVII: 73.
Ширінбей; XVII: 53, 59.
Шкуратов Петро; XVIII: 134.
Шлеск, з.; XVII: 123.
Шлїппенбах, швед. ґенер.; XVII: 116.
Шпак Федір, ватажок; XVII: 106, 110, 121; XVIII: 228, 237, 252, 258, 260.
Штетин, м.; XVII: 137.
Шульц, царск. полков.; XVII: 151.
Шумляньский епископ львівск. XVII: 25, 28, 30.

Щ.

Щербан, господар волоский XVII: 14.
Щербина, атаман запор.; XVII: 79.
Щука литов. підканцлєр; XVIII: 40.
Щуровский Апостол, полковн.; XVIII: 165 - 167, 195.

Є.

Єзєрський, шляхтич; XVIII. 231.
Єлець Хведір, дворянин; XVIII: 105, 170, 185, 193.
Єлець київський крамар; XVII: 23.
Єнисейск, м.; XVII: 127; XVIII: 116, 257.

Ю.

Юсуф паша, везір; XVIII: 106.

Я.

Яблонський, шляхтич; XVIII: 161.
Яблоновський Ян, руський воєвода; XVIII: 233.
Яблоновський кор. гетьман; XVII: 98, 99; XVIII: 40, 200, 201, 205, 206.
Яблоновський, пан; XVII: 187.
Яворський Стефан, митрополит рязанськ.; XVII: 134, 136, 154; XVIII: 33, 81, 117.
Ягорлицький Стецик, гетьм.; XVII: 94.
Ядлівка, с.; XVII: 21.
Язиков, курєр царський; XVII: 30.
Яковенко Василь, кошовий; XVII: 68.
Яковлєв, полковн.; XVIII: 60—62.
Якубовський, пан; XVIII: 159, 164.
Ямполь, м.; XVII: 62, 168.
Ян Казимір, король польск. XVII: 1, 2, 4, 5, 26; XVIII: 87, 100.
Яременко, лохвицький сотник; XVIII: 38.
Яришів, м.; XVII: 106; XVIII: 237.
Ясинський Варлаам, митрополит київський; XVII: 33.
Яси, м.; XVIII: 138.
Яценко Петро, післанець Кочубея; XVII: 177, 183, 188, 189.

Спис важнїйших похибок друкарских спостережених в XVII і XVIII томі Рускої Історичної Бібліотеки.

Том XVII.

Стор.	5	стрічка	10	з долу	місто	Коломакош	чятай	Коломаком.
„	12	„	15	з гори	„	Украіпу	„	Украіну.
„	21	„	12	„	„	бунчужкому	„	бунчужному.
„	76	„	12	з долу	„	з Полякам і	„	з Поляками і
„	86	„	14	з гори	„	Ропуха	„	Ропухи
„	101	„	9	з долу	„	Коростошові	„	Коростишові
„	102	„	1	„	„	Ривтому	„	Ривтошу
„	103	„	3	з гори	„	Богу	„	Бугу
„	110	„	10	з долу	„	Побожі	„	Побужі
„	125	„	1	„	„	Алеж так	„	Алеж не так
„	160	„	13	з гори	„	Норберґ	„	Нордберґ
„	166	„	6	„	„	Їотовкін	„	Їоловкін

Том XVIII.

Стор.	29	стрічка	5	з гори	місто	Деньдорфа	чигай	Дальдорфа.
„	50	„	16	„	„	Товстий	„	Толстой
„	58	„	8	„	„	Санжаром	„	Санжаровом
„	68	„	1	„	„	Гамалїй	„	Гамалія
„	161	„	13	з долу	„	Булиса	„	Булига
„	212	„	3	„	„	Братановський	„	Братковський
„	225	„	6	„	„	polskiego	„	podolskiego

1990
И 83669/II-1

РУСКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА виходить у Львові.

Передплата на оден том брошурований без пересилки 1 р. 20 кр., з пересилкою франко 1 р. 25 кр., — рекомандованою 1 р. 35 кр. Передплата на два томи оправні в англійске полотно з золоченим витиском з пересилкою рекомандованою 3 р. 10 кр., без пересилки 2 р. 85 кр.

РУСКОЇ ІСТОРИЧНОЇ БІБЛІОТЕКИ вийшло доси:

Том I. **Історія Руси** Стефана Качали, ціна 1 р. 50 кр. (з пересилкою 1 р. 55 кр.)

Том II. **Історичні моноґрафії** М. Костомарова Т. I, ціна 2 р. (з пересилкою 2 р 10 кр.).

Том III. **Княжий Період України-Руси** до смерти Володимира Мономаха, Д. Іловайского Т. I., ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.)

Том IV. **Княжий Період України-Руси** Д. Іловайского до князювання Данила Галицкого Т. II., ціна 1 р. 80 кр. (з пересилкою 1 р. 85 кр.)

Том V. **Моноґрафії до істориї Галицкої Руси** М. Смирнова, М. Дашкевича і Д-ра І. Шараневича, ціна 1 р 50 кр. (з пересилкою 1 р. 55 кр.).

Том VI. **Історія Великого Князївства Литовского** В. Антоновича і Д. Іловайского, ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.)

Том IX. **Історичні моноґрафії** М. Костомарова Т II. **Богдан Хмельницкий** том I., ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.).

Том X. **Історичні моноґрафії** М. Костомарова Т III. **Богдан Хмельницкий** том II., ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р 65 кр.)

Том XI. **Історичні моноґрафії** М. Костомарова Т. IV. **Богдан Хмельницкий** том III., ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.)

Том XII. **Історичні моноґрафії** М. Костомарова Т. V **Богдан Хмельницкий** том IV. ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.)

Том XIII. **Історичні моноґрафії** М. Костомарова Т. VI. Гетьманованіе Івана Виговского і Юрия Хмельницкого, ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.).

Том XIV. **Руіна**, істор. моноґрафія М. Костомарова ч. I. Гетьманованіе Бруховецкого ціна 1 р. 40 кр. (з пересилкою 1 р. 45 кр.).

Том XV. **Руіна**. істор. моноґрафія М. Костомарова. ч. II. Гетьманованіе Многогрішного, ціна 1 р. 30 кр. з пересилкою 1 р. 35 кр.

Том XVI. **Руіна**, істор. моноґрафія М. Костомарова ч. III Гетьманованіе Самійловича, ціна 1 р. 50 кр. з пересилкою 1 55 кр.

Том XVII: **Мазепа**, історична моноґрафія М. Костомарова ч. I. Ціна 1 р. 50 кр. (з пересилкою 1 р. 55 кр.).

Том XVIII: **Мазепа**, часть II історична моноґрафія М. Костомарова і Останні часи козаччини на Правобережі, моноґрафія В. Антоновича. Ціна 1 р. 80 кр. (з пересилкою 1 р. 85 кр.)

Друкуєть ся:

Том XIX і XX: **Гайдамаччина і Коліївщина**, історичні моноґрафії Антоновича і Шульгина.

Передплату найлучше пересилати переказом під адресою: **Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, ул. Академична Ч. 8.**

9003

III
И-83669
11-2